

С 821(477)
К63

БОРИС КОМАР

Вибрані твори

БОРИС КОМАР

ВИБРАНІ
ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ

Диваки
—
Векша
—
Мандрівний
вулкан

Для середнього
та старшого
шкільного віку

Художник
ГРИГОРІЙ ПАЛАТНИКОВ

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1988

ББК 84Ук7—44
К63

До першого тому вибраних творів відомого українського радянського письменника, лауреата Республіканської літературної премії ім. Лесі Українки вміщено три повісті.

«Диваки» — про моральне й трудове виховання школярів, про взаємини між учнями й учителями, дітьми й батьками, про дружбу, веселі й незвичайні пригоди.

Історична повість «Векша» та пригодницько-фантастична повість «Мандрівний вулкан» — гостросюжетні твори про мужність, відвагу, стійкість, патріотизм наших співвітчизників.

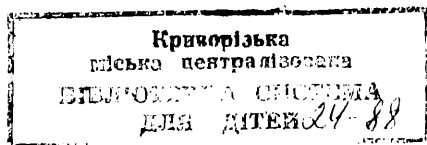
В первый том избранных произведений известного украинского советского писателя, лауреата Республіканской литературной премии им. Леси Украинки вошли три повести.

«Чудаки» — о нравственном и трудовом воспитании школьников, о взаимоотношениях учеников и учителей, детей и родителей, о дружбе и взаимовыручке, о веселых и необычных происшествиях.

Историческая повесть «Векша» и приключенческо-фантастическая повесть «Странствующий вулкан» — остросюжетные произведения о мужестве, отваге, стойкости, патриотизме наших соотечественников.

Передмова
кандидата філологічних наук

В. П. Моренко
3 26 78

К 4803010200—151 КУ № 9—198—1988
М206(04)—88

ISBN 5-301-00136-1 (т. 1)

ISBN 5-301-00138-8

© Видавництво
«Веселка», 1988,
передмова, ілюстрації

СВІТ У ЗАВ'ЯЗИ

Є на Полтавщині село Хвощівка. По один його бік текла колись річка Голубиха, але в неї спрямили русло Хоролу, що облягав село з другого боку, і на місці стариці лишилася вервечка маленьких озерець та ставків. За ними, підводячись до обр'їв, розпрavlяє плечі полтавський степ. А тут — схожа на велетенський полумисок, що вгруз у сонячну рівнину, волога, болотиста улоговина, де густо пахне лепехою, ситнягом і хвощем. Хвоща особливо багато: від того, кажуть, і назва — Хвощівка.

Ось у цьому селі, Хвощівці, на Хорольщині й народився 9 червня 1927 року в селянській родині Борис Панасович Комар.

Жовтневої доби багатьом випали незвичайні долі: батько письменника, Панас Сидорович — солдатський депутат на I Всеросійському з'їзді Рад, 1917 року в Петрограді бачився з Леніним. Із Петрограда привіз тоді додому чимало скриню більшовицької літератури, яку поширював у повіті. Наприкінці 20-х років — перший голова хвощівського колгоспу, згодом і впродовж багатьох років — ветфельдшер. Великий знавець лікувального зілля, зажив собі на старість доброї слави від людей як травник, — у нього й досі зберігаються вдячні листи од тих, кому покріпив здоров'я.

Мати письменника — Євдокія Платонівна — колгоспниця, людина життєрадісна, діяльна, знала безліч пісень, які охоче наспівувала, пораючись у хаті (одну з таких рідкісних, давньоруського походження пісень Борис Панасович пригадає через багато літ, викликавши подив і захоплення письменницького товариства, а найбільше — Андрія Малишка. Через кого, як не через матерів та жінок, і переходить з роду в рід наша пісня — голос чистої душі народу!).

Тут, у Хвощівці, Борис Комар пішов до семирічки, шостий клас якої скінчив у 1941 році. Вже мріли попереду веселі літні канікули. Та сталося інакше: почалася війна...

Страшні, трагічні картини тих днів і літ вкарбуються в пам'ять назавжди: жорстокі бої радянських воїнів з фашистськими загарбниками, колони полонених на курному ромоданівському шляху, напівживі од голоду, знуцання та хвороб бранці гітлерівського концтабору, прозваного в народі хорольською ямою, — не вивітрить їх час із душі, не знебарвить. (Чимало з побаченого тоді чотирнадцятилітнім хлопцем через багато років оживе в повісті «Поворотний круг» та інших творах.)

Сталось під час окупації і таке: Борисові виповнився той вік, коли фашисти ось-ось мали забрати хлопця й відправити на каторжні роботи до Німеччини. Тоді мати подалася до сільської управи і правдами та неправдами переправила рік народження сина на пізніший, 1928-й. Так уже в документах і лишилося по сьогодні, хоча не молодила війна насправді ні батьків, ні дітей, а старила — кого враз, кого помалу — звісткою, бідою, чеканням або

самотністю. Весною 1943 року матір убила блискавка, і Панас Сидорович, маючи на руках сина і двох дочок, на все життя лишився самотнім.

Визволення прийшло восени 1943 року, і Борис Комар знову сів за шкільну парту. Закінчивши семирічку, в 1944 році здав документи до Кременчуцького залізничного технікуму, але невдовзі трапилося лихо — мінованою німецькою запальничкою (такі «подарунки» фашисти розкидали з літаків) хлопцю відірвало три пальці лівої руки. Після лікарні довелося продовжувати навчання в хорольській десятирічці. Потім Борис Комар за бажанням батька вступив на підготовчі курси Харківського ветеринарного інституту. Та, блукаючи містом, надібав випадково на дошку оголошень при університеті, де вчитав і таке: філологічний факультет, українське відділення. Було в тих словах, як нині згадує письменник, щось небуденне, чарівне і високе — мовби знак пісні чи казки, або неясний спогад (чи свій, чи прашурівський?), що манив, кликав до себе. І юнак став філологом.

1947 року Борис Комар перейшов до Київського університету. Вже на п'ятому курсі, у 1950 році він почав працювати редактором відділу дитячої літератури видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь», опісля — в редакціях журналів «Зміна» (пізніше перейменованого на «Ранок»), «Дніпро», щомісячника «Романи і повісті». Згодом керував кабінетом молодого автора при Спілці письменників України, відділом прози у видавництві «Радянський письменник».

Тепер Борис Комар на творчій роботі, витоки якої — ще в хвоцївській семирічці: тут він випускав стіннівку, писав свої перші дитячі (в прямому значенні) вірші, фейлетони. А перше його оповідання для дітей («Найкращий подарунок») було опубліковано в альманасі «Ранок», виданому в «Молоді» 1951 року (доопрацьоване письменником, — а він полюбля доробляти, вдосконалювати свої твори, — воно нині має назву «Міст»). Далі — публікації в республіканських газетах, журналах та збірниках, що підготували вихід першої книжки оповідань «Незвичайне полювання» (1956 р.). Наступна книжка — «Босонога ватага» (1958 р.) стала основою майбутньої повісті в оповіданнях «Бджолиний мед». Це зібрання яскравих пригод, що вперше побачило світ 1976 року, витримало вже кілька перевидань.

Однак не будемо забігати наперед, де ще чекає на нас минуле (так часом трапляється!), і спробуймо почати від того, ким є письменник Борис Комар сьогодні. Адже в нашій літературі для дітей він давно і надійно посів одне з чільних місць: твори Бориса Комара здобули популярність не лише на Україні, а й у багатьох братніх республіках, перекладають їх і в країнах соціалістичної співдружності. Орієнтовний «віковий ценз» читача, очима якого письменник дивиться на світ, — від малюків-дошкільнят до випускників школи. І хоча немало цікавого для себе знайде в його творах і старший читач (зокрема у присвяченій Київській Русі повісті «Векша» або «Дорозі через пекло», в якій висвітлюються близькі нам і болючі події війни), Борис Комар — один із тих, кого можна назвати суто «дитячим» письменником.

Справа навіть не в тому, що ось уже близько трьох десятиліть він «без відхилень» працює в жанрі дитячої літератури. Ні. Йдеться не про примітивну цехову ієрархію в літературі, бо цілком природно, що про дитинство — світанок життя — рано чи пізно пишуть усі. Бачимо, як невпинно збагачується українська проза прекрасними творами талановитих майстрів про дітей. Але ж далеко не всі вони писані для дітей. Над цим варто замислитися, оглядаючи

творчість Бориса Комара, лауреата Республіканської літературної премії ім. Лесі Українки 1984 року.

Звернімося до класичного прикладу прози про дитинство — «Зачарованої десни» Олександра Довженка. Де ще почерпнемо стільки первісного світо-відчуття, сприймання дійсності усім єством, точно відтвореної дитячої уваги до навколишнього і специфічних уявлень про нього? Однак, як відомо, це «доросла» проза, тому що весь збережений у слові світ малого Сашка малюється ретроспективно, з точки зору сивого художника Олександра Довженка, свідомого свого віку. Саме він, гартований життям митець, повсякчас присутній за спиною хлопчика Сашка: журно-журно всміхається, коли того охоплює веселість у день смерті прабаби; спалахує гнівом, коли той нітиться перед пихатим учителем, що принижує і сина, і батька... Тобто образ автора і злютовує в єдину цілісність цей поетичний твір: він, Олександр Довженко, осмислює незабутнє, далеке, єднуючи його з майбутнім. Безконечний у незвіданості свій світ дитини вміщується в пам'яті літньої людини і цим обмежується. Тут діють свої закони художніх перспектив.

У власне дитячій прозі художній світ принципово безмежний і в часі, і в просторі, повний невичерпних можливостей і незліченних шляхів. Дійсність змальовується перспективно, у розгортанні, в русі, і точкою, з якої вона оглядається, є психологічна орієнтація певного віку. Ця позірно проста (інформативно полегшена) проза — найвищою мірою п р о ц е с у а л ь н а.

Коли в літературі для дорослих конфлікти, характери, позиції тощо можуть відтворюватися, подаватися в усталеному вигляді (такий от був, отак думав і відчував), ставати предметом медитації, то в літературі для дітей все це твориться ось зараз, на очах, як ніби досі такого не було зовсім.

І в прозі Бориса Комара буквально все: конфлікти, оцінки, емоції — динамічно формуються на очах читача. Це світ, що перебуває в постійному становленні, тільки-но вибруньковується, світ у зав'язі. (До речі, й через це, а не лише через рівень розвитку читача, якому ця проза адресована, тут переважають стрімкі стилістичні періоди, особлива подієва згущеність: то вирують весняні соки в молодому гіллі життєвого дерева.)

У чому ж тоді роль авторського досвіду? Адже світ у становленні найкраще відомий самим дітям, отже їм би мусили належати й найкращі твори цього жанру (такі експерименти, щоправда без особливого успіху, справді робилися). Виявляється, вона, ця роль, насамперед у в а р і а н т н о с т і рішень, яких життя вимагає від героїв; у недоступному дитині баченні м н о ж и н и шляхів, з яких юний герой обирає власний. За пізною художником логікою життя герой помиляється, вчиться, перемагає. А з ним і юний читач.

Борис Комар володіє талантом подібної непомітної «присутності» у творі, вміє, не затуляючи собою, відкрити перед дитиною великий світ. Згадаймо принагідно повість «Бджолиний мед», що складається з невеликих оповідань. В основі їх — переважно гострі, з погляду дитини, ситуації, які передбачають вибір поведінки. Скажімо, поламали діти з цікавості годинника і вирішили приховати це від батька. Але ж, звичайно, все стає відомим, і герої бачать, що ліпше було б відразу визнати свою провину... Бачать з перебігу подій, а не з вказівки письменника.

Письменник дуже уважний до особливостей дитячого світосприймання. Повісті «Бджолиний мед» властива належна культура психологічного малюнка, етична заостреність проблематики, значимість порушуваних питань,

пов'язаних зі становленням особистості. В цьому — її дійовий виховний смисл. Однак відтворений письменником світ — це і скарбниця народних знань, традицій, народної культури, і гармонія людини й природи, і диво існування, першовідкриття. Дорослі у повсякденних своїх клопотах часом забувають, скільки радості приносять малюкові перше літнє купання, перший пухнастий сніг, перша ластівка біля вікна... Письменник — ні. Краса природи і людини, чарівність світла, тепла і звуку творять неповторну гармонію пізнання, багатство, доступне ще не так розуму, як серцю дитини.

Не обходить письменник увагою і проблеми становлення особистості, морального визрівання підлітків. Пригодницький і бешкетливий світ дітей цього віку не замикається у собі, не вичерпується розвагою чи витівкою — він злитий із життям дорослих, їхніми турботами і працею, бо ж погляд дитини завжди звернений на старших. Герої повісті «Диваки» (1969 р.) Микола та Сашко насторожено і недовіжливо ставляться до широкого піклування про них молодій вчительки, тому що раніше працювала з ними інша, головним засобом педагогічного впливу якої було погрожування виправно-трудовою колонією. Сашків батько п'є, але він же батько... Любов і гіркота виповнюють душу малого героя, примушують його боротися за дорогу людину.

Таке поєднання дитячого світобачення і реальних життєвих проблем не лишає місця ніякому спрощенню. Герої причетні до сучасності, і саме в зв'язку із нею формується їх громадянська свідомість. Микола нехтує званням чемпіона, захищаючи від морозу колгоспну оранжерею; Сашко переборює свій страх перед конем, аби врятувати колгоспний ставок і допомогти батькові. Отже, з одного боку, тут — зрозумілі дитячі бажання чи слабкість, з другого — реальність, яка вимагає дії. Що ж переважить? Пафосом повісті, як і багатьох інших творів письменника, є перемога дітей над своєю «малістю», утвердження високих людських принципів, обстоювання яких починається від найпростіших речей. Дивацтво ж хлопців — у тому, що задивовані вони життям, чутливі до кожного його прояву, вразливі і нестримні у вимогливій своїй допитливості.

Визначальним у поетиці Бориса Комара, на нашу думку, є героїчне начало. Від героїчного письменник виводить своє розуміння прекрасного, ідеал людини, що спрямовує розвиток юної особистості, стає предметом наслідування і критерієм етичних оцінок. Недарма ватажки лубенських підлітків Іван та Борис із повісті «Поворотний круг» мають за прізвиська імена легендарних народних героїв. Захоплення величними образами багато в чому визначає їх вчинки, разом з тим воно свідчить про ті риси характеру, які вже склалися і стали моральною основою світогляду цих підлітків. Боротьба з окупантами Анатолія, Івана та Бориса, їх подвиг є логічним виявом, реалізацією сформованих життєвих принципів.

Висока духовність, значимість короткого, але повнокровного життя юних героїв визначають оптимістичне звучання твору. Побудована на документальних матеріалах, повість «Поворотний круг», яка вперше побачила світ 1974 року, має неабияке виховне значення і долучається до тих творів радянської літератури, що активно формують патріотичні почуття підростаючого покоління.

Неважко помітити, що письменника приваблюють сильні, вольові, духовно багаті натури. З давніх часів Київської Русі приходять до нас Векша — могут-

ній юнак, на долю якого випадають далекі мандри і тяжкі випробування. Герой однойменної повісті, уперше опублікованої 1960 року (ще до появи таких відомих історичних романів, як «Святослав», «Володимир» Семена Скляренка; «Диво» Павла Загребельного), мужньо долає перешкоди на шляху до вітчизни і рятує її від підступного нападу печенігів. Романтична піднесеність «Векші» цілком доречна і має своє пояснення. Адже розповідь про древлянина наближається до художньої легенди, вона повна несподіваних подій і величних, оповитих серпанком часу постатей.

Грунтова обізнаність з історичним матеріалом (в процесі роботи над цим твором Борис Комар опрацював багато історичних документів з часів Київської Русі), глибоке соціологічне мислення, уміле використання реалій далекої епохи дозволили автору створити яскравий образ героя, який належить своїй конкретній добі, а разом з тим близький і нашому сучаснику.

Векша — образ історичний (у способі життя і формах мислення), але він же — і легендарний: як носій кращих людських рис і високих моральних принципів, що витворилися в глибинах народних мас і спадково передаються з покоління в покоління. І в цьому розумінні він близький нашій сучасності. Молодому читачеві, поза сумнівом, імпонує виняткова сила Векші, його спритність і мужність. Але й не менше імпонує йому (як і дорослому читачеві) не знаюча відступу правдолюбність героя, його дійовий патріотизм, висока одухотвореність інтимних почуттів.

Зобразити юного героя в критичній ситуації, в якій би повною мірою виявилися якості майбутньої людини (бо ж «день видно зранку, а людину — змалку»), — до такого прийому часто вдається письменник не тільки в повістях, а й оповіданнях. Все найкраще, найлюдяніше закладається в дитинстві. Це — одна з головних моральних тем усєї прози Бориса Комара.

Етичний максималізм героїв Бориса Комара в принципі зрозумілий і співзвучний всеможному дитячому баченню світу, виходить далеко за якісь певні вікові межі. Він — із соціальної свідомості, із самої етики нашого народу, його вікових героїчних традицій. Тому не раз письменник підноситься над дитячим світосприйманням своїх героїв, так би мовити, вивищує його і переходить на етичну поліфонію великого звучання. Так, скажімо, проживши довге трудове життя, зберігши душевну красу й доброту, гордо помирає дід Артем із повісті «Диваки»; так, дід Кузьма, із повісті «Поворотний круг», ідучи на страту, розкриває свою душу і сповідається перед тими, для кого жив і кому заповів силу своєї незламної і невмирущої гідності. Як тут не пригадати немеркнучі образи Савки і Платона із довженківського оповідання «Ніч перед боєм»...

Думка про те, що героїчне начало є визначальним у поетиці Бориса Комара підтверджує також видана «Веселкою» 1980 року фантастична повість «Мандрівний вулкан». Виступаючи і в цьому новому для себе жанрі, письменник підпорядковує властиві йому засоби зображення керівній гуманістичній ідеї, закоріненій у реальне соціальне тло нашої епохи.

В основі сюжету повісті — боротьба Віктора Соколюка з фашистською клікою, яка втекла від заслуженої кари і підступом захопила повний усіляких чудес витвір невідомих геніїв, прагнучи тепер використати його з метою завоювання світу. Прямо скажемо, не такий уже й фантастичний сюжет, коли згадати, скільки великих відкриттів і винаходів було звернено злою волею проти людства.

Письменникові чуже загравання перед читачем, допінгування тих сторін читацького інтересу, що походять від властивого юнацтву потягу до пригод, незвичності й фантазії (а скористатися такою можливістю було авторові неважко). Багата уява художника дозволяє звести в логічну цілість складні фантастичні лінії сюжету, надати йому актуального, людяного звучання. Власне, людяність як така, боротьба за неї та її перемога є провідною ідеєю цього твору.

Юнацтво схильне до фантастики, вигадки, пригоди,— це всім відомо. Однак разом з тим воно ж і надзвичайно вимогливе щодо правди почувань, реакцій, деталей — того, що ним у житті вже звідане і відступу від чого юнацтво і за найбуйнішої фантазії нікому не вибачить. Ці вимоги, породжені категоризмом дитячого мислення, безапеляційністю малого, але ж власного (!) досвіду, письменник гостро відчуває. Він уміє зберегти рівновагу між умовністю сюжету і безумовністю почувань та вражень: симпатія героя до дівчини, яка зі злої волі бандитів утрачає людське ество, природно змішана з острахом, потім — жалем; відчайдушний опір хлопця злочинцям живлений природним інстинктом самозбереження, зрозумілим кожному бажанням жити. Тому ідея героїчного протиборства злу і набуває художньої переконливості.

Сила, що розуміється письменником як краса,— це передовсім духовна незламність і духовне багатство, явлені і в подвигу праці, і в подвигу боротьби. Саме ці глибоко осмислені етичні концепції зумовили появу на світ ще однієї повісті Бориса Комара — книги «Дорога через пекло», яка вийшла у видавництві «Молодь» 1982 року. Працюючи над цим твором, письменник спирався на спогади колишнього бранця Бухенвальда Євгена Ніколашина. Вони вийшли в літературному записі Бориса Комара у «Веселці» 1972 року («Стежка, знайдена в п'яті»).

Коли спробувати узагальнити, то драматична повість про киянина Євгена Ніколашина, на долю якого випало звідати всі жахи німецького полону аж до Бухенвальда,— це гімн людині, сила гуманістичних переконань якої долає саму смерть. Книга переконливо свідчить про новий етап творчої еволюції письменника. Перед нами — широке соціально-історичне полотно, основане на документальних фактах. Відбиті тут настрої і почування різних верств населення, людей різного віку складаються в багатогранне дослідження історичних подій, психологічної атмосфери того грізного часу.

Неабияку художню і пізнавальну цінність мають побутові описи, зокрема окупованого гітлерівцями Києва, фермерської Німеччини за часів фашизму, не кажучи вже про концтабори, хоча до них, звісно, означення «побутовий» докласти просто неможливо... Створення правдивого художнього життєпису сприяє також діалектичний підхід автора до оцінки окремих фактів (так, у фашистському таборі бачимо моральне розшарування людей, котрі по-різному ставляться до шовіністичних ідей третього рейху). В цьому творі з особливою яскравістю проявилися інтернаціоналістичні й гуманістичні основи письменницького світогляду.

Подібне «подорослішання» прози Бориса Комара («Дорога через пекло» адресована читачам старшого шкільного віку, загалом молоді) аж ніяк не є для нього відходом від жанру дитячої літератури. Навпаки, саме в цьому бачиться нам швидка реакція письменника на загальне піднесення інтелектуального рівня сьогочасної юні, яка і здатна, і прагне осмислювати дійсність у притаманних їй суперечностях, в усій її багатомірності. Оперативний відгук

на ідейно-естетичні, інтелектуальні запити молоді, відмова від викладання ідей «на тарілочки» — цінна риса творчого обдаровання художника.

Борис Комар не забігає наперед, не повчає з піднятим догори пальцем, не медитує в кабінетному затишку. Ведучи оповідь від першої особи, він пліч-о-пліч зі своїм героєм верстає життя.

Неймовірно, але всього чотири роки відділяють київського бешкетника, кустаря-заробітчанина перших місяців окупації від загартованого бійця проти фашизму, ветерана бухенвальдського підпілля, котрий зустрів перемогу зі зброєю в руках. І ніде на цій путі не відчувається в повісті психологічного збою, «перескоку», спрощення.

Відображення стрімкого розвитку характеру, пришвидшеного формуванням особистості в екстремальних умовах — безперечний творчий успіх Бориса Комара. Письменник уже не раз засвідчував своє вміння плідно опановувати нові для себе прозові жанри: так було з давньою історичною тематикою, зі сферою художньої фантастики. Документальний у своїй основі образ Євгена Ніколашина подовжив собою великий ряд увічнених в літературі відомих і безіменних синів народу, котрих час і совість зобов'язали залишити країну дитинства і ступити на жорсткі терни зрілості. Хоч, по правді кажучи, були вони ще дітьми...

Про них, як про головного адресата своїх творчих трудів, Борис Комар не забуває ніколи. Коло питань, які цікавлять письменника, надзвичайно широке. Досить часто зустрічаємося в його книгах і з картинами природознавчого характеру, співзвучними світлій і прозорій прозі В. В. Біанкі.

Широко використовує Борис Комар і фольклорні мотиви. Немає сумніву, що українська дитяча проза тільки б виграла, якби сміливіше і винахідливіше користувалася народною казкою, легендою, рішучіше вводила юного читача в ясний і захоплюючий світ народного жарту, фантазії і насамперед глибокої мудрості, доброти, поданих у багатій і доступній художній формі.

Відаючи належне тематичному й жанровому багатству прози письменника, її актуальній проблематиці, слід сказати ще й про послідовність, простоту побудови сюжетів, їх динамічну цілеспрямованість. Заради цільності викладу та ідейної концентрованості письменник іноді вдається до спрощення (наприклад, блискавична кар'єра Векші на царській службі в Константинополі і втеча з Візантії додому або політ Віктора Соколюка в епіцентрі урагану до острова-вулкана). Однак, що дуже важливо, це завжди спрощення характеру ситуаційного, а не ідейного, це свідоме використання поетики умовності задля доведення важливої морально-філософської тези.

Взагалі Борис Комар уникає багатозначних, надто складних ситуацій і натяків, прагнучи в кожному разі створити картину ясну і виразну. Неабияку роль у цьому відіграє гарна, дохідлива і соковита мова письменника, що може потішити слух і досвідченого знавця. Смакам юного читача якнайбільше відповідає і природність, простота діалогів, які ведуться героями Бориса Комара.

Проза Бориса Комара є дитячою і тому, що він пропонує читачеві не художній експеримент, а в доступній формі викладає відстояні, перевірені істини, підтверджені практикою суспільного буття. Мова в його творах іде про те, в чому ми твердо переконані і що хочемо зробити моральним надбанням наших дітей.

Це — надзавдання письменника. В такому аспекті об'єктом творчих зусиль

прозаїка є дитяча психологія, в якій відбиті психологія майбутнього покоління, особливі і змінні шаблі зростання, естетичне багатство світу, його етичний імператив. У такому поєднанні постає письменник-учитель і письменник-дослідник. Ці грані, як гадаємо, і визначають специфіку дитячої літератури та її об'єктивну художню цінність.

Читач жде від улюбленого автора нових книжок. І письменник йде назустріч тим, хто завтра на повний голос заявить своє громадянство. Відчуття Вітчизни, що входить у душу, дружба і кохання, що зароджуються, знада життя, що пізнається в забаві і труді,— все це та багато іншого визначає ідейно-естетичні глибини прози Бориса Комара, яка відтворює складний дитячий світ у зав'язі, що вічно дивиться в майбутнє.

Володимир Моренець

Диваки

ПОВІСТЬ

І ЯК ДІМО?

Хлопці не здають, тільки не виходять з мішу на кассеті, уті
лунок. Як і релігійна Олена, яка була хазяйка на гонимці. Су
ний-ривий, і тільки ривий, притиснуто до стовбура. У хазяї з
ми боками яблука впадалися і ривий-ривий.
— Таки не збрехав, справді гарно, — сказав Барональдо Ма
— Як новорічна аляска, — докинув Сашка.
Навіть Кудлай-презентів. Біля них, ніби так змалювані, і
— Завжди так — тільки не виходять з мішу. — Підійшли
нарвела і тільки навіть, у якої
— Мале, разом не треба, — сказав Сашка. — Мале, ад
ми хтось ривий, а другий буде на стовбурі. Тоді
— тільки — в дівочий і тільки — тільки — тільки —
Шморгуха, ні відуса Артема, тільки, у кутулі поховалася за
— Ну, нехай буде тільки — тільки — тільки — тільки —
Мале. — І хлопці, які біля мішу, тільки, тільки, тільки, тільки,
в дитяче до яблука. Сашка ж, тільки, тільки, тільки, тільки,
уті і все. Але тільки не тільки, тільки, тільки, тільки, тільки, ка
в тільки і тільки, тільки, тільки, тільки, тільки, тільки, тільки,
ку, тільки, тільки, тільки, тільки, тільки, тільки, тільки, тільки,
— тільки — тільки — тільки — тільки — тільки — тільки —

І ЯКЕ ЙЇ ДІЛО?

Хлопці ще здалеку, тільки-но виповзли з яру на косогір, упізнали яблуню. Як і розповідав Олег, вона була схожа на тополю. Стовбур рівний-рівний, і гілля рівне, притиснене до стовбура. Жовті з червоними боками яблука здавалися іграшковими.

— Таки не збрехав, справді гарна, — сказав задоволено Микола.

— Як новорічна ялинка, — докинув Сашко.

Навіть Кудлай принишк біля них, ніби теж милувався її красою.

— Значить, так, — підвівся на коліна Микола. — Підбїжимо, швидко нарвемо і гайда назад, у яр.

— Може, разом не треба? — завагався Сашко. — Може, спочатку один хтось рватиме, а другий буде на сторожі. Тоді...

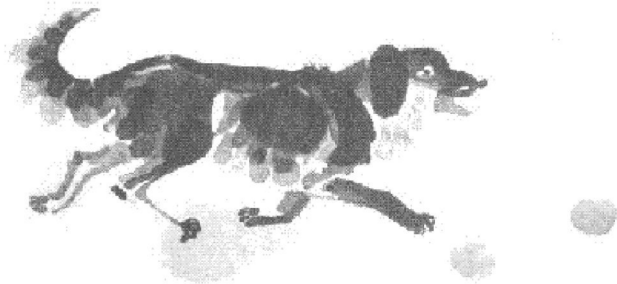
— Навіщо? — не дав доказати Микола. — Бачиш — нікого не видно, ні Шморгуна, ні дідуся Артема. Мабуть, у курінь поховалися од спеки.

— Ну, нехай буде по-твоєму, — згодився Сашко.

Мить — і хлопці вже біля яблуні. Миколі добре: високий, довгорукий, дістає до яблук. Сашко ж низький, став навшпиньки, зірвав одне, друге і все. Але Микола не такий, щоб лише про себе дбати, він завжди допоможе й іншому. Ось і цього разу виручив свого друга. Нагнув гілку, покликав:

— Іди рви.

Обірвали її вдвох, Микола хотів іще одну нахилити, а вона — трісь! — і відчахнулась.

Гав, гав, гав!.. — залентував Кудлай.

— Цить! Цить! — утихомирювали його. — Чого ти?

Та було вже пізно. Сторож почув гавкіт і виглянув із куреня. Побачивши між стовбурами дерев хлоп'ячі ноги й собаку, підхопив дробовика і підтюпцем, підтюпцем до яру. Знав, добре знав, куди побіжать крадії. До саду найкраще підбиратися яром. Ближче й безпечніше. Там майже ніколи

нікого не буває. А якщо й стрінеться хто, є де сховатися: на схилах росте високий полин, деревій, перекотиполе.

Микола з Сашком після того, як відчахнули гілку і загавкав Кудлай, уже більше не рвали яблук. Постояли трохи, прислухались і подалися із саду. Але тільки-но виткнулися з-за дерев, вгледіли Шморгуна, що біг їм навперейми.

— Наза-ад! — вигукнув Микола і кинувся тікати через сад у протилежний бік — до посадки.

Тоді й сторож звернув од яру. Гнався за ними й репетував:

— Держіть!.. Ловіть!.. — Мов батоном цьвохкав хлопців його крик. Бігти ж нелегко — повні пазухи яблук. Треба придержувати руками, щоб сорочка не висмикнулася із штанів і яблука не розсипались.

А ще Кудлай дурний заважав, стрибав то на Миколу, то на Сашка. Мабуть, думав, що вони затіяли якісь ігрища.

— Пішо-ов! — гримнув на нього Сашко, коли собака зовсім уже розійшовся — ухопив за холощу.

Микола озирнувся. Сашко відстав кроків на десять.

— Швидше, швидше! — підганяв друга. — Не чуєш — женеться!.. Як на коні мчить...

Сашко вкладав усі сили в ноги, та хіба за Миколою, лелекою цибатим, уженешся?!

Ху, врешті сад кінчився!

Ускочили у вузьку, на чотири ряди, акацієву посадку, що пролягала понад колгоспним садом і дорогою до станції.

Сашко знесилено прихилився до дерева.

Микола покрався до дороги, щоб визирнути — не йде, не йде часом хто?

Порожньо. Лише ген на повороті до сушарні зупинилася однокінна підвода, на якій сидів старший Шморгунів син Сергій і ще якась жінка чи дівчина в білому.

“Куди ж його сховатися, — гарячково билася думка, — посадка наскрізь продивляється... хліба скошені., до кукурудзи не встигнуть — Шморгун вискочить із саду, впізнає, тоді тікай не тікай — не минути халепи. Досі він їх, мабуть, іще не розгледів, далеченько був, та й дерева заважали... І в буряках не приткнешся... Хе, таж буряки окопані...”

— Сашко, за мною!

Добігли до плантації неподалік саду і впали у вузьку канавку.

— А Кудлай де? — спитав Микола стурбовано.

— В поса... посадці, — сопів Сашко.

— Та він же нас викаже! От іще... Кудлай! Кудлай! — погукав упівголоса, не підводячись.

Собака прибіг, але в канавку до хлопців не поліз. Стояв, висолопивши червоного язика, і дивувався: чого то їм заманулося ховатися?

Микола схопив Кудлая за лапу, втяг і його в канавку.

З Сашка ручаями стівав піт. Заливав очі, капав великими краплинами з носа, підборіддя. І втома налягала така, що важко було й поворухнутися. Навіть коли собака лизнув по обличчю мокрим язиком, і тоді він не знайшов сили одштовхнути його, а тільки відвернув голову.

Микола не дуже вморився, міг би ще бігти та бігти. В нього лише у вухах дзвеніло, наче після лункого пострілу: “Держіть!.. Ловіть!..”

Спершу чулося, як гупають по землі важкі сторожеві чоботища (він не знімав їх і влітку, казав, що ноги крутять), потім затріщали сухі падалі пінні гіллячки в посадці. Шморгун, видно, вибіг на дорогу. Стояв, лаявся, обіцяв почастувати “злодюг” сіллю з дробовика.

Далі трохи вгамувався, почав скаржитись комусь.

— Одбою нема... Як саранча лізуть... З листям обносять, а ти одвічай тоді за них. Ач, як уже розперезалися, сортове дерево обпанахали та ще й гілку відчахнули!.. І чий то вони, анциболи?..

Чого їх тільки в тій школі вчать?..

“От добре, що не впізнав! — раділи хлопці. — Знав би хто — було б...”

— Гляди, Сашко, не проговорись нікому, що ми в саду були, — пошепки застерігав Микола. — Спитає Олег, чого на річку не прийшов, скажеш — не зміг, батькові щось там помагав.

— Угу, я так і скажу: татові помагав на ставку.

Хлопці знову прислухалися.

— Звісно, негарно це, — обізвався незнайомий дівчачий голос, коли Шморгун наговорився вволю. — Але в школі напевно цього не знають. Зверніться до вчителів, нехай їх приструнчать.

— А-а, дуже те допоможе! — сердито відповів сторож, і хлопці добре уявили собі, як він при цьому зморщив свого гульчастого носа. — Тепер таке лобуряччя росте, що їх чортом не залякаєш!

Миколі кортіло поглянути, з ким розмовляє Шморгун, але визирнути з канавки боявся — ще помітять. Коли ж голоси вмовкли, зважився. Обережно висунув голову, та одразу й сховав. Просто на них ішла якась незнайома дівчина в білому светрі, синіх вузеньких джинсах, з чемоданчиком у руці. Чи не вона ото сиділа з Сергієм на возі?

Думали, пройде мимо, аж ні — зупинилася біля їхньої схованки.

— Вставайте, садівник уже пішов, — сказала.

Микола, притримуючи однією рукою пазуху з яблуками, підвівся і буркнув до дівчини:

— То не садівник, а сторож.

Слідом за Миколою з канавки виплигнув Кудлай і, недовіжливо позираючи на незнайомку, притиснувся до його ніг.

— Ну й собака! — здивовано промовила дівчина. — Такого ще ніколи не бачила. Як вівця. Обстрижіть, йому жарко в тім кожусі.

— Не жарко, — відказав Микола.

Сашко вставав повільно — спочатку сперся на одне коліно, потім на друге, аж тоді випростався на весь зріст. Повагом витер рукавом піт, прискалив око й задивився на дівчину, схиливши набік голову, як це роблять зовсім малі діти. Сорочка на животі в нього віддималася од яблук, сам кругленький, низенький, точнісінько як пташеня-пуцьвірінок. Микола, навпаки, гінкий, довгоногий і довгорукий.

— Ой які ж бо ви кумедні! — весело розсміялася незнайомка. — Як Дон-Кіхот і Санчо Панса... Читали про них?

Микола відразу спохмурнів.

— Не читали й читати не хочемо, — відповів грубо.

— Та ти не сердься, — ласкаво до нього дівчина. — То є така книга іспанського письменника Сервантеса. Мігеля де Сервантеса. Так у ній виведені герої: один худий-худющий, довгий, як жердина, а другий опецькуватий.

— “Жерди-на”... “опе-ецькуватий”... — перекирив дівчину Микола. Прив’язла чогось, ішла б, куди зібралася. Дон-Кіхота й Санчо

Пансу якихось придумала, ліпить до них.

Незнайомка зовсім не образилась на Миколині грубощі.

— Ну, ви ж і ховаєтесь, — усміхнулася. — Як той страус: усуне голову в пісок і думає, що його не видно... Стою, розмовляю з сторожем, бачу — з канавки собачий хвіст метляється. Як дядько не помітив?!

“Чортів Кудлай таки підвів. Зажди, пришелепо, більше ніколи не візьму з собою. Прив’яжу дома, сиди, скавучи, хоч лусни!” — картав у думці Микола свого собаку, наче той міг знати, що з канавки не слід висовувати хвоста.

— Сашко, ходімо! — владно скомандував Микола.

Та Сашко ступнув раз, другий і зупинився. Щось боляче шпигало в п’яту, мовби аж до потилиці

діставало.

— Колючку, мабуть, загнав, — скривився.

— А ти витягни, — порадила дівчина.

Він присів на горбку, послинив п'яту, пошкріб нігтем.

— Аби це голка...

— Ось на брошку, — відстебнула на светрі червону маківку.

Сашко довго водив по п'яті шпилькою від брошки, але колючки так і не знайшов. Йому було незручно, заважали яблука в пазусі.

— Давай я вийму, — взяла в нього брошку.

Та тільки доторкнулася до п'яти, Сашко ойкнув і смикнув ногу.

— Ти не дивись, тоді не болітиме.

Він одвернувся, і дівчина виколупала довгу жовту колючку.

— З акації, — визначив Сашко. — Дякую.

— Чому ви босоніж бігаєте? Ще й пальці позбиваєте.

— Так легше, ніхто не дожене.

Засунув руку за пазуху, дістав велике червонобоке яблуко, подумав трохи, витяг ще одне, менше.

— На! — простягнув дівчині. Та, повагавшись трохи, взяла.

— Запашні, — похвалила.

— Їж, — сказав Сашко.

Витерла менше яблуко хусточкою, вкусила.

— Ох і кисле! — скривилася.

Покуштувала й друге.

— Таке саме... Навіщо їх рвете? Це зимові, зелені ще!

— Хоч таких попробуємо, бо спілих нам не перепаде, — відповів Микола.

Хлопці витягли й собі по яблуку і, неквапливо простуючи дорогою до села разом із дівчиною, так заходилися їх троцити, наче ніколи в житті нічого смачнішого не їли. А щоб скривитися — ні разу, лише прицмокували від задоволення.

— У вас дома немає садків? — спитала незнайомка.

— Чого б це не було? Є!

— Чому ж тоді в колгоспному крадете?

— А хай він не буде таким.

— Хто це "він"?

— Та хто ж — Шморгун! Весною, коли гусінь треба було оббирати, запрошували в сад. Усією школою ходили. А тепер і близько нікого не підпускає. Садівник дідусь Артем кличе, а цей — жене. Ще й дробовиком погрожує.

— Він тільки Олега пускає, — докинув Сашко.

— Якого Олега?

— Та сина свого меншого... А той хвастає, що все перепробував у саду. Вчора приніс і цих ось яблук, нового сорту, що дідусь Артем вивів. Відрізав ножиком нам по малесенькій скибочці.

— І старший його, Сергій, отой, що ти з ним їхала, теж пасеться на колгоспних яблуках та грушках... — обурювався Микола. — Як почав сторожувати, то викорчував дома весь садок і засадив

помідорами та огірками для базару. Везе Сергій здавати колгоспні фрукти, то й матір з корзинами бере з собою на станцію, щоб спекулювала.

— Ні, що не кажіть, все одно недобре ви робите, — осудливо мовила дівчина. — Це ж не сторожів сад, а колгоспний. Упіймає котрогось, то буде непереливки. Знатимете!

Сашко перестав жувати яблуко. Микола не зважав на її слова, поглянув на дівчину зверхньо:

— Не бійся, аби тебе не піймав.

— Мене йому й ловити не треба, я не краду.

“Ох і причепа!” — сердився Микола. Сама три вершки од горшка, хіба що чемоданчик узяла, штани на себе натягнула, щоб дорослішою видаватися, а говорить з ними, як з першокласниками, — “буде непереливки... знатимете”.

Догриз яблуко, дістав з кишені сигарети “Прима”. Вирішив закурити, щоб вона не думала, ніби вони з Сашком ще малюки.

— То ти вже й куриш? — здивувалася дівчина, коли він узяв у зуби сигарету.

— А чого ж мені не курити?

— Я думала — школярам не можна...

— Чого це не можна?

— Хіба батьки і вчителі не забороняють?

— Ну й що з того? Нехай забороняють собі на здоров'ячко!

— У нас була така класна керівниця, — встряв у розмову Сашко, — що й чхати на уроці забороняла. Ніби навмисне це робимо. Так і хочеться все чинити наперекір. Я терплю, і всі терплять, а Микола візьме та й спересердя їй стола часником натре або kota в клас принесе...

— Дотепно, дуже дотепно... — чи то осудливо, чи то схвально мовила незнайомка.

— Пхе, я ще й не таке видумував, — гордовито сказав Микола.

— І вчителька не догадується, чиї то витівки?

— Може, й догадується, але ж не доведе, хто це робить. У нас клас дружний, не викажуть! Хоча Ольга Шинкаренко може й виказати. Думаєш, класна керівниця не боїться нас? Тільки пожаліється директорові або мамі, я таку вже їй штуковину підлаштую, що ого-го... Пам'ятаєш, Сашко, як Олегового кожуха вивернув і поклав під дверима?

Сашко згадав, почав реготати.

— Ну, а куриш навіщо? Це ж для здоров'я шкідливо.

— То шмаркачам шкідливо, а нам можна.

— Кому це “нам”?

— Та шостакам.

— Ви шостий скінчили?

— Ні, перейшли... Сашко, бери, — простягнув Микола пачку з сигаретами.

— Хай пізніше, я ще яблук не наївся, — сказав Сашко і знову поліз за пазуху, звідки йому просто в ніс било запашним яблучним духом.

Микола черкнув сірника. Було зовсім тихо, він же затулив вогник долонями, як це роблять курці вітряної погоди.

Припалив сигарету й зопалу так затягнувся, що аж сльози на очах виступили. Відвернувся, щоб дівчина не побачила, — начебто дивився на Кудлая, який погнався за горобцями.

Вона ж помітила, сміється:

— Ти й курити ще не вмієш. Кинув би оту гидоту.

Таке Миколу зло взяло! І яке їй діло до всього? Подумаєш — глузує...

Цвіркнув на дорогу крізь зуби, прискорив ходу, щоб позбутися такої причепи.

Сашко також пішов швидше.

І вона від них не відставала.

Коли попереду завиднілося в долині село, дівчина почала розпитувати, де в них сільрада, клуб, школа...

Микола мовчав, Сашко їй усе показував і розказував.

— Ти до кого приїхала? — і собі поцікавився.

— Та це я... — і не відповіла. — Гарне село у вас. І річка є, — мовила.

— А навесні, як сади цвітуть, іще гарніше, — відказав Сашко: так завжди говорили дорослі, коли хтось із чужих милувався їхнім селом.

Біля перших дворів дівчина з ними чемно попрощалася й рушила далі. Хлопці городами подалися додому.

ПОЇЗДКА НА СТАНЦІЮ

Тільки вгледіли Шморгуна Сергія, одразу звернули з дороги. Таке вже прилипало — почне теревенити, глузувати: або таблицю множення питать, або картузи на лоба натягувати, або по голові “гладити” проти чуба... Хоча вони з собакою, а він остерігається Кудлая, при ньому рукам волі не дає, лише базікає.

Але Сергій теж звернув убік, загукав:

— Чого, дурні, тікаєте? Не бійтеся! Діло є.

— Ми не тікаємо. Просто йдемо собі, — відповів непривітно Микола.

— Куди ви? — наблизився Сергій до хлопців. На ньому приношений робочий костюм, брудна квітчаста сорочка, маленька, схожа на гречаний млинець, сіра кепочка, з-під якої вусібіч стирчали довгі нечесані жмути попелястої чуприни.

Сьогодні Сергій настроєний на диво миролюбно. Наче й не збирається кепкувати або кривдити. А обзивати незлобливо хлопців дурнями — це вже його звичка, на те вони не ображались.

Проте Сашко на всякий випадок зняв з голови картуза, мовив:

— Купатися йдемо на річку.

— Тю, дурні! Охота вам бовтатися з дітлашнею.

— Там не сама дітлашня, — заперечив Микола.

— Та йдіть, дурні, бовтайтеся, хіба я вас держу. Думав, зі мною поїдете. А не хочете, то й не треба.

— Куди поїхати?

— Не знаєте хіба? На станцію. Сьогодні груші везимо. Ось запряжу Буланого, заберу в саду ящики. Збруя нова, вчора видали, віз, як пушинка. Ех, і прокатаюсь!..

— Чого ж ти Олега з собою не взяв?

— Допмагає старій помідори збирати.

— Поїхали, Сашко?

— Треба гатові сказати.

— Навіщо їм казати, вони ж одпустили тебе.

— Так то ж на річку.

— Нічого, аби одпустили.

— Ну, добре, поїхали, — згодився Сашко.

— Тоді одведіть додому свого цуцика і шмаляйте до посадки. Там і ждіть, — розпорядився Сергій і перевальцем рушив до бригадного двору.

Микола заманив у двір Кудлая, прив'язав біля перевернутої діжки, що правила йому за будку, й почимчикував з Сашком за село до посадки.

Сергій і справді не забарився. Прикотив однокінною підводою, навантаженою ящиками. Колеса на гумі, від старого “Москвича”, щоб не трясло в дорозі.

— Тпр-р-ру, — спинив Буланого біля хлопців. — Сідайте!

Вони повмощувалися на ящиках поруч Сергія.

— Но! — цьвохнув батогом коня. Відірвав дощечку на одному з ящиків, витяг із дерев'яних стружок дві здоровенні зеленаві груші. — Їжте, — простягнув Миколі і Сашкові.

— Соло-одкі, — покуштувавши, прицмокнув Сашко. — У нас дома таких нема. І у вас, Миколо, нема.

— Де б вони у вас взялися? Це діда Артема щепи. Перший рік уродили, — пояснив Сергій. — Ви

беріть, їжте...

— Не треба. Попробували й досить, — сказав Микола. — Слухай, Сергію, що то за дівчина, яку ти підвозив зі станції?

— Я? Коли?

— Сашко, коли це було?

— Позавчора. Ні, позапозавчора.

— А ви звідки знаєте, що я її підвозив?

— Ми... ми... — зам'явся Микола. — Сама розповідала... Як розпитувала в нас дорогу... Там, у селі...

— Що ж вона вам іще казала?

— Більше нічого. Тільки те, що ти підвозив її зі станції. То хто ж вона така?

— Хтозна. Допитувався — не сказала. Мабуть, до когось у гості приїхала. У клуб на танці запрошував — не хоче, каже: "У нас із вами танців не вийде". А в мене з усіма отримується. І "смикавку" ніхто краще не танцює.

"Як добре, що вона більше не бачилася з цим прицоцькуватим Сергієм, — думав Микола. — А то могла б розповісти йому про них із Сашком. Знали б тоді і він, і його батько, і всі знали б, хто рвав у саду яблука, хто гілку відчахнув".

— Ну, правуй, а ми покуримо, — Сергій передав віжки Сашкові.

Витяг з кишені сигарети, простягнув пачку Миколі.

— Не хочу, — закрутив головою той.

— А-а, забув: ти — школяр. Нічого, бери, тепер канікули.

— Жарко, не хочу, — скривився Микола.

— Ну й дурний. Бачиш, які сигарети — "Запашні", ще й із фільтром. На станції виміняв в одного корешка за груші. В наш сільмаг таких не привозять.

Сергій запалив сигарету, попахкав нею, доки розкурив, затягнувся, випустив носом дим, замріявся:

— І чого це в голови колгоспу є свій заступник, в усяких директорів та начальників є, а в їздових нема? Дали б мені помічника, хоча б такого, як ти, Миколо, або ось Сашко, ото була б житуха! Натомився, ліг відпочивати, а помічник тебе підміняє...

— Таке скажеш! — усміхнувся Микола. — Тоді, по-твоєму, і учням треба помічників? Не захотів іти до школи — посилай свого помічника.

— От дурний! Так учні ж нетрудовий елемент.

— Як це нетрудовий? А уроки хто вчить? Хто на ділянках, у столярній майстерні працює?.. І школа наша називається "загальноосвітня трудова".

— А ще дома скільки роботи, — підказав Сашко.

— Сашко на ставку інколи підміняє батька. Я теж майже щодня допомагаю мамі в городній бригаді. Це тільки ви прив'язали Олега до своїх помідорів та огірків.

Сергій нічого не відповів. Саме в цей час під'їхали до величезної скирти свіжої пшеничної соломи, і він, поглянувши на неї, голосно позіхнув.

"Зараз буде просити, щоб поїхали на станцію без нього", — подумав Микола.

Так і вийшло.

— Слушайте, хлопці, — почухав потилицю Сергій, аж кепочка сповзла йому на очі, — може, ви самі здасте груші, а я трохи того... подрімаю? Загулявся вчора, спати хочеться.

— Чого ж, можемо й самі, — погодився одразу Микола. Зупинили коня, Сергій зліз із воза.

— Ви ж дивіться, квитанцію не забудьте взяти, як здасте, — наставляв хлопців. — Тут вісімнадцять ящиків і в кожному по двадцять кілограмів. Всього... Ану, математики, скільки всього буде?

— Триста шістдесят, — перший вирахував Сашко.

— Правильно. Та з гори тихенько з'їжджайте, бо перекинетесь. Назад їхатимете, свисніть.

— Добре.

Сергій знову гучно позіхнув і, не оглядаючись, посунув до скирти, в якій уже раніше обладнав собі для снання невелику, але зручну "печеру".

Миколі і Сашкові вже доводилося бувати на заготівельному пункті "Плодоовоч", що біля залізничної станції, за п'ять кілометрів од їхнього села. Сергій охоче їх брав з собою, коли возив туди з колгоспного саду черешні, абрикоси, яблука. По дорозі майже завжди, як оце й сьогодні, злізав із воза, ішов або спати в скирту, або десь тинявся, а вони вже самі їхали далі. Повертали назад, зупинялися в домовленому місці, і він знову сідав на воза й брав віжки.

Це тільки бригадир дядько Василь боїться довіряти хлопцям коней. Скільки разів просили, щоб поставив їздовими... "Підождіть, — каже, — нехай у вас чуби повідростають, як у Сергія, тоді й коні слухатимуться. А зараз, поки канікули, купайтеся, рибу ловіть, ганяйте духопела (це він так називає футбольного м'яча), батькам дома допомагайте".

Бригадир, мабуть, як ото й Сергій, думає, що Миколі і Сашкові кортить покататися. Ну й даремно так думає! Хіба це катання... на возі?! Хіба мало для цього в колгоспі всяких машин? Сідай і катайся скільки хочеш. Ні, не тому вони просяться. Хлопцям припали до серця оті поїздки на станцію. Це ж мовби подарунки везеш людям. Набереш у саду повен віз акуратних ящиків з яблуками, або грушами, або сливами, та ще такими красивими, запашними, добрими, що всю дорогу летить слідом цілий рій настирливих ос і бджіл. Здаси на пункт, і помчать вони поїздом чи й літаком кудись далеко-далеко, де, може, й літом свище хуртовина, тиснуть пекучі морози. Смакують там люди чудові плоди, хвалять і дякують тим, хто виростив їх, і тим, звісно, хто привіз.

Наблизившись до крутого спуску, хлопці повставали з воза, наділи на заднє колесо вичовгане залізне гальмо, Буланого взяли з обох боків за вуздечку та й з'їхали з гори.

Через залізничний переїзд Микола сам узявся правити конем, бо вважав себе їздовим досвідченішим за Сашка. Звернули у широкий двір приймального пункту.

— Ну й грушки ж у вас пахучі. Як мед! — прицмокнув язиком вагар. — Наче пасіку завезли... Давайте, хлопці, ставте ящики он туди, — показав на величезні ваги.

Микола з Сашком притьма кинулися розвантажувати воза.

І ось вони вже повертаються додому.

Палке серпневе сонце стояло майже в зеніті. Хлопці простяглися ниць на возі, а Буланий плував ногами і ритмічно помахував головою, ніби вклонявся всім зустрічним.

Під горою звернули до криниці, витягли удвох велике й важке дубове цебро, самі напилися холодної джерельної води, почастували з корита й Буланого. Аж полегло. І коник зразу підбадьорився й одним духом витяг воза на гору.

Звідси починалася земля їхнього, лепехівського, колгоспу.

Навкруги, скільки оком кинеш, рівне-рівне поле. Жодного горбочка, жодної улоговинки. Ніби його навмисне вирівняли велетенські бульдозери і котки.

На полі, зораному, чорному, жовтіють скирти, і лише якийсь чоловік ходить по ріллі з метрівкою. На дорозі ні машин, ні підвід.

Микола і Сашко знову повдягалися на возі, тепер уже голічерева, прикривши від сонця обличчя картузами. Та й гарно ж як! Легенько повіває вітерець, у придорожніх травах тріщать коники, в небі співає жайворон.

Потягло і хлопців до співу. Перший зачав Сашко, стиха, впівголоса:

Ой на горі та женці жнуть, Ой на горі та женці жнуть, —повторив двічі. А попід горою Яром-долиною Козаки йдуть, —підхопив Микола, —Гей, долиною, Гей, широкою Козаки йдуть...

Проспівали цю пісню, нову затягли, про космонавтів, потім солдатську, маршову.

— Диви, я й не знав, що ви такі співучі, — промовив раптом хтось у них над головами.

Посхоплювалися — бригадир ішов поруч із возом. І де узявся? Ага, так то він ходив із метрівкою по ріллі.

— Дивлюся, віз котиться дорогою, а на ньому нікого... Підвезете мене?

— Сідайте, — посунулись хлопці в передок.

Бригадир спершу поклав на воза метрівку, тоді й сам уместився.

— Куди ж ви Сергія поділи? — поцікавився.

Микола і Сашко презирнулися: оце халепа! Ну й гави, не могли раніше вигадати, що сказати, коли таке станеться.

Сашко схитрував — зразу вхопив батога, почав підганяти Буланого:

— Но! Но!..

Микола довгенько м'явся, плямкав губами, не знав, що відповісти.

— Чи, може, ви його заодно з грушами здали? — пожартував бригадир, бачачи, що хлопці щось приховують.

— Та ні, — буркнув Микола. — Він те... як його... захворів.

— Захворів? — звів брови дядько Василь.

— Угу, — кивнув Микола. — Живіт розболівся.

— Де ж він?

— Коло скирти зостався.

— Чого ж до лікаря не пішов?

— Не міг.

— Та-ак, — примружив бригадир очі, — справа серйозна... Що ж, оце ви самі й на станцію їздили?

— Самі.

— Знаєте, куди там здавати фрукти?

— Знаємо, — тепер уже і Сашко обізвався. — Нам не первина. Не раз туди їздили... з Сергієм.

— Ну, то поганяйте швиденько, будемо хворого лікувати.

Сашко стьобнув Буланого, і віз покотився путівцем.

Бригадир далі не розпитував. Хлопці теж сиділи мовчазні, насуплені.

Нарешті показалася скирта.

— Кличте, — звелів бригадир, коли віз спинився.

Сашко вдихнув на повні груди повітря і пронизливо свиснув. Прислухався. Сергій не озивався. Свиснув удруге, ще голосніше. Не чути.

— Мабуть, таки потюпав до лікаря, — сказав Микола.

— Ага, видно, потюпав, — і собі поспішив додати Сашко.

Сподівалися, що Сергій не розчув, і бригадир не догадається про їхню брехню.

Та дядько Василь зіскочив із воза і до скирти:

— Ану, подивимось. Може, дуба врізав.

Попростували втрюх до скирти. Микола і Сашко йшли з похлюпленими носами.

— Сергі-ю! — погукав бригадир.

Зашелестіла солома. Дядько Василь швидко ступив за ріг скирти.

— Чого? — висунулася з соломи розпатлана Сергієва голова. — Чого горланите? — побачив хлопців.

— Вилазь. Уже приїхали, — сказав Микола.

— Квитанцію не забули?

— Не забули, — буркнув Сашко, витираючи рукавом піт із лоба. Сергій неквапливо виліз, потягнувся.

— Ух, і завдав хропака. Красота-а!

— А живіт як твій? — спитав Микола.

— Який живіт? — здивувався Сергій.

— Ну, той, що болів. Забув хіба? — заморгав Сашко.

— Чого моргаєш, дурню? У кого болів? Що ви верзете?

Хлопці ладні були крізь землю провалитися.

— От артисти, от комедіанти! — вийшов з-за скирти бригадир. Сергій аж очі вилупив од несподіванки. — Треба було раніше прорепетирувати... То кажеш, Сергію, "красота"? Гм, я думаю — робота робиться, і хропака добрячого можна завдати. Тепер мені ясно, чого ти про помічника торочив. Доведеться-таки його дати тобі. Законного...

Видно, Сергій не лише Миколі і Сашкові говорив про помічника для їздового.

— Ну що ж, — вів далі дядько Василь, — паняй знов у сад, сьогодні ще раз одвезеш груші. А завтра приходь на бригаду, вирішимо, як учинити з тобою. І ви, хлопці, приходьте. Обов'язково приходьте.

Дядько Василь узяв із веза метрівку і подався навпростець через буряки до тракторів, що стояли за кілька гонів од скирти.

Ох і перепало ж тоді Миколі та Сашкові від Сергія! І дурними, і бовдурами, і розтелепами — чим тільки він їх не обзивав. А як розібратися, то сам же винен...

Другого дня рано-вранці хлопці побігли на бригадний двір. А що, коли дядько Василь і справді призначить їх до Сергія за помічників?

Та сталося несподіване.

Після вчорашньої пригоди бригадир зняв Сергія з їздового.

— Іди, голубе, на конюшню, — сказав йому. — Там буде кому тобі дрімоту розгонити. Конюх дід Михайло добре вмє це робити. То як, згода?

Сергій аж скривився. Не дуже, видно, припала до вподоби ота нова робота, але що вдієш — доведеться підкоритися.

— Де тільки знайти тобі заміну? — сушив собі голову дядько Василь, оглядаючи колгоспників, які прийшли до нього по наряд. — Всі при ділі...

Микола з Сашком до цього старалися не потрапити на очі бригадирові, — хтозна, як іще воно там буде... Тепер же й зовсім поховалися за спинами в дорослих. Гадали, як побачить він, то і їм дасть прочухана за обман...

— Були в мене на приміті одні хлопці, — вів далі своє дядько Василь. — Раніше так просилися на цю роботу, а як сказав учора, щоб прийшли на бригаду, бач, і не з'явилися. Мабуть, передумали.

Микола і Сашко переглянулись, почали пробиратися наперед.

— Хто ж це такі? — зацікавилися колгоспники. — Часом не Микола з Сашком?

— А то ж хто, — відповів бригадир. — Не раз уже їздили на станцію. Кращих їздових годі мені й шукати.

— Та ось вони! — випхнули з натовпу хлопців.

— Ти дивись, а я клопочуся! — удавано здивувався дядько Василь, і Микола з Сашком зрозуміли, що він прикидався, насправді уже давно їх помітив. — Ач, як за літо вирости! А чуби, чуби які повикохували! — придивлявся, наче вперше бачив хлопців. — Го-го, тепер коні слухатимуться вас!.. Запрягайте Буланого і до роботи. Ну, чого стоїте? Біжіть мерщій, поки не передумав!..

МИКОЛИНІ ВІНАХОДИ

Коли б не ця пригода, Микола і Сашко возили б на станцію фрукти з колгоспного саду до кінця літніх канікул. Дарма, що Сергій ображався на них, ще більше старий Шморгун сердився. Ніби вони винуваті, що Сергія перевели на іншу роботу. Кожного разу, як виїжджали з саду, сторож нишпорив у їхньому возі, думав, може, вкрали собі тихцем яблук або груш. А якщо не було поблизу садівника діда Артема, то навіть кишені обмацував.

Хотів, дуже, мабуть, хотів спіймати на кражі, щоб і їх зняли з їздових. Але хлопці не дурні, нічого тепер не займали в саду. Хіба коли дідусь Артем чимось пригостить, тоді візьмуть, не відмовляться. Знали, за це ніхто не ляатиме.

Ще заборонив Шморгун приводити в сад Кудлая, бо собака, тільки побачить його, одразу починає гавкати.

Дідусь Артем зовсім не такий, як Шморгун! Він радий був і за онука свого Сашка, і за його друга Миколу, що вони не байдикують. Сам невтомний трудівник і шанував тих, хто трудиться. Дідусеві скоро вісімдесят виповниться, а він і не думає про відпочинок.

Трапилася та пригода з хлопцями за тиждень до початку нового навчального року.

Якось зранку повезли вони на станцію сливи. Найкращі і найсмачніші в їхньому колгоспному саду сливи з гарною назвою — “мліївчанки”.

В'їхавши у двір заготівельного пункту, де стояло вже чимало вантажних машин і підвід, Микола притримав коня.

— Хто крайній?

— За мною ставай, — сказав вусатий дядько. — Звідки ви, чи не з Лепехівки, бува?

— З Лепехівки, — відповів поважно, закручуючи на поручні віжки.

— По коню пізнав. А Сергій де?

— Ми самі...

— Що це у вас в колгоспі старших не знайшлося?

Хлопці промовчали. Аби дядько не висловив свого зневажливого ставлення до них як до їздових, вони охоче розповіли б йому, куди подівся Сергій, можливо, навіть похвалилися б, що тепер самі возитимуть фрукти на станцію. А так — не варто й балачку затівати.

Розгнуждали коня, поклали йому свіженької отави.

— Сашко, держися черги, а я походжу по станції, подивлюся, — розпорядився Микола і рушив з двору.

Сашко постелив під возом трави і ліг у холодку, бо сонце вже височенько підбилося й добряче припікало.

Черга посувалася повільно, і скоро Сашко став нудитися.

“Може, попросити цього вусатого, хай за конем наглядає, а самому теж піти? — подумав. — Саме он формується состав. Ач як паровоз висвистує!..”

Уже підступив до дядька, аж тут його увагу привернув гурт станційних хлопців, що бавилися біля колонки. Один з них, затиснувши долонею відкручений кран, пускав навкруги себе віяла води, а решта з вереском намагалася оволодіти колонкою.

Сашко виліз з-під воза і так захопився грою, що й сам незчувся, як опинився серед гурту.

— З того, з того боку забігай! — кричав він, вимахуючи руками.

Коли ж його полоснув холодний струмінь, рішуче кинувся вперед і опинився біля колонки. Відтоді забув про все на світі. На нього йшли в наступ хлопці, а він захищався по-геройськи. Незабаром жоден з наступаючих не залишився сухим. Правда, і Сашко був мокрий-мокрісінький, та це пусте, тепер літо, сонце — швидко висохне.

Невідомо, чи довго ще зумів би Сашко утримувати колонку, коли б вусатий їздовий не погукав його

до воза.

— Ти чого сюди приїхав, фрукти здавати чи водичкою хлюпатися? — напався дядько. — І куди тільки правління дивиться: такому ще без штанів бігати, а вони до серйозної справи приставили!..

Якби це він сказав наодинці, то Сашко, може б, змовчав. Але ж у дворі стільки народу, та ще й станційні хлопці стоять і слухають.

— Правління само знає, куди кого приставляти. Ви йому не указ, — відрубав сердито.

Дядька це ще більше розпалило.

— Бач, які вони тепер розумні. Ти йому — слово, а воно тобі — десять. Колись батько взяв би та лозиною, лозиною, щоб на старших не огризався...

Як прискїпався, хоч ти безвісти тікай. Добре, що його черга скоро підійшла, поїхав до вагів.

Наступним мав здавати сливи Сашко. Він нервував, поглядав на ворота, чи не йде Микола, — адже сам не зможе зняти з воза ящика.

Прибіг Микола уже тоді, як вагар махнув рукою, щоб під'їжджав ближче.

— Де ти так довго був? — накинувся на нього Сашко, смикнувши за віжки Буланого.

— Хїба я довго? Тільки подивився на поїзди. У-у, коли б ти бачив, як паровоз маневрує!

— “Маневрує”, “маневрує”! Більше тобі ніколи не повірю...

— А чого це ти мокрий? — лише тепер помітив Микола. Дощу ж не було.

— Та-а, під краном оббризкався, — нехотя відповів Сашко. Після сутички з вусатим йому не хотїлося розповідати про гру біля колонки.

Сливи здали, одержали квитанцію і одразу рушили додому.

Микола сидів у передку, правив конем, а Сашко, тільки-но поминули переїзд, зняв мокру сорочку, виставив її на гарячий зустрічний вітерець, щоб просихала. Обидва мовчали, кожен думав про своє.

“Чого це він узявся мною командувати? — розмірковував Сашко. — Зроби те, піди туди... Що я, менший за нього? Ну на зріст він вищий і сильніший. Але хїба це по-товариському — хвалитись силою? Ні, так далі не буде! Дзуськи!..”

Миколу бентежило інше. Побачив на станції, як формується состав, як паровоз переганяє з місця на місце вагони, і знову зароїлися в нього думки про вдосконалення. Правда, досі вдалих винаходів він ще не придумав, та спробувати ще раз можна.

Цїєї весни під час цвітіння фруктових дерев передбачалися заморозки. Про це заздалегідь повідомляло радіо, писали газети. Щоб морози не заподїяли шкоди садам, радили окурювати їх димом. Але ж клопоту з цим чимало — розводити по садах вогнища. Ось Микола й знайшов, здавалося, чудовий вихід. Що, коли від димаря провести в сад трубу? Топиться в печі або в плиті, вариться там, хату обігрїває, а заодно й сад окурюється. Адже це дуже вигідно і головне — ніякої мороки. Почав був уже й трубу з дощок збивати. Жаль тільки, що мати не дала докінчити. Розламала, розкидала його незвичайну споруду. Ще й полаяла:

— Хату мені спалити захотїв!..

Був у Миколи ще не менш важливий винахід для садів.

Найбільші шкідники вишень, як відомо, шпаки і горобці. Тільки-но дозрівають ягоди, вони цілими зграями налітають на дерева. Отоді й з'являються над садами химерні опудала у драному одязі, у старих, потертих шапках. Та шпаки і горобці швидко звикають до нерухомих сторожів і незабаром до того нахабніють, що смїливо сідають і на самі опудала.

Микола зробив опудало нової конструкції. Руки в нього вимахували, голова кивала, бо до них були прив'язані довгі мотузки. Смикне за одну мотузку — піднялась рука, смикне за другу — звелася друга, за третю потягне — закиває голова.

Шпаки і горобці, ніби від шуліки, розліталися всюдїбіч від нового страхопуда. Та й цього разу мати втрутилася.

— Дурне ти собі діло придумав, — сказала. — Як ото вже морочитися з опудалом, то краще самому кишнути на шпаків, вони й полетять.

Це так, коли в маленькому саду, тут, може, воно й справді не потрібне. А якщо в колгоспному? Там можна поставити одразу десять, двадцять, п'ятдесят удосконалених опудал і від кожного протягти мотузку на вишку. Тільки закружляють шпаки чи горобці біля якогось опудала, там і смикай. І не треба бігати та кишкати. Сиди собі і пильнуй...

Попереду показався гайочок. Микола потягнув за віжки, звернув Буланого з дороги.

— Куди? — підхопився Сашко.

— У ліщину. Горіхів нарвемо.

Заїхали в саму гущавину. Коня прив'язали до стовбура листатого клена, а самі пішли шукати горіхи. Незабаром кишені були повні, і хлопці присіли на траву.

— Сашко, що я приду-ував! — пожвавішав раптом Микола, і очі його заблищали.

— Що, кажи вже.

— Раціоналізацію, от що!

— А-а, — махнув зневажливо рукою Сашко.

— Ні, ти послухай, — аж сяяв Микола. — Паровоз на станції, коли маневрує, то вагони не тягне, а пхає. Питаю стрілочника, чого це він їх штовхає. "Так зручніше", — каже. Тоді я згадав — читав десь, що й на річках теж часто буксири пхають поперед себе баржі.

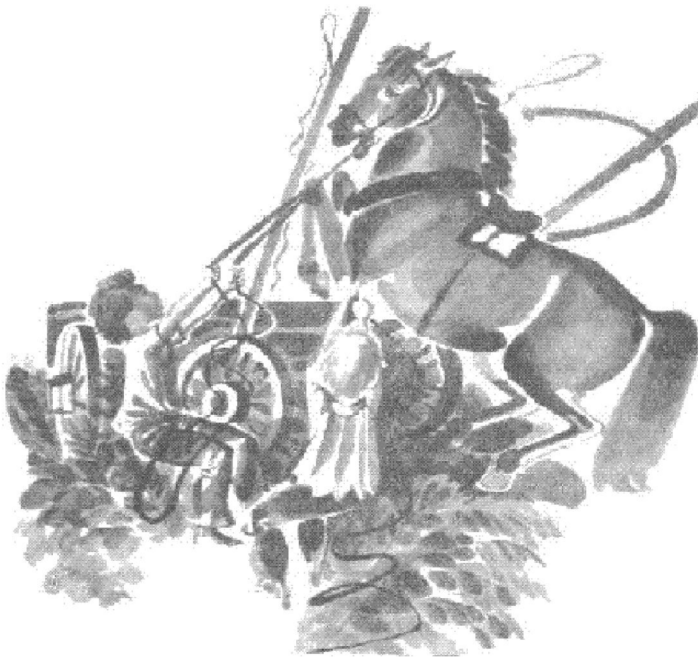
— Навіщо?

— Легше, мабуть. Ось давай запряжемо Буланого, щоб він не тягнув воза, а пхав. Колись, може, усіх коней у колгоспі так запрягатимуть.

Розпрягли Буланого, повернули в голоблях головою до воза і почали в такий спосіб його впрягати. Кінь стриг вухами та косив очима на хлопців.

Виходило не зовсім до ладу. Ужі від хомута не налізали на дугу, а голоблі стирчали високо вгору, мов жерла гармат.

— Ет, — чухав Микола потилицю, — упряж не підходить, і голоблі треба переставити.

— Нічого, — підбадьорював його Сашко, — він уже захопився Миколиною раціоналізацією. — Це дрібниці. Давай голоблі прив'яжемо до хомута віжками, без дуги.

Спробували й так. Нокнули на Буланого, а той уперед не хоче йти, все задкує.

— Сідай на воза, за вуздечку тягтимеш, — звелів Микола. Сашко сів, потягнув до себе Буланого за вуздечку, але кінь все одно не слухався, мотав головою, оступався назад.

— Батогом, батогом його піджени!

Микола взяв батіг, стьобнув коня. Очі в Буланого налилися кров'ю, ніздрі роздулися. Він рвучко смикнув, виплутався з голобель і став дибки. Сашко повиснув у нього на вуздечці, як павук на павутині.

— Відпусти! Відпусти його! — закричав Микола.

Сашко відпустив уздечку і впав на землю.

Буланий голосно форкнув, вигнув хвоста і помчав на дорогу.

Хлопці кинулися коневі навперейми, але за ним тільки курява знялася.

Микола з Сашком зупинилися, постояли, дивлячись розпачливо вслід Буланому, аж глядь! — дорогою із станції котить підвода, а на ній вусатий їздовий, за яким вони на заготівельному пункті чергу займали.

— Чого це він утік од вас? — спитав дядько. — А віз де?

— Та... заїхали в гайок, хотіли перепрягти. Щось у куцах зашаруділо, зачмихало, захрюкало, він злякався і дременув, — на ходу вигадував Микола.

— Отуди к лихій матері! Як же ви тепер додому добиратиметесь?

Хлопці опустили голови, мовчали.

— Ну, добре, поїхали, причепимо вашого воза, я вже дотягну до повороту. А там один стерегтиме його, другий збігає за конем.

Так і зробили: прив'язали за голоблі воза до підводи, і вусатий доправив їх до повороту.

— Ох і влетить нам! — важко зітхнув Микола, як дядько поїхав од них.

— Буланий усю збрую розгубить, — міркував уголос Сашко.

— Тепер, мабуть, і з їздових знімуть.

— Сама дуга останеться. Добре, хоч її зняли...

— Біжи, Сашко, на конюшню. Буланий досі там. Приведеш назад. Конюхові розкажеш так, як ми вусатому казали. Тільки Сергієві на очі не показуйся. Може, й минеться...

— А чого це мені бігти? Ти придумав таке, ти й біжи, — уперся Сашко. — Знайшов меншого? Дзуськи!

Але Миколі, видно, не дуже хотілося появлятися на конюшні.

Що ж робити? Податися вдвох? А віз? Ще затягне хтось...

Закінчилася сварка тим, що і Микола, і Сашко залишилися біля воза. Вирішили ще раз скористатися попутною підводою, щоб добратися додому.

Сиділи на горбочку й не розмовляли.

Ждали довго, і все надаремно. Жодної підводи не проїхало на Лепехівку.

Пополудні на заході заклубочились густі чорні хмари.

— Отак цілий день тут простовбичимо, — сказав Сашко. — Та ще як уперіщить дощ, і сховатися нема куди.

— То що, може, покотимо віз? — запитав Микола.

— А подужаєм?..

Микола взявся за голоблі, Сашко уперся в задню ручицю, і покотили.

Віз, дарма що на гумових колесах, виявився не такий уже й легкий, як його колись вихваляв Сергій. Може, для Буланого він і справді здавався пушинкою, але хлопці швидко нагріли собі чуби біля нього.

Незабаром небо наполовину затягла чорна хмара. Посутеніло, запала глибока тиша, як завжди перед грозою. Навіть невгамовні польові цвіркуни і ті вмовкли, певно, поховалися по своїх земляних комірках. Хіба десь із гречки або проса напівсонно покличе якийсь добряга перепел: "Спать підем!"

Спать підем!" — та й засне собі наодинці.

Запахло перегрітою ріллею, терпким полином, прив'ялими грициками.

Тиша була недовга. Несподівано налетів дужий поривчастий вітер, зняв куряву, зірвав з хлопців картузи.

Микола з Сашком похапали їх на обочині, знову метнулися до воза. Як несамовиті котили його путівцем до села. Не зважали на ручаї поту, на втому в ногах і руках.

Та не втекли від грози.

Тра-та-ра-бах! — вдарив над самою головою грім і ніби прорвав невидиму небесну запону: на землю хлинула злива.

Довкола — ані якоїсь будівлі, ані деревця, схватися від негоди нікуди. Надійним укриттям могла прислужитися хіба що скирта соломи біля дороги, в якій любив вилежуватися Сергій. Он вона, ледь-ледь бовваніє крізь дощову стіну. І Микола з Сашком покотили воза далі.

Надворі швидко темніло. Раз у раз спалахували вогненні блискавки. Безперестанку гуркотів грім. Здавалося, по небу хтось качав велетенську залізну бочку з камінням.

А дощ усе періщив і періщив. По дорозі плинув каламутний потік, липке багно чіплялося до коліс, босі ноги ковзалися — стало ще важче тягти воза.

Доки добралися до скирти, наступила ніч. Хлопці вкрай знесилилися й змерзли.

Перший заквапився до скирти Сашко. Наперед тішився, як залізе в Сергієву "печеру", зігріється в сухій соломі. Та лиш наблизився до неї, відразу й позадкував.

— Чого ти? — підійшов до друга Микола.

— Там хтось є... — прошепотів злякано.

— Ну то й що? Хай буде. Тепер однаково всі знатимуть.

— Я не про те. Там щось велике і очима світить.

— Тобі здалось.

— Еге, "здалось"! Сам піди подивись.

Микола рушив до скирти.

"Мабуть, привиділось-таки..." — заспокоював себе, бо Сашків страх трохи йому передався. Пошкодував, що поруч немає Кудлая. З ним завжди певніше.

Ступив кілька кроків і заляк на місці. Під скиртою стояла дивовижна потвора — висока, довга і очима світила. Спиною пішов мороз. Рвучко крутнувся, кинувся утікати. За ним чимдуж помчав і Сашко.

І-і-гі-гі-гі! — понеслось їм навздогін.

Як одбігли далеченько, зупинилися перевести дух. Прислухалися крізь шум дощу, чи не гониться слідом оте страховисько. Ні, не чути.

І-і-гі-гі-гі! — знову пролунало в темряві, тепер уже далеке і знайоме.

— Буланій!.. — майже водночас радісно скрикнули Микола і Сашко.

Ну й розтелепи, ну й сліпаки — не впізнали свого коня! То ж він кличе їх.

Яскрава блискавка на мить освітила поле. Так і є: під скиртою стояв Буланій.

— Змок, бідний, змерз, — радісно плескаючи по шиї коня, примовляв Сашко, мовби сам він і не змок, і не змерз.

Микола обмацував на Буланому збрую.

— Вузечка є, хомут є, черезсіделок є... Нічого не загубив. Молодець, ждав нас...

Забувши про те, що збиралися ховатися у скирту від негоди, повели коня до воза і запрягли.

Буланий добре знав дорогу до села. Дарма, що п'ятьма облягла все довкола — сам повертав, де треба, сам обходив вибої. Не минув він і конюшні.

Лише в'їхали у двір, із стайні вийшли бригадир і конюх.

— Де це ви так забарилися? — спитав дядько Василь. — Ми тут хвилюємося, хотіли вже вас розшукувати.

— Дощ пережидали у скирті, — знітився Микола. — Та хіба його переждеш, — додав поважно.

— Дощ надовго, — погодився бригадир. — А ще холодний, як восени. Скоренько розпрягайте коня і біжіть додому грітися. Змерзли, мабуть, так, що й "тпру" не вимовите?

Хлопці лише вицокували зубами.

Конюх допоміг їм випрягти Буланого. Одвели на стайню, прив'язали до жолоба, насипали з засіка повну шаньку вівса — заслужив, не підвів!

Задоволені, що все обійшлося гаразд і про їхню пригоду ніхто не знає, подалися додому.

Біля свого двору Сашко зупинився.

— Слухай, Миколо, я таки по новому методу весь час пхав воза, а ти, як Буланий, тягнув...

Хотів засміятися і не зміг — від холоду звело щелепи.

Микола злегка стусонув друга під бік кулаком:

— Завтра побалакаємо, — і потюпав далі в темінь.

Але сталося так, що вони побачилися не скоро. Обидва добряче простудились і пролежали кожен по тижню.

Бригадир дядько Василь дуже шкодував, що так сталося, бо таких беручких і старанних їздових, як вони, казав, йому важко знайти. А шукати треба було, бо фрукти зріють і баритися із здачею їх на приймальний пункт не можна.

Коли Микола з Сашком повиджували, серпень уже кінчався. Пора було готуватися до школи.

НОВЕНЬКА

— Мико-оло, вставай, — будила вранці мати.

Він лупнув очима, поглянув на вікно. Сонце тільки позолотило вершечок тополі.

— Ще ж рано.

— Нічого, синку, вставай. Я їду на город, не розбуджу, то й школу проспши.

— Не просплю.

— Бач який. До півночі з Сашком телевізора дивишся і книжок, мабуть, не зібрав...

— У сумці он, — сонно буркнув Микола і знову заплющив очі.

Але мати була невблаганна. Увімкнула радіо і стягла з сина ковдру.

Микола мляво, мов старезний дідуган, подибав у сніни вмиватися. Ноги плуталися, як у бадилинні.

Незабаром повернувся у хату вже побадьорілий.

— Новеньке одягай, — показала мати на стілець, де висіли на спинці старанно випрасуваний новий учнівський костюм, голуба сорочка і піонерський галстук.

Доки одягався і взувався, мати засмажила на газовій плиті яечню. Микола поглянув на сковорідку, і йому відразу захотілося їсти: серед білого озерця лежали зарум'янені шматочки сала і, наче очі здорової риби, блимали два тремтливі жовтки.

— Не бешкетуй там, слухайся вчителів, не маленький уже... — наставляла мати.

Щоб укоротити оті напучування, Микола швиденько ум'яв яечню, випив склянку молока і перекинув через плече туго набиту книжками та зошитами польову військову сумку, яку батько з армії колись привіз.

— До Сашка зайду, — кинув з порога: боявся, що мати заверне, бо ще було ранувато йти до школи.

Як одчинив хатні двері, з діжки вискочив Кудлай і вчепився зубами в сумку.

“Невже розуміє, куди йду? — дивувався Микола. — Авжеж, знає, хитрун, що тепер менше з ним гулятиму... А що, коли навчити його носити сумку? Здорово буде! І як раніше не подумався?..”

Зняв із плеча сумку, тицьнув Кудлаєві. Той ухопив її за ремінець і поволік по землі до своєї діжки.

Еге-е, так не годиться!

Відібрав у собаки сумку й спритно перемахнув через невисоку дротяну сітку-огорожу в сусідній, Сашків, двір. Слідом за ним перестрибнув огорожу і Кудлай.

Сашко саме витягав з печі обуглену половину гарбуза. Батько, зігнувшись на стільчику, взував заляпаний грязюкою плескатий черевик. По тому, як він сопів носом, Микола одразу визначив: дядькові Павлові й сьогодні похмілля.

Горе з цим Сашковим батьком. Пити почав, коли ще працював районним рибоводом. Так потроху й звик до чарки. За це дядька Павла торік зняли з посади районного рибовода й перевели рибоводом до їхнього, лепехівського, колгоспу. Однак пити він не кинув. Сашкова мати, тітка Оксана, і сварилась, і вмовляла його — не слухав. Цієї ж весни взяла двох менших дітей, перейшла жити до своїх родичів у сусіднє село. Запрошувала з собою і Сашка, але той не погодився — одне те, що не хотів міняти школу, а друге, і найголовніше — не хотів залишати батька самого. Прав йому білизну, готував їсти.

Бідно жили Сашко з батьком. Траплялося, що в них і хліба в хаті не було. Коли б не садок та не город, що його мати упорала весною, а Сашко доглядав ціле літо, то хтозна, як би воно й велося...

Дядько Павло врешті взув черевики, крекчучи, підвівся з стільця, підступив до вішалки, де висіли його засмальцьовані піджак і кепка, від яких завжди пахло рибою і ставковою водою.

— Тату, а їсти? — спитав Сашко.

— Не буду, — хитнув головою.

Одягнув піджак, надів кепку. Трохи постояв, подумав, зачерпнув із відра кухлем води, випив одним духом. Тоді мовчки посунув із хати.

— Я думав — ти ще спиш, — перегода озвався Сашко до Миколи.

— Давно вже встав.

Сашко поглянув на новий Миколин одяг, і тінь смутку впала на його обличчя. Сам він був у старому. Штани прим'яті, на колінах попротирались, і сорочка на ліктях аж світилася наскрізь.

— Мені мама теж купить нове, — мовив по хвилі. — А тато обіцяв, як поїде в місто, картуз купити. Уже й голову зміряв.

Микола подумав, що Сашко все це вигадав. Чув, як сусідка говорила, що тітці Оксані тяжко самій з дітьми. А дядько Павло якщо й одержить зарплату, то зразу ж і проп'є. Але промовчав.

— Бери, ламай, соло-одкий, — підсунув Сашко до друга, як полумисок, половинку печеного гарбуза. — Це той, що на яблуню дерся.

— Не хочу, вже поснідав. їж скоренько, щоб першими прийти.

Та коли Сашко почав їсти, Миколі також закортіло покуштувати. Відламав шматок. Гарбуз і справді був смачний.

— Поклади й мої, — як вони покінчили з гарбузом, простяг Миколі Сашко дві книжки, щоденник і кілька чистих зошитів.

Микола запхнув усе те до своєї сумки, від чого вона ще більше розбухла.

Сьогодні вранці сільські собаки можуть спокійнісінько бігати попід дворищами, коти дрімати на осонні, гуси пастися обабіч дороги на спориші, кури кублитися на попелищах і горобці цвірінкати, скільки їм заманеться, на деревах і огорожах. У них не жбурлятимуть хлопці грудками й паліччям, не полохатимуть — вони поспішають до школи. Поспішають, бо треба першими прийти, першими вскочити в клас і захопити кращі місця.

Найбільше Миколі і Сашкові (та й не тільки їм) подобалися місця на задній парті біля вікна. Хлопці захоплювали їх і минулого, і позаминулого року, але сидіти довго на них не доводилося, класний керівник пересаджував обох наперед, ближче до вчителя. Але надії вони не втрачали: може, таки пощастить цього навчального року. Чому? А тому, що в цьому році в них поміняється класний керівник. Ірина Тимофіївна після закінчення п'ятого класу сказала, що наступного року назавжди кине вчителювання, бо не хоче губити свого здоров'я з такими вариводами.

Дорогою Микола й Сашко лише ненадовго зупинилися, коли зустріли Сергія. Він ще здалека, побачивши їх, загукав на всю вулицю:

— А-а, студенти йдуть! — і зареготав, наче не сповна розуму.

— Ох і причепа ж! — невдоволено пробурмотів Сашко. — Це знову табличку питатиме.

— Минаєте, задаєтесь... Куди там! — не вгавав Сергій. — Хе, і Кудлай з вами! В який це він клас ходитиме?

Підійшов, простягнув руку, щоб поздоровкатись, мов рівня їм. Хлопці своїх рук не дали, знали — тиснутиме боляче, пробуватиме на силу!

— Що, боїтесь! Хах-хах-хах! Ну, а табличку вже вивчили? Скільки буде сім разів по вісім? Не знаєте? Завертайте голоблі додому, підучіть. Там таких нових учителів прислали, що дадуть вам тепер джосу. Наш Олег не дурний, назубочок визубрив.

Самому Сергієві дуже важко давалося навчання. Одне те, що був якийсь недотепкуватий, "з присвистом", як казали про нього в селі, а друге — брехливий і ледачий! Що вже з ним не робили вчителі й батьки: і вмовляли, і сварили, і на другий рік у одному класі залишали — не помагало. Надто далася йому знаки таблиця множення. Ніяк не міг її завчити. Аж у п'ятому, нарешті, здолав. Зате ж і знав: уночі збуди й спитай — розкаже від початку й до кінця або з кінця й до початку і ні разу не зіб'ється. Ледве скінчивши вісім класів, кинув школу, і хоча тепер уже ніхто й не питав його ту клятву таблицю і хоч минуло після того шість років, зате він її не забув до цього часу. Тільки-но знайде мова про навчання або зустріне когось із школярів, одразу починає перевіряти.

— До діда Артема на квартиру теж одна молода вчителька стала, — вів далі Сергій. — Городська, видно, бо гостра на язик... Приніс я вчора баті курива в сад — і вона там. До діда Артема прийшла. Хотів з нею побалакати, ні, зразу попрощалася і додому. У-у, видно, з тих, що не клади пальця в рот! Одкусить. Хах-хах-хах!.. — знову зареготав Сергій. — Ну, топайте, топайте, — махнув рукою, бачив,

що хлопцям уже набридли його теревені. — Наш Олег подався вже.

У шкільному дворі не було ще живої душі. Микола з Сашком зійшли на ганок, — посмикали вхідні двері — замкнені.

— Гайда до турніка, — запропонував Сашко.

Микола майже діставав із землі перекладину, але не вмів робити жодної вправи, висів, як лантух, метляючи довгими ногами.

Зате Сашко, хоч низенький і наче неповороткий, викручував хіба ж таке “сонце”, випинався “жабкою”. Тільки вилазив на турнік по цеглинах, які накладала під стовпами малеча.

Миколі заздрісно стало, і він сказав:

— Годі вже. Подивись, які в тебе руки.

Сашко, сидючи на перекладині, зиркнув на долоні. Вони були в іржі, давно вже ніхто не торкався турніка. Зібрався був стрибнути на землю і раптом ніби задубів.

— Що з тобою? — насторожився Микола.

— У нашому класі вже хтось є...

— Двері ж замкнені. Тобі здалося...

— Кажу, хтось сидить. На задній парті.

Обидва кинулись до вікна і видерлися по підмурку.

Так і є, на задній парті, на тій самій, яку хлопці збиралися захопити, вмовстився Олег Шморгун. Такий же здоровило, як і його батько та брат Сергій. Тільки обличчя у ластовинні, наче оббризане іржею, навіть вуха і ті руді. Щоки повні, мовби за кожною лежало по яблуку.

— Хто тебе впустив? — припав до шибки Микола.

Олег злодійкувато закрутив головою і щось промимрив у відповідь.

— Та що ти там мекаєш, підійди! — гукнув Сашко.

Олег підсунувся по лаві ближче до вікна, переставив на підвіконні вазон.

— А не проженете з цього місця?

— Перший зайняв, то й сиди собі, — скривився Микола.

— Не обдурите? — не вірив Олег.

— Сказано ж...

Тоді Олег, подумавши трохи, показав угору на квартиру. Хлопці не схотіли лізти через квартиру: високо та й зайве тепер, коли є кому відчинити вікно.

За хвилину вони вже були в класі. Вікно за собою знову зачинили. Оглянувши чисту, вибілену кімнату, свіжопофарбовані парти, дошку, Микола підступив до Олега.

— Ану киш! — красномовно махнув рукою.

Олег широко розкрив очі:

— Ти ж обіцяв...

— Киш-киш! — не дав договорити Микола. — Бач який проворний! Тут ми з Сашком сидітимемо, а ти ось там сідай, недалечко.

Олег спершу ухопився руками за парту і вперся коліньми, але потім збагнув, що йому не під силу боронитися від двох, все одно витягнуть. Надув губи, взяв свої книжки й пересів на іншу парту, другу від кінця.

Біля школи почали збиратися учні і незабаром виповнили все подвір'я.

Першого вересня звичайно приходили всі школярі. Ніхто не хворів, менші братики і сестрички якимось обходились без їхнього догляду. І для корів, кіз, гусей, качок теж знаходилися пастухи. Приходили

зарані, ніхто не запізнювався.

Правда, торік у Лепехівці був такий випадок. Вранці, коли учні юрбами і поодиноці поспішали до школи, над селом раптом з'явився вертоліт. Таке траплялося і раніше. Але цей вертоліт села не минув, як усі інші, а почав знижуватися над вигоном, де саме йшла на пастівник колгоспна череда.

Що тоді робилося! Скільки людей збіглося! Чередники забули про худобу, і та розбрелася вигоном, шофери спинили машини й собі туди. Звичайно, і школярі сипонули на вигін.

З вертольота виліз... син діда Артема, а Сашків дядько, Дмитро Антонюк. Він закінчив у місті авіаційне училище і оце залетів у гості додому.

Сьогодні такого дива не трапилося.

Хлопці, причаївшись за вазонами, спостерігали, що робиться надворі, їх, звичайно, теж вабило туди, та дарма, місця можна прогавити... Але від Шинкаренко Олі, отієї прогнози, не вбереглися, вона вгледіла-таки хлопців. Видерлася на підмурок, зазирнула у вікно.

— А я скажу, а я скажу... — покрутила, мов синиця, своєю вертлявою голівкою біля шибки. — Нехай виженуть вас... — її чорні малюсінькі очі бігали, як мишенята.

— Я тобі скажу! — посварився Микола. — Іди од вікна!

— Пхе, злякалася, — зморщила Оля гостренького носа, проте скочила з підмурка.

Після цього хлопці попригиналися до парт, щоб їх ніхто більше не побачив.

Невдовзі надворі ущух галас. Микола обережно виглянув з вікна.

— Уже стають у ряди... О, директор прийшов, учителі...

— А це хто з ними? — висунув і Сашко голову з-за вазона. — Оно спиною до нас повернулася.

— Якась новенька. Мабуть, та, що Сергій казав.

— А Ірина Тимофіївна є? — запитав Олег, сам не наважуючись подивитися з вікна.

— Ні, не видно.

— Значить, правду казала. Не буде вчителювати.

Коли учні вишикувались перед ганком, до них промовляв директор Петро Петрович, що саме — Миколі, Сашкові й Олегові в класі за зачиненими вікнами не було чути.

Потім восьмикласники урочисто дарували квіти першокласникам, брали дітлахів по одному за руки і заводили в школу.

Нарешті на ганок посунули всі школярі.

Як тільки зайшли до класу, почалося: хлопці хотіли сідати тільки на задні парти, і, коли через якийсь час вгамувалися, виявилось, що на передніх партах сиділи самі дівчата, зразу за ними ті хлопці, що слабші силою, а в кінці забіяки, лінюхи і соньки, які найзавзятіше змагалися за місця.

Сашко не належав ні до сильних, ні до забіяк, ні до соньків, але в нього був вірний захисник — Микола, тому ніхто й не наважився зігнати. Не чіпали й Олега — хоч і боязкуватий, зате дужий, та ще й Микола міг за нього заступитися, бо вони, дарма що іноді сваряться між собою, а все одно дружать.

Обсмикавши на собі новенького піджака, Микола встав, пройшовся класом. Коло передньої парти, що біля учительського стола, зупинився.

На цій парті, як і торік, сиділи нерозлучні подруги Оля Шинкаренко і Світлана Коломієць. Оля любила зазирати у класний журнал і перед початком уроку чатувати біля дверей — виглядати вчителя. Світлана ж трохи короткозора, але соромилась носити окуляри і завжди сідала на першу парту. Сьогодні вони прийшли до школи в однакових квітчастих хустках, які привезли з Криму, де разом відпочивали в піонерському таборі.

Дівчата стиха розмовляли між собою.

Микола прислухався.

— А ота молоденька який клас учитиме? — спитала Світлана Коломієць.

— То ботанічка. Буде замість Ірини Тимофіївни.

— Га-арна... Зачіска, як у артистки.

— Знаєш, як її звати? Валентина Михайлівна. Я вже з нею познайомилась.

Дівчата озирнулися — чи не чує їх хто-небудь. Побачили Миколу, перейшли на шепіт.

— Годі вам, сороки! — підступив до дівчат і зірвав у Олі з голови хустку.

— Віддай, Петренко, віддай! — погналася вона за ним. Микола підбіг до своєї парти, став на лаву, запнувся хусткою.

— Стре-ке-ке, стре-ке-ке, — передражнив Олю, та так схоже, що весь клас вибухнув сміхом.

Пролунав дзвінок.

Оля подалася до дверей.

Микола швиденько сів за парту. Але хустку не знімав, лиш розправив на грудях кінці, щоб вони закривали сорочку й вилоги на піджаку.

— Іде! Новенька! — повідомила Оля і кинулась на своє місце.

Одразу набрала такого вигляду, нібито й не вона щойно зазірала в щілину.

За хвилину відчинилися двері, і, на Миколине та Сашкове здивування, до класу зайшла — хто б ви думали? — ота незнайомка, з якою вони влітку стрілися біля колгоспного саду. Спершу хлопці подумали, що це якийсь непорозуміння. Не може такого бути, щоб оця молоденька дівчина була вчителькою. Але ж усі встали (Микола з Сашком теж підвелися), а вона підійшла до стола, оглянула клас і стиха привіталася:

— Добрий день!

— До-обри-ий де-ень! — хором відповіли учні.

— Сідайте.

Миколі й Сашкові хоч під парту ховайся!.. Вони згадали і як яблука крали, і як розповіли їй, що ката в клас приносили та учительський стіл часником натирали. А Микола на додачу ще й сигарети при ній курив.

Вчителька почекала, доки учні всілися й перестали грюкати партами, доки стих шепіт, тоді глянула на Миколу, на Світлану, сказала:

— Одразу хочу з вами домовитися, дівчата. У класі треба знімати хустки, нехай вони будуть і найгарніші. Бачите, хлопці ж сидять без картузів. І ви познімайте.

Світлана зняла.

— А ти чому не знімаєш? — спитала Миколу; вона не впізнала його, прийняла за дівчину.

— У неї вуха і зуби болять, — кинув дотепа Олег.

Учні не втрималися, зареготали.

— Нічого, зараз тепло.

Микола не поспішаючи стягнув із голови хустку, зібгав її і кинув Олі на першу парту.

Вчителька лише неголосно кашлянула.

— Давайте спершу познайомимось, — сказала. — Мене звати Валентиною Михайлівною. Викладатиму я у вас ботаніку, а також буду вашим класним керівником. З деким із вас я вже трохи знайома, — вона поглянула на парту, де сиділи, опустивши очі, Микола і Сашко. Учні теж повернули туди голови. — Сьогодні перший урок у нас буде організаційний. Виберемо старосту класу, санкомісію, сядемо зручніше. Дівчата, бачу, позаймали кращі місця, а хлопців вигнали на задні парти. Це несправедливо! — говорила так, мовби й справді вірила в те, що дівчата скривдили хлопців.

Вона розкрила класний журнал.

— Антонюк Олександр.

— Я, — підвівся Сашко.

Його майже не було видно на задній парті.

— Тобі, Антонюк, доведеться пересісти ближче. Не бачитимеш, що на дошці писатимуть.

— Нічого, я під себе книжки підкладатиму. Учні знову засміялися. Посміхнулась і вчителька.

— Хіба ти не знаєш, Антонюк, для чого книжки?

— Ох і метка!.. — прошепотів Микола Сашкові, коли той сів. — Там, біля саду, сама не призналася, хто така, нас тільки випитувала. Ну й влипли ми!.. Ще почне перед класом вичитувати, розкаже вчителям, директорів...

Він так розхвилювався, що навіть не почув, коли вчителька назвала його прізвище. Схаменувся, коли Сашко стусонув його кулаком під бік. Схопився розгублений, зніяковілий.

— І тобі, Петренко, мабуть, треба сісти ближче, бо ти звідти нічого не чутиш.

Закінчилося тим, що Миколу посадили поряд з Олею Шинкаренко, Сашкові вчителька звеліла сісти із Світланою Коломієць: на першій парті обом буде добре видно і вчителя, і дошку.

Потім Валентина Михайлівна попросила учнів розповісти, як хто відпочивав улітку, чи допомагав хто у роботі батькам.

— Нехай Петренко і Антонюк розкажуть. Вони працювали в колгоспі іздовими. Бригадир хвалив їх, — сказав Олег Шморгун.

Але Миколі й Сашкові було не до розповідей. Обидва сиділи насуплені й зажурені.

Коли подзвонили на перерву, Микола все так само сидів за партою, мовби приріс до неї.

— Ти хоч Кудлаю покажись. Бігає, шукає тебе... — мовив Сашко, зайшовши з двору.

— Не до Кудлая, — відповів сердито. — Он як потягне до директора — дістанеться на горішки... Ти теж не дуже скачи. Думаєш, одному мені перепаде?.. Розпатякався тоді перед нею... Хто тебе за язика тягнув? Розказав і про kota, і про часник...

— Ти теж добре бовкало, — образився Сашко.

Микола лише важко зітхнув і нахилив голову.

Директор, звичайно, не кричатиме, не лякатиме, що його, мовляв, виключать із школи, відправлять у виправно-трудову колонію, як завжди говорила Ірина Тимофіївна. Він посадить його, наче гостя, на канапу, умоститься сам поруч і згадає про минулу бесіду, про Миколиного батька, з яким Петро Петрович колись разом навчався і разом служив у армії. О, в нього був, скаже, чудовий батько! Він знав, куди варто прикладати свою енергію, коли слід виявити сміливість і силу! Адже недарма у школі одержував щороку похвальні грамоти і в армії заслужив стільки подяк та нагород від командування. А цей... останній його вчинок, коли він не пошкодував навіть свого життя, урятував дітей, то вже був подвиг, героїзм! Таким батьком треба пишатися і бути достойним називатися його сином... Під час такої "бесіди" Микола не знав, куди подіти очі, бо пам'ять про батька для нього — це найсвятіше.

Три роки минуло, як він загинув.

Після армії батько працював у колгоспі шофером. Одного разу віз на цукровий завод буряки. Як спускався з крутого ру до моста, що саме ремонтувався, а тому транспорт переїжджав його на тихому ході, в самоскиді раптом відмовили гальма. Назустріч машині по мосту неквапливо котився екскурсійний автобус із запаленими фарами і яскравою стрічкою на кабіні: "Діти". Водій автобуса, вгледівши, що на нього з шаленою швидкістю мчить самоскид, одразу про все здогадався. Негайно зупинився, вимкнув мотор, засигналив, хоч і розумів: тому, на самоскиді, нікуди звернути, хіба що в річку.

Проте аварії все-таки не сталось. Через кілька секунд на річці пролунав могутній сплеск, потім запанувала довга-довга тиша.

Коли ледве живий від страху водій автобуса виліз із кабіни й озирнувся довкола, ні самоскида, ні шофера не побачив. Лише на річці, поблизу моста, булькала на глибині скаламучена вода й широко розходилися навсібіч колом хвилі...

Петро Петрович згадав і про матір, і про те, як їй тяжко, а він, Микола, мовляв, уже й не маленький, а не розуміє цього, поганенько вчиться, бешкетує...

Але того дня Миколу й Сашка так і не покликали ні в учительську, ні до директора.

— Значить, іще не встигла донести, — сказав Микола, коли вони вийшли вдвох зі школи.

— А може, й не розкаже.

— Може...

ЗМОВА

Дивувалися вчителі, дивувалися й учні: Петренка Миколу і Антонюка Сашка наче підмінили. То мало не кожного дня щось накоять, якщо не в школі, так поза школою. А це ось уже цілий тиждень не бешкетують. Ну, хоч на Дошку пошани їх виставляй!

Подумати б, що подорослішали за літо, порозумнішали, але ж іще першого дня нового навчального року пустували...

Приємно була вражена їхньою поведінкою і нова вчителька. Такого їй хлопці наговорили про себе біля колгоспного саду, навіть боязко стало, що доведеться вчити і виховувати їх. Коли ж іще доручили їй шостим класом керувати, подумала: ох і набереться з ними клопоту!.. Аж, виявляється, Микола й Сашко зовсім не такі, за кого себе видавали. Просто хвастунці та й годі. Через те й очі від неї ховають, бо, звісно, ніяково тепер. Хотіла поговорити з ними, але вони ніби їжачки: тільки-но простягнеш до них руку, відразу згортаються в клубок, виставляючи колючки.

Минав день за днем, хлопці поступово заспокоїлися. Тепер вони вже почали вірити, що нова вчителька побоялася їх зачіпати. А крім того, вони ще й не могли довго прикидатися тишками. Особливо страждав Микола. Він звик бути в своєму товаристві верховодою і заводіякою. Саме тому і намагався завжди утнути щось дуже веселе і хитромудре.

Невдовзі Миколі й Сашкові випала нагода відректися від свого вимушеного й ненависного тишкування, якою вони, звичайно, відразу й скористалися.

Одного разу Сашкові довелося самому вранці на ставу годувати рибу, бо батько прийшов напередодні п'яний. Квапився, щоб не спізнитися до школи, посковзнувся і беркицьнувся у багнюку, ще й штани розірвав на коліні. Поки привів себе так-сяк до ладу — сонце вже зійшло височенько. Тільки-но Сашко забіг у клас, увійшла Валентина Михайлівна. Вона щодня навідувалася до них перед уроками. Поглянула на нього й мовила докірливо:

— Антонюк, ну хіба можна бути таким неохайним? Усі чисті, акуратні, а на тобі брудний одяг і сам замурзаний... Ти далеко від школи живеш?

— Ні, — буркнув Сашко.

— Прошу, збігай додому, переодягнись. Нехай мати...

— Валентино Михайлівно! — не дала їй докінчити Світлана, нахилилась до неї й зашепотіла щось на вухо.

Хоч Сашко й не чув, що сказала вчительці Світлана, однак здогадався, як, напевно, здогадалися й усі учні. Звичайно ж, сказала про матір, про те, що вона з ними не живе через батька. А ще, мабуть, про те, що в нього немає більше нічого, крім оцього старенького шкільного костюма. І стало йому раптом так боляче й образливо, як ніколи. Відчуваючи, що може не втриматись і розплакатися перед учителькою і однокласниками, згріб з парти книжки й вискочив із класу.

Микола хотів було кинутися за другом, але в цей час пролунав дзвінок, сповіщаючи про початок уроків.

Валентина Михайлівна мовчки вийшла з класу.

На перерві знову зайшла, спитала Миколу:

— Антонюк іще не повернувся?

— Ще, — відповів сердито.

— Якщо і на другий урок не прийде, будь ласка, збігай за ним на великій перерві. Скажеш — я просила, щоб він прийшов до школи.

...Микола ще здаля, з вулиці, запримітив: у садку на протягнутій між двома яблунями вірвовці сушився випраний Сашків піджак і сорочка. Сашко, в самих трусах і майці, сидів під хатою і зашивав на штанях дірку.

— І ти втік? — здивувався Сашко, побачивши Миколу.

— Ні. За тобою прислала. Переживає тепер. Мабуть, хоче помиритися. Казав я тобі, що хитра вона. Ухопила обох нас на гачок, як дурненьких карасиків, і держить. Спробуйте, мовляв, тріпнутися!.. Треба буде щось таке вступити, щоб запам'ятала. Нехай, я подумаю. Ну, а до школи підеш?

— Завтра, коли все висохне, — сказав Сашко.

Наступного дня, йдучи до школи, Микола вже знав, що їм із Сашко треба робити, аби відплатити вчительці за її підступність. Сашко ще вагався, чухав потилицю, хмурився, бубонів:

— Хтозна... хтозна...

— Ну, чого? Заради тебе ж стараюся. Півночі не спав, вигадував.

— Якщо розібратися, то вона мовби й не винувата. Звідки їй знати, що мама з нами не живе, вона ж новенька...

Але Микола не з тих, які відступаються, не довівши своєї справи до кінця. Коли він уже в чомусь переконаний, то переконає й іншого.

— Сашко, невже ти не розумієш, як необхідно? Саме зараз необхідно!

— Бачиш, розуміть то я розумію...

— Чого ж тоді?

— Уже казав тобі — треба ще трохи подождати.

— Ну й чудний ти! Навіщо ждати? Хіба так не ясно? Боїшся, от і все.

— Я боюсь? — образився Сашко. І таки здався (Микола знав, чим його дійняти, — найбільше не любив Сашко боягузів). — Добре, нехай уже буде, як ти хочеш... Нехай...

На півдорозі їх наздогнав Шморгун Олег. Микола і того став підмовляти. Та Олега довелося ще довше вламувати.

— Вигадав ти здорово! — похвалив Олег ще й язиком прицмокнув, ніби покуштував чогось смачного, коли Микола розповів йому про свою затію. — Тільки навіщо воно мені здалося? Мені вона нічого поганого не зробила!

— Ой Олег, Олег! — похитав головою Микола. — Ніколи не думав, що ти тільки про себе дбаєш. І мені вона нічого поганого не зробила. Але за товариша треба ж заступитися! Он учора мало до сліз не довела Сашка... Побачиш — колись і тобі від неї перепаде!

— У нас, у трьох, все одно не вийде, — скривився Олег. — Аби хоч половину класу підмовити.

— Підмовимо, — впевнено сказав Микола. — Усі на неї обурені за Сашка.

— Знаєш що? Ти пообіцяй хлопцям розказати про свій рибальський секрет, тоді вони точно згодяться, — порадив Олег. — Ну, а без дівчат, якщо й не захочуть, можна обійтися.

Микола залетів у клас, шпурнув на парту сумку, скликав хлопців.

Шинкаренко Оля підкралася близьенько до їхнього гурту, хотіла підслухати, про що це там говорить Микола. Ач як розпалився, аж руками розмахує! Та Олег помітив дівчину, нагримав на неї:

— Не сунь свого носа в чуже просо!

Оля показала йому язика і відійшла, так нічого їй не довідавшись.

Спочатку хлопці відмовлялися підтримати Миколу, хоч він дуже просив, переконував їх. Але потім, коли пообіцяв, як і радив Олег, відкрити свій секрет, більшість погодилася.

Ще б не погодитись! Відколи вже домагаються того, і ось, врешті, за таку дрібну, можна сказати, нікчемну послугу він усе розповість.

У Миколи навіть підозра виникла: чи не встиг їм шепнути щось Олег? Мабуть, шепнув, бо коли ото й радив йому, так явно ж хитрував, хотів мати найперше для себе вигоду.

Дарма, нехай хитрує, ще невідомо, хто кого обдурить...

Правда, знайшлися такі, що їй після цього вагалися. Та велике діло — колектив. Узялися за них хлопці одноставно, дружно, поволі-поволі їй схилили на свій бік.

— Значить, домовились, Микола: в середу після уроків ідемо до річки і ти нам розкажеш? — ще раз перепитав для певності Олег.

— Домовились. Розкажу і покажу, — підтвердив Микола.

Тоді він зібрав дівчат, почав і їм те саме казати. Тільки тепер йому дістався ще міцніший горішок. Дівчата, як відомо, все роблять наперекір, ти їм своє, а вони тобі своє.

— Не хочемо і годі.

Найбільше опиналися Шинкаренко Оля і Коломієць Світлана. Оля образилася, що її прогнали від хлоп'ячого гурту, а Світлана, як завжди, хоче бути чесною і дисциплінованою. Торочать одне їй те ж:

— Це негарно... це негарно...

Тоді Микола змінив тактику, став умовляти кожну дівчину окремо. Кого треба було переконувати — переконував, кого просити — просив. Довелось навіть вдатися до найостаннішого способу — улещування. І це допомогло. Під кінець великої перерви кілька дівчат теж згодилися підтримати Миколу.

Дзвінок сповістив про початок наступного уроку — ботаніки.

Шестикласники посідали на свої місця, тільки Шинкаренко Оля, як завжди, чатує біля дверей.

У коридорі залунали знайомі кроки. Микола повернувся до Олега Шморгуна.

— Ти ж, дивись, не підведи! Перший починай.

— Та у мене вже й зараз у горлі ніби кішки лапами дряпають, — сказав Олег.

Сьогодні учні вітаються з учителькою стриманіше, ніж завжди.

Усі сідають тихо, не шурхотять книжками, не грюкають партами.

Вона також сідає за стіл, розгортає класний журнал.

Чути, як під вікнами шелестить ще зеленим листям ясен, на бригадному дворі пахкає двигун.

“І все-таки Антонюк молодець, — думає вчителька. — Хоч і в старенькому, зате чистому прийшов. Цікаво, хто йому виправ одяг — батько чи сам?..”

— Перевіримо домашнє завдання, — звертається до учнів. — Хто мені скаже...

— Кахи-кахи-кахи!.. — раптом перебиває її Шморгун Олег.

Почекала, доки одкашлявся. Знову почала:

— Хто мені...

А в другому ряду на задній парті знову:

— Кахи-кахи-кахи!..

Валентина Михайлівна переждала й цього кахикала. Набрала в легені повітря, ще раз хотіла повторити своє запитання. Та не встигла навіть рота розкрити, як зайшлися кашлем одразу двоє хлопців.

“Чого це вони? — здивувалася. — Невже попростуджувались...”

Підняла руку, вимагаючи тиші. Куди там! Тепер уже кашляла третина класу.

“Змова... — зрозуміла вчителька. — Хто ж це її організував? Невже він?” — поглянула на Петренка Миколу.

Микола сам не кашляв, лише вдоволено, з викликом дивився на неї ледь примруженими, лукавими очима.

Кашель не вщухав. Одні вмовкали, інші починали. Найбільше старався Шморгун Олег, аж посинів бідолаха. Сашко кашляв тихенько, в кулачок.

Коломієць Світлана крутила головою, осудливо позираючи на подружок, які теж кашляли. Де ж таки, ну нехай уже хлопці, а то й дівчата коять отаке!..

Шинкаренко Оля відсунулась од Миколи на самісінький краєчок парти, даючи учительці зрозуміти, що вона зневажає свого сусіда за таку витівку.

Але невдовзі Олі самій захотілося кашлянути. Невідомо, чи то просто випадково з’явилося у неї таке бажання, чи, може, її заразили інші своїм бухиканням.

Вона з усієї сили намагалася затамувати в собі це недоречне бажання, а воно все більше й більше вимагало вволити його. І Оля, врешті, не витримала.

Микола, вчувши її кашель, посміхнувся радо, зловтішно.

Валентина Михайлівна також поглянула на Шинкаренко Олю, тоді — на Петренка Миколу. Помітила його посмішку, і нараз її пронизала якась думка. Рішуче вийшла на середину класу, щоб її добре видно було всім учням, виждала, доки спала трохи нова хвиля кашлю, вдихнула повітря і щосили:

— Кахи-кахи-кахи!

Зразу ж, всього на коротку мить, у класі запанувала мертва тиша. Наступної хвилини учні вибухнули голосним реготом:

— Ха-ха-ха-ха!..

Микола сидів, як на горячій сковорідці.

— Мені здається, що вас піддурили, і той, хто підмовив вас на це, сам мовчав, — сказала Валентина Михайлівна, коли всі пересміялися і трохи вгамувалися. — Щиро вам раджу далі бути обачнішими, не такими довірливими, — порадила. — Ну, а тепер розпочнемо урок... Так хто з вас скаже, що було

задано додому?

Першою підняла руку Шинкаренко Оля.

На перерві, як тільки вийшла вчителька, в класі зчинився галас. З обуренням накинулися на Миколу. Ну як це так, вони всі кашляли, а він у той час нищечком сидів. Це ж нечесно, не товариському. Правильно казала вчителька...

Лише Сашко стояв мовчки біля вікна і спостерігав за тим, що діялося в класі. Аж коли вийшли після уроків зі школи, мовив осудливо:

— Миколо, вони правду говорили...

— І нехай! З мене ото посміялися, а тепер я таке вигадаю, що з неї теж посміються.

— Кота в клас принесеш?

— Таке скажеш! От якби джмелів або павуків наловити... Коли в нас ботаніка?

— Післязавтра. Третій урок...

ДЕ ВЗЯЛАСЯ ШУРА-БУРА...

Другого дня після уроків хлопці довго блукали вигоном, левадою, городом, але джмелів так і не наловили. Знайшли одного невеликого в будячинні, поклали в сірникову коробочку, та він був такий кволий, що скоро й ніжками перестав ворухити.

Потім нишпорили по горищах, де найчастіше оселяються павуки. Теж невдача. Тільки двох і упіймали.

Захотіли їсти. Микола запросив до себе додому полуднувати. Дістав з буфета глечик із медом, намазав по великій скибці хліба, налив у чашки молока.

Аж це, звідки не візьмись, — оса. Мабуть, через квартиру влетіла, зачувши солодке. І така настирлива, така нахабна — її відгонять, а вона просто в рот лізе.

— Сашко! — вигукнув Микола. — Ой, які ж ми дурні!

— Чого?

— Ос треба наловити!

— Де ж ти їх наловиш?

— Зараз побачиш, — схопився Микола.

Узяв з буфета тарілку, налив у неї трохи меду, відчинив вікно, виставив на підвіконня.

Не встигли хлопці допити молоко, як тарілку вже обсів цілий рій ос.

— Значить, так, — підвівся з-за столу Микола. — Я накриватиму їх стаканом, а ти банку держатимеш, — показав на краєчок підвіконня. — Підсуну стакан, струшу осу — зразу затуляй її кришкою, щоб не вилетіла. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Бери он банку. Та не ту... З кришкою. Наловили ос десятків зо три.

— Досить, — сказав Микола. — Нехай посидять у банці до завтра.

— Не помруть з голоду?

— Ось я їх погодую.

Відкрив трохи банку, щоб накрапати в неї меду, і оса так боляче вжалила в руку, що мало усіх не випустив.

В цей час рипнули двері, в хату зайшла мати. Побачила банку з осами, запитала:

— Навіщо вони вам? Вулика осинога надумали собі завести, чи що?

— Та-а... В школу треба... — ухилився від пояснень Микола. — Сашко, візьми з собою їх. Завтра віднесемо.

— Не подошли? — спитав уранці Микола, як тільки переступив поріг Сашкової хати.

— Бачиш, як працюють, — підняв зі столу банку Сашко.

— Я ж казав... Давай мені її в сумку.

— Ого, як у тебе спухла рука! Як пампушка, — помітив Сашко. — Не болять?

— Уже ні. Зразу дуже пекла.

— А з цими що робити? — взяв коробочку з павуками. — Викинути?

— Не треба. Підпустимо до ос.

На великій перерві перед третім уроком Микола десь роздобув велику скляну чорнильницю з бронзовою, схожою на шолом, кришечкою. Зачинився з Сашком у шкільній комірчині, де стояли граблі, лопати та інший інвентар. Скрутив аркуш зошита трубкою, приставив до чорнильниці.

— Подерж, — сказав Сашкові. — Будемо переселяти.

Сам узяв банку, відсунув на ній трохи кришку, перевернув догори дном і витрусив ос у чорнильницю.

Зате з павуками поморочилися. Лише одного вдалося загнати до ос. Другий утік з-під самої кришечки,

— Нічого, обійдемося й без нього. Вистачить, — утішав Миколу Сашко. І раптом скрикнув, затріпав рукою: — Ой! Ой!..

— Що таке? — сполохався Микола.

— Вжалила у руку.

— Послинь, щоб не розпухла.

Сашко лизнув руку, подмухав, однак не допомогло. Скоро рука спухла.

Перед початком уроку Микола підійшов до учительського столу і голосно проказав, піднявши чорнильницю:

— Черговим номером нашої програми буде фокус: “Де взялася шура-бура?” — і поставив чорнильницю на стіл. Потім додав грізно: — Автор фокуса невідомий, ви ж це знаєте. Ясно?

Сів на своє місце і поклав руки на парту, як належить старанному учневі.

— Навіщо ти чорнильницю поставив? — нічого не зрозуміла Оля. — В учительки є кулькова ручка.

— На пти, щоб дивувалися дурні такі, як ти, — відповів примовкою.

— Знову якась витівка, — здогадалася Оля. — Миколо, сьогодні не треба. Я ж чергова. Краще іншим разом. Ну, хоч завтра.

Увійшла в клас Валентина Михайлівна. Завважила: шестикласники насторожились, принишкли. Що б це означало?..

Оля доповіла, що до школи прийшли всі учні, що клас уже підготувався до уроку.

— Сідай, Шинкаренко. Дякую.

Валентина Михайлівна також сіла, розгорнула класний журнал. Побачила на столі чорнильницю. Машинально зняла бронзову кришечку.

І враз із чорнильниці випурхнув, задзижчав, розлетівся по класу рій ос, швидко виповз і помчав геть

зі столу на всіх своїх шістьох довжелезних тонких ногах павучисько.

Вчителька не злякалася, тільки від подиву звела брови.

Микола з Сашком нахилилися нижче до парт, а Олег сміливо глянув в очі Валентині Михайлівні, щоб вона не подумала, ніби він причетний до цієї затії.

Хлопці, посміхаючись, переглядалися...

Дівчата застигли непорушно на місцях, опустили очі, бо соромно перед новою вчителькою, яка їм сподобалася з самого початку.

Не підводячись із стільця, Валентина Михайлівна сказала:

— Дотепнішого нічого не могли вигадати? Чергові, повідчиняйте вікна, випустіть ос, бо ще когось пожалять.

Пройшлася класом, поглянула на Миколу й Сашка.

— Петренко! Антонюк! — Обидва аж скинулись од несподіванки. — Що це у вас з руками? Невже пожалили?

Хлопці розгубилися і не відповіли.

— Ідіть, негайно ідіть у медпункт! Там вам зарадять, а за одним заходом і чорнильницю винесіть.

— Оце тобі й “шура-бура”! — зашепотіла Оля. — Іди!

Микола сердито блиснув очима на свою сусідку, повагом вийшов з-за парти, схопив чорнильницю і прожогом вискочив з класу. Слідом, зашарівшись, подався і Сашко.

Як тільки за ними зачинилися двері, клас вибухнув голосним реготом.

А Микола й Сашко в коридорі і зовсім розгубилися.

— Усіх повернула на свій бік... — зітхнув Сашко.

— Ну й пришелепуваті ж ми. Сховали б під парти руки, — журився і собі Микола.

— Тепер батьків у школу викличуть, до директора потягнуть...

— Аби на піонерських зборах не розбирали.

— Як вона скаже, так і буде.

У медпункт, звичайно, Микола й Сашко не пішли. Стояли в коридорі, журилися, радилися. І тільки тоді прислухалися, що говорила вчителька за дверима, як вона згадала про колгоспний сад.

— Наступного тижня підемо туди на екскурсію. З Артемом Степановичем я вже домовилася.

У Миколи похололо всередині: ясно, поглузувала перед усім класом, тепер ще й перед дідусем Артемом та Шморгуном сорому наробить. Ач яка!..

“Не вийде! Нізащо не піду”, — вирішив.

— Це твоя мати в колгоспі бригадиром садово-городньої бригади? — звернулася Валентина Михайлівна до Миколи на перерві.

— Моя, — насторожився.

— Мені вона дуже потрібна. Коли додому приходиться після роботи — пізно?

— Буває, пізно, буває, рано...

“Так і є, хоче ще й мамі все розказати...” — подумав.

Повернувшись додому, Микола одразу ж прив’язав Кудлая ближче до хвіртки.

Мати прийшла пізно ввечері. Тихо зайшла до хати і здивувалася, що Микола сидить на канапі біля вікна і вчить уроки.

— Навіщо ти собаку до хвіртки прив’язав! — спитала.

— Щоб стеріг яблуню.

— Так яблуна ж за хатою...

У цей час завалував Кудлай.

Микола кинувся з хати. Коло хвіртки темніла знайома постать.

“Вона...” — впізнав.

Валентина Михайлівна почула, як хтось цокнув клямкою, питає:

— Можна до вас?

Микола мовчить. Його не видно, він у тіні. Собака вчув хлопця і привітно завищав до нього.

— Петренко! — гукнула вчителька. Мабуть, здогадалася, що то він вийшов. — Це ти?

— Я, — обіззався невдоволено.

— Чого ж ти мовчиш? Мати вдома?

Вагався, не знав, що їй сказати. Але в цей час мати сама вийшла з хати:

— Хто там?

— Можна до вас? — запитала Валентина Михайлівна.

— Заходьте, не бійтеся. Собака не кусається, тільки гавкає. Валентина Михайлівна привіталася. Мати запросила її до хати.

— Вирішили ми усім класом прийти до вас у сад на екскурсію, — сказала вчителька, коли вони втрьох зайшли до світлиці. — Як ви на це дивитесь?

— А чого ж, ведіть, це їм тільки на користь, — відповіла мати. — Артем Степанович все розкаже й покаже.

Насуплений Микола порпався серед книжок, розкиданих на канапі та підвіконні.

— Ви у старих Антонюків живете? — спитала мати.

— Так, в Антонюків.

— У них і раніше вчителі квартирували. Артем Степанович у саду з самої весни. І спить там у курені. Хата велика, є куди брати. А самі здалека?

— З Лубен.

— Чого ж це аж до нас утрапили?

— Я й раніше у вашому районі працювала. Піонервожатою. Тут моя сестра вчителює. А це закінчила інститут і до вас одержала призначення.

— Батьки в Лубнах?

— У нас тільки мама. Вона з сестрою живе. Тато помер.

— Охо-хо, — сумно зітхнула мати.

Обняла Миколу, погладила по голові. Він крутнувся, як норовистий лошачок, і відійшов до другого кінця столу.

— То я піду, вам пора відпочивати та й Миколі рано до школи, — мовила Валентина Михайлівна, підводячись з-за столу.

“Невже нічого про мене не скаже?” — майнула радісна думка у Миколи.

— Так ви, значить, і мого учите? — спитала мати, й собі встаючи.

— Веду у них ботаніку. Та ще до того й класний керівник.

— Це ви їм загадали ос ловити? Вони з Сашком молодці, півбанки наловили.

Микола ладен був крізь землю провалитися. Відчув, як вогнем запалали вуха.

Валентина Михайлівна нічого не сказала, усміхнулася і рушила до дверей. Мати пішла проводити вчительку.

На ганку зупинилися.

Микола потер долонями щоки, прислухався, про що вони говорили.

Валентина Михайлівна радила матері більше уваги приділяти Миколі, подбати про режим, виділити в кімнаті куточок, де він постійно готував би уроки.

— Та якого йому іще куточка треба? Цілісінький день сам, як палець. Сиди собі та вчи уроки, ніхто не заважає.

— Ні, треба, — настоювала вчителька.

— Добре, добре, я постараюсь, — запевнила мати. — І ви дивіться пильніше за ним. Бо він у мене трохи бешкетливий. Без батька росте. А я все в біготні, все не дома. Самі знаєте, скільки зараз роботи, ніколи за ним приглянути. Інколи добряче йому перепадає...

— Ну а цього вже робити не слід. То зайве.

— Так виведе ж, буває... Трохи помовчали.

— А його друг, Антонюк Сашко, далеко від вас живе? — поцікавилася Валентина Михайлівна.

— Сусіди. Горе в них. Батько випиває, голову згубив через оту клятву горілку... Шанували люди колись його, сім'я гарна була, діточок трійко. І всі при здоров'ї. Тільки живи і радій! Так ні, все на чарку смердючу проміняв... Бідна жінка терпіла, терпіла та й кинула його цієї весни, переїхала з двома меншенькими до родичів у сусіднє село. А Сашко не захотів залишити батька самого, пожалів.

— Може б, поговорили з ним...

— Говорили й не раз. І на правлінні, і на зборах, і так, у балацці. Не допомагає. "Яке вам до мене діло, — каже. — П'ю я за свої гроші і не в робочий час".

— Подобається мені ваша нова вчителька, — сказала, повернувшись до хати, мати. — Молоденька, а видно, розумна й сердечна. — І раптом накинулася на Миколу: — Ти чого книжки й зошити ото порозкидав? Поскладай зараз же! Ось я приберу з етажерки все своє, перестав її отуди, до столу. Хай там буде твій куточок.

Микола наводив порядок і думав про вчительку.

"Сердечна! Не сердечна, а вредна. Бач, прийшла ніби за ділом, а насправді, мабуть, щоб з мамою познайомитись, перевірити, чи я вчу уроки. Уже й книжки їй не на місці лежать, куточок треба свій улаштувати..."

Дивно тільки, чому все-таки вона не розповіла матері, що яблука в саду крав, що курих, що підмовляв однокласників кашляти на уроці, що ос підклав їй на стіл?.. Ірина Тимофіївна відразу поскаржилася б. Невже побоялася? Чи, може, знову хитрує?.."

РИБАЛЬСЬКИЙ СЕКРЕТ

Микола гадав, що після такого ганебного провалу з кашлянням хлопці не будуть наполягати, щоб він виконав обіцянку — відкрив їм свій рибальський секрет. Ні, все одно не зважили. Як і домовлялися, в середу після уроків однесли додому книжки, пообідали й прийшли з вудками та відрами до нього, щоб забрати на річку, де він повинен був усе розповісти й показати. Нічого не вдієш, тут якби й хотів відкрутитися, то ніяк не відкрутишся. Довелося підкоритися, іти з ними.

Річка біля їхнього села неширока. Навіть поганий плавець легко може перепливти її туди й назад. Але риби в ній!.. Ще не було такого випадку, щоб хтось рибалив і нічого не піймав.

Дорослі рибалки-лепехівці частіше ловлять рибу ятерами та вершами, а хлопці — ті лише вудками.

Серед хлопців найкращим вудкарем вважався Олег Шморгун. Ніхто стільки не ловить, як він. І риба в нього — не якась там дрібнота... Карасі завбільшки з картуз, лящі, як дві долоні, щуки завдовжки як рука. Де він рибальської науки набрався — невідомо, бо ні батько, ні брат його Сергій ніколи не вудили. Вони, якщо вже й ловили коли рибу, то тільки тихцем, забороненим способом — волоком або павуком, — щоб і часу багато не гаяти, і піймати більше.

Та ось Олега раптом перевершує — і хто? Микола! Той, кого взагалі не визнавали за путящого рибалку, бо в нього не вистачало терпіння тихо й непорушно сидіти з вудкою.

Одного дня, як завжди після ловлі, хлопці зібралися біля причалу. Не було тільки Миколи. Розглядали, хто що піймав. Риба щось не ловилася. В того чотири дрібненьких, у того сім, у того десяток. Олег теж і півторбинки не навудив.

— Це Микола винен, — жартували. — Поплив до острова в очерети, заманив туди всю рибу, от і маєш...

— Миколо-о, агов! — гукали, аж луна слалася понад річкою. — Може, тобі улов допомогти перевозити?..

Він не озвався, лише чутно було, як веслом хлюпає по воді.

— Ну хоч котикові-мурчику навудив? — спитали глузливо, коли підплив до причалу.

— Не журіться, і вашим кицькам дістанеться.

Витяг човна, прив'язав до пакола. Відерце, яке взяв для риби, стояло на кормі, прикрите сорочкою.

Та коли Микола зняв сорочку з відра, хлопці очам своїм не повірили: у відрі риби було більше половини. Правда, не така велика, але ж багато.

— Де це ти наловив? — дивувалися.

— Як де? У річці, — мовив переможно Микола. — Там її багато, треба тільки вміти вудити...

Хлопці стояли над відерцем, і від захвату в них аж очі світилися.

— Це тобі просто пощастило, — насупився Олег.

— Нехай буде так, — усміхнувся той. — Хто вміє рибалити, тому завжди щастить.

— Ох і задавака ж ти! — осудливо хитали головами хлопці. — Побачимо, як завтра буде. А поки що давай порахуємо, скільки ти наловив!

— Справжні рибалки ніколи не рахують свого улову, — впевнено відповів Микола, одягнув сорочку, взяв в одну руку вудки й весло, в другу відерце і рушив додому.

І все ж таки Микола не збрехав. Наступного дня улов його був ще більший.

— Ну як, "пощастило" і сьогодні? — глузував із хлопців. — Диваки. Та коли б я захотів, півчовна наловив би! Жалко, нікуди дівати. Он і так учора мама лаяла, що багато приніс, — насилу почистили.

Відтоді й повелося. Микола повудить у гурті біля берега, наловить трохи риби, потім пливе човном в очерети. А звідти повертається з повним відерцем.

Хлопці спершу думали, він просто краде рибу з чужих сажалок, у яких рибалки зберігають свої улови. Та якби крав, хтось неодмінно про це взнав би. Може, місце таке знайшов, де риба грає? Теж

ні. Попробували і самі в очеретах повудити — дарма, риба не брала.

Після цього вже повірили, що він справді знає якийсь секрет, і попросили відкритися їм.

Та Микола був неблаганний.

— Секрет діло таке, — сказав, — що коли його розсекречують, то він утрачає силу.

Навіть з своїм другом, Сашком, не поділився таємницею.

Хлопці сердились на Миколу, але злості своєї не видавали. Сподівалися, мине якийсь час, і він сам розповість.

Бач, так і вийшло, сьогодні вони все знатимуть!..

Раніше йшли на риболовлю поважно, статечно. Тепер з нетерплячки, щоб швидше довідатися про секрет, замало не бігли, ще й Миколу підганяли.

Однак він чомусь не дуже поспішав одкриватися. Як прийшли до річки, заліз на човен, розмотав вудку й мовчки заходився рибалити.

Хлопці, щоб не бути надто вже настирливими, більше не квапили його, теж почали вудити, хто так само з човна, хто з берега. Нехай, гадали, ще трохи помнеться, вони подождуть, довше ждали, все одно йому нікуди діватися, розкаже. Та коли Микола, упіймавши шість червонопірок, чотири підлящики, три окуні, склав вудки й узявся за весла, занепокоїлись.

— Куди ти?

— Туди ж, — кивнув на очерети.

— А секрет?

— Вернись, годі... — і поплив.

Повернувся десь за годину чи півтори і, як і раніше, з повним відерцем риби. Але це їх уже не здивувало. Здивувало інше — Миколині слова:

— Знаєте, хлопці, я подумав і вирішив поки що секрету не розкривати.

— Як? Ти ж обіцяв! — загули невдоволено.

— Правильно, обіцяв, — погодився Микола. — Але ж я вас просив тільки кашляти, а ви ще й сміялися з мене разом із учителькою.

— Сам винуватий! — сердито вигукнув Олег. — Не крути, давай розкажуй. Бо інакше...

— Що "інакше"?

— Побачиш...

— Не лякай! Уже ляканий.

— Миколо, — підступив до нього Сашко, — тобі повірили, а ти... Нечесно так.

Та на Миколу ніщо не впливало. Стояв насуплений, сторожкий, міцно тримаючи в руці відерце з рибою, наче боявся, що хтось у нього забере. Хлопцям просто незрозуміла, загадкова була така його затятість.

Як скінчилася б між ними сварка — невідомо. Саме тоді, коли спір аж надто розпалився, в небі раптом з'явився вертоліт. Прогуркотів над річкою й почав знижуватися на леваді.

— Дядько Дмитро! Дядько Дмитро прилетів! — радісно закричав Сашко, підхопив вудки, відро й побіг до вертольота.

Хлопці вмить забули і про сварку, і про рибу й також помчали слідом за Сашком.

Микола трохи постояв самотньо на березі, а тоді й собі подався на леваду. Важко було бігти з повним відерцем, веслом та вудками, одначе од гурту не відставав. А як порівнялися з вербами, якими була обсаджена левада з боку городів, навіть випередив усіх. Правда, тут і сталася та неприємна пригода, яка назавжди розвіяла Миколину рибальську славу.

Біля верб була прип'ята бабусі Антонючки коза. До появи Миколи вона лежала в холодку. Але як угледіла його з вудками і веслом, злякалась і кинулась тікати. Втекти кудись вона, звичайно, не

змогла, а от Миколу перечепила мотузкою. З усього розгону гепнувся на землю, аж відерце покотилося по траві.

Підбігли хлопці. Підвели. Але що за чудасія?! Риби тієї на траві як кіт наплакав, і вся чомусь перемішана з ряскою і у відрі ряска.

Поглянули на Миколу і все зрозуміли...

Виявляється, ніякого рибальського секрету не було, а Микола дунив їх: запливав в очерет, натоптував відерце ряскою, а зверху клав свій улов, і виходило, ніби воно повне риби.

— “Треба вміти вудити”... — перекривив Миколу вкрай обурений Олег.

— Ну, чого ти сердишся? Уже й пожартувати не можна? Думав, що самі догадаєтесь, а ви, як маленькі діти, вірите й вірите...

Олег зі злості тільки носом засопів і попрямував до вертольота, з якого уже виходив із чемоданчиком у руці дядько Дмитро, старих Антонюків син.

Один за одним рушили й решта хлопців. Останнім плентався засмучений Миколиною брехнею Сашко.

А той іще довго лазив навколішки по траві й згрібав у відерце рибу з ряскою, яку щоразу після риболовлі приносив додому для качок.

САМ ВИНЕН

Микола лежав горілиць за садком на купі сухого соняшничиння, закривши під голову руки, й дивився, як народжувалися в небі хмари.

Спершу ген там, десь навпроти колгоспних городів та лук, з'являвся у високості невеличкий димчастий клубочок. Якийсь час клубочок висів на місці, мовби прип'ятий невидимою струною до землі, потім поступово розбухав і з прозорого перетворювався на білий, наче ватяний. Коли ж виростав у здоровенний, як копиця сіна чи скирта соломи, клубок, струна не витримувала його, лопалася, і по небу пливла справжня хмарина.

“От добре видертися на неї і помандрувати світом, як на супутнику, — замріявся Микола. — Скільки всього побачив би згори! Та самому нецікаво. Ну, Кудлая можна було б узяти. Е, ні, Кудлая туди не затягнеш, побоїться. Краще із Сашком. Тільки й Сашко вже, мабуть, не захоче...”

Колись були ніби зв'язані докупи. І в школу, і з школи йшли разом, і на перервах, лиш продзвенить дзвінок, вони вже й поруч. А це мовби щось пробігло між ними. Ось уже третій день Сашко наче цурається.

Що завинив перед ним і перед усіма хлопцями, то вірно. Навіщо було їх обдурювати своїм “рибальським секретом”? Поводив би трохи за ніс, пожартував і годі. Тепер вони обізрилися. І на Сашка сердяться — бо дружок. Он як образив його позавчора Олег Ціморгун.

Після уроків шестикласники залишилися переобирати раду піонерського загону і ланкових.

Піонервожатий сказав, що вибирати треба авторитетних піонерів, котрих усі поважають. Тоді Троць Віктор, єдиний у класі хлопець, який ніколи не цікавився риболовлею, встав і запропонував на голову ради загону Миколу. Його, мовляв, усі люблять за дотепні і незвичайні вигадки, тому й слухатимуться.

Шинкаренко Оля заперечила Вікторові. Вона заявила, що головою повинен бути не той, хто щось там вигадує, бешкетує, а той, хто добре вчиться, хто має гарну поведінку і хто справедливий.

Піонервожатий погодився з Олею. Головою ради загону вибрали Коломієць Світлану, бо вона і вчиться найкраще, і поведінка в неї відмінна, і справедлива, і душевна. З нею не тільки дівчата, а часто й хлопці діляться своїми таємницями.

Ланковими вибрали Троця Віктора й Шинкаренко Олю.

Потім дівчача ланка пішла на тваринницьку ферму, а хлопці — на конюшню, щоб розподілити між собою телят і лошат, яких зобов'язалися доглядати.

Чи були якісь суперечки під час розподілу телят — невідомо. А ось між хлопцями хіба ж така зчинилася сварка! Кожен, бач, хотів доглядати більших і кращих лошат, щоб можна згодом і поїздити на них.

Віктор як ланковий запропонував кинути жеребки. Микола і Сашко його підтримали. Та Шморгун Олег, котрий відчував себе мало не господарем на конюшні, — бо там же працює брат Сергій, — запропонував жеребків не кидати, а віддати найменших лошат Сашкові. Той, звісно, обурився:

— Чого це мені?

— Ти ж боягуз! — сказав Олег.

— Боягуз? — почервонів од сорому Сашко. — Коли я чогось боявся, що ти мене так прозиваєш? А хто із дупла витягнув гадюку? Хто? А хто на самісінький вершечок вітряка заліз?..

— Я не про те. Коней ти боїшся, ось що. А великих лошаків треба об'їжджати.

— Треба об'їжджати, то й буду! Тебе не проситиму.

— Ха-ха-ха!.. — зареготав Олег. — Диви, який зробився хоробрий! Опам'ятайся! Забув, як позаторік верхи катався...

Ні, Сашко нічого не забув.

Якось до них заїхав конюх дядько Михайло. Коня свого прив'язав у дворі до верби. Смирний такий коник, кожного підпускав до себе.

Зібралася біля нього дівтора. Той траву з рук дає, той скоринку хліба. А Сашко аж у сідло виліз.

І тут, де не візьмись, забіг у двір Олег із гуркалкою, що, коли нею крутнеш, гуркоче, як пропелер. Кінь злякався, рвонув повіддя і майнув із двору.

Сашко вчепився в сідло ні живий ні мертвий. На вулиці, де дорога круто повертає до річки, не вдержався, впав.

Коня насилу піймали, а Сашко з тиждень пролежав удома, поки очуняв, — так забився.

Після того побоювався сідати верхи на коней.

В якомусь іншому селі це, мабуть, нікого й не здивувало б, але в Лепехівці... В Лепехівці ти можеш боятися корів, кіз, навіть гусей чи індиків, тільки не коней. Лепехівка — село особливе, воно славиться верхівцями з давніх-давен. До війни всі призовники з Лепехівки йшли в кавалерію і неодмінно з своїми, колгоспними, кіньми. Тепер армія обходиться без кавалерії, і в артілній роботі коней майже зовсім замінили машини. Проте в колгоспі ще розводять багатенько коней, бо люблять їх. Ось чому в Лепехівці й понині і дорослі, і хлопчачки добре їздять верхи. Ото лише Сашко...

— Слухай, Олег, чого ти його ображаєш? — заступився за друга Микола. — А може, він і їздитиме. Хіба всі коні однакові? Он Ворон — хто на нього сяде, крім дядька Михайла? Ти який уже їздець, а теж боїшся навіть підійти близько.

— Так то жеребець! Про Ворона не йде балачка. А Сашко ні на якого коня не сідає, бо страхополох. Ясно? Та що з вами теревенити, — відповів сердито і знову звернувся до хлопців: — Хто за мою пропозицію?

І Сашкові таки дісталися найменші лошата.

Микола хотів було віддати йому своїх, більших, однак той не згодився. І на нього, певно, розгнівався.

Оце й досі сторониться усіх, і Миколи теж.

Сьогодні Сашко навіть надвір не виходить. Мабуть, угледів його отут, на соняшничинні, і сидить, затаївшись, у хаті, щоб не зустрітись, не бачитись.

Микола встав із купи, погукав через дротяну сітку-огорожу:

— Сашко! Сашко!

Не озивався.

— Сашко-о! — погукав голосніше.

Тиша...

Невже пішов кудись так рано?

Микола знову ліг на соняшничиння, втопив очі в голубу просторінь. Але вже не стежив за хмарами і не мріяв про небесну мандрівку по світу. Його цілком полонили земні діла.

Нескладно в нього виходить останнім часом, ох, складно. З першого дня, як почалося навчання, все пішло шкереберть. Раніше і не таке витівав, і нічого, майже завжди миналося. Коли там Ірина Тимофіївна догадається, що то він зробив, та вчинить галас. А тепер жодна витівка не вдається. Що б не задумав — усе нова вчителька розгадає. І хлопці та дівчата стали не тими, що колись. То, бувало, утне яку штуковину, радіють усі, дивляться на нього, мов на героя. А це як подуріли. Підмовити їх до чогось — марна спроба. І все через цю Валентину Михайлівну. Не зрозумієш її, не вгадаєш, як поведеться. До інших учителів уже придивилися, знають їхні вдачі і звички.

Першим постає у Миколиній уяві найстаріший у школі вчитель математики Віталій Павлович, який ще навчав батьків теперішніх учнів і навіть деяких їхніх дідусів та бабусь.

Той, привітавшись і відмітивши в журналі, кого немає на уроці, має звичку сідати не за столом, де звичайно сідають усі вчителі, а за парту якогось прогульника.

Найчастіше вибирає одну із задніх парт. Його, сухенького, маленького, цілком влаштовує місце школяра. Якби не біла-біла, наче облита сметаною, голова та не пишні сиві вуса, він зовсім був би непомітний серед учнів.

Встає з-за парти в кінці уроку, тоді ж і оцінки ставить у щоденники та класний журнал.

Сам ніколи не пояснює нових задач, прикладів. Викликає до дошки котрогось із учнів і просить

“допомогти” йому їх розв’язати. Або говорить: “Давай розберемося разом, що це воно за головоломка. Ну, ніяк не втну її сам”.

Віталій Павлович ніколи не підвищує голосу, завжди говорить повільно, лагідно, любить пожартувати.

Географ Тарас Костьович, навпаки, високий, здоровенний, з чорним кучерявим чубом, м’ясистим носом. Цей зовсім не сідає під час уроку, більше стоїть коло розвішаної на дошці карти. Навіть у журналі пише навстоячки.

Якщо хтось не може показати на карті якийсь там острів чи озеро або відповісти, скільки на земній кулі частин світу, Тарас Костьович так дивується, ніби учень не знає, де в їхньому селі клуб чи скільки в них душ сім’ї.

“Невже ти забув, де острів Кергелен? Ой, який сором, який сором!..” — береться він за голову.

Учитель історії Борис Прокопович любить розповідати і часом так захоплюється, що забуває опитати домашнє завдання. Схопиться, як уже задзвонять на перерву, та вже пізно.

“Ну ж хитруни, — свариться незлобиво на учнів, — наступного разу мене ви не проведете, урок не вивчили і навмисне запитуєте!”

Найдобрішою серед учителів вважається Надія Григорівна, вчителька української мови та літератури. Вона завжди все прощає: невивчений урок, запізнення, підказ, навіть пустощі, варто тільки вибачитись перед нею. Сама дуже ввічлива, вимагає й від інших цього. Учнів називає на “ви”.

Коли хтось підходить до неї на перерві і просить не викликати на уроці, бо, мовляв, з якихось причин не виконав домашнього завдання, вона його й не викликала.

Про кожного вчителя учням відомо чимало. А ось про нову що можна сказати? Майже нічого. Незрозуміла якась...

“Де ж це подівся Сашко? — знову згадав про друга Микола. — Може, до старих Антонюків пішов, адже там зараз дядько Дмитро гостює. Ні, туди він не піде. Відколи там квартирує Валентина Михайлівна, й разу не був. Мабуть, з батьком на ставку”.

Тільки ото подумав, як почув: щось деренчить на вулиці. Вибіг за ворота — аж там Сашко на мопеді гасає. Побачив Миколу, зупинився.

— Чий це? — спитав Микола.

— Дядька Дмитра. Учора купив, “Верховина” називається. У Львові випускають.

— Коли ж ти навчився їздити?

— Тут нема чого вчитися. Хто на велосипеді вмє, той і на мопеді одразу поїде. Дядько Дмитро мені розказав.

— А де ж дядько?

— Рибалить. А мені до обіду дозволив кататися. Хочеш, я і тебе навчу.

— Ще й питаєш! Ясно, хочу, — усміхнувся Микола.

— Але не тут. Краще за садком або за городами. Бо як назбігається дітлашні!..

Сашко добрий і не злопам'ятний. Мовби нічого прикрого й не сталося між ними.

— Слухай, Сашко, може, й хлопців покличемо?

— А чого ж, давай, — погодився; він одразу здогадався, що Микола хоче помиритися з усіма.

Незабаром зійшлися майже всі хлопці з їхнього класу, і кожному хотілося спробувати поїздити на мопеді. Не було тільки Віктора Троця.

— Хто за ним збігає? — спитав Сашко, котрий тепер відчував себе мало не вожакom їхньої ватаги.

— Все одно мати не пустить. Він пелюшки пере сестричці, — засміявся єхидно Олег.

— Тоді ходімо разом, попросимо, щоб відпустила, — сказав Сашко.

Ну й вреднючий цей Олег! Такий же, як і його старший брат Сергій. Від нього, мабуть, і перейняв погану звичку. Завжди намагається або гострим слівцем дошкулити, або вигидає таку забавку чи гру, щоб поглумитися. Це в нього вже просто як хвороба. Візьме, бувало, заховається де-небудь, а коли хтось підійде, вискочить зненацька, крикне "гав!" і регоче, радий, що налякав. А ще й шкодливий та мстивий.

Коли зайшли до Віктора у двір, побачили біля сарая цеглу, складену в рівний високий стовпець.

— Для чого це? — спитали.

— Для гаража. Тато машину купуватиме, "Запорожця", — пояснив Віктор.

Олег поспробував, чи міцно стоїть стовпець, — він злегка гойднувся.

— Ого, тут і силач не звалив би! — сказав навіщось, хоч добре знав: повалити його — не треба багато сили.

— Таке скажеш — "силач"! — усміхнувся Віктор. — І я звалив би.

— Ти? — зневажливо поглянув на нього Олег. — Сили як у горобця, а хвастає.

— От і не хвастаю!

— Так доведи — візьми й звали!

— І доведу, — не здавався Віктор.

Хлопці радять йому не зважати на Олега — знає ж, який він, ні за що може образити. І Олега усовіщають, щоб не кривдив товариша, але той не відступався від свого.

— Ні, нехай доведе. А то тільки язиком плеще, хвалько нещасний.

Для Віктора честь дорожча за все. І він постоїть за неї. Рішуче підійшов до стовпця, вперся в нього обома руками. Верхній шар цегли зсунувся і з гуркотом упав на землю. Кілька цеглин розбилося. Зачувши гуркіт, з хати вибігла мати.

— Що ж то ви, халамидники, наробили?! Ось я вам покажу! — вхопила на ганку віника-деркача.

— Це не ми, тітко. Це він, — ткнув на Віктора пальцем Олег і позадкував до хвіртки.

Віктор стояв розгублений біля купи, дивився на побиту цеглу. Але як тільки мати замахнулася віником, мовби прокинувся. Зірвався з місця й дременув у город. Слідом за ним полетів деркач.

Хлопці, щоб і їм часом не перепало за шкоду, теж повтікали з двору.

— То я навмисне підмовляв його повалити цеглу. Го-го-го! Ха-ха-ха! — зареготав Олег.

— Ну й дурень! — розсердився Сашко. — Вікторові тепер улетить.

— І нехай.

— А тобі що з того? Чого радієш? — спитав Микола.

— Він же насміхається, коли мені прочухана дають.

— Так ти ж заробляєш...

Коли тітка зайшла до хати, хлопці знову повернулися в двір, щоб допомогти Віктору скласти цеглу.

Олегові нудно самому, без товариства. Кишнув на курей, які греблися в смітті, налякав kota, що дрімав на сонці за парканом. У сусідньому дворі гралася дівчинка. Виманив у неї аж дві жмені смаженого гарбузового насіння. Сів під ворітьми біля мопеда, лускає.

Тим часом хлопці склали цеглу, поховавши всередину стовпця побиті шматки, і вийшли на вулицю.

Олег підбіг до них, дістав із кишені насіння, простягнув Сашкові й Миколі.

— Беріть.

— Я не люблю гарбузове, — скривився Микола.

— І я не люблю, — так само відповів Сашко й одвернувся, даючи Олегові зрозуміти, що не хоче з ним мати ніякої справи. — Хлопці, ходімо вже, бо не встигнемо й накататися.

І вони без Олега рушили від двору.

А Олег помчав кукурудзою навпростець за садки. Наламав з терну та акації колючих гілочок, поклав на дорозі й присипав їх пилюкою: їздитимуть — неодмінно попроколюють камери в мопеді.

Сховався за високим і густим кущем смородини, ждав.

Хлопців же нема й нема.

Невже передумали і кудись в інше місце подались? Авжеж в інше, щоб не знайшов.

Прислухався.

Тихо навкруги. Лише з садків лине ранковий переспів птахів та на леваді мекає бабусі Антонючки коза.

“Мабуть, вони там, на леваді. Тільки чого це не чути моторчика? Може, не заведуть мопеда?.. Піду щось їм пораджу, і помиримось”.

І на леваді не було хлопців. Сама коза паслася на прив'язі.

“Молодець, кізонька, — похвалив у думці, — добряче перечепила Миколу...”

Ухопив її за роги, сів верхи.

— Др-р-р-р... — задеренчав, ніби моторчик на мопеді. — Давай! Вперед! Вперед! — штовхнув колінами під боки.

Але коза розставила ратиці, нагнула голову і ні з місця, стояла як укопана.

Ох і вередлива!

Зліз, ударив спересердя кулаком по спині. Коза мекнула й відбігла.

Де ж вони поділися? Могли й до ставка піти, і за городи...

Спробуй знайди їх тепер. Бігатимеш, висолопивши язика, як цюцько.

Олега ще більша злість охопила на хлопців. Як би все-таки помститися? Хіба що розказати про все дядькові Дмитру. Авжеж, треба розказати — він їм дасть...

Поплентався до старих Антонюків. Одначе дядька Дмитра не було вдома.

— Пішов рибалити, — сказала бабуся Дарина. — А нащо він тобі?

— Та... — зам'явся Олег.

— Секретне щось?

— Ні. Хотів сказати, що Сашко з хлопцями на мопеді катаються.

— То й нехай катаються, що тобі до того?

— Дядько самому Сашкові дозволив, а він цілу ораву зібрав. Учи-тимуться і поламають мопед.

— Ага, ясно, — кивнула бабуся. — Тебе, мабуть, не прийняли до гурту, так ти оце й прийшов.

— Я сам не захотів.

— Брешеш. По очах бачу, що брешеш, — не повірила. А потім ще більше ошелесила його: — Ти що, знову на козі їздив?

— Хто це вам таке сказав?..

— Намну вуха, тоді й знатимеш хто! Оно в тебе всі штани в шерсті.

Олег, щоб йому й насправду не нам'яла бабуся вуха, втік од неї. Потинявшись вулицею, знову пішов за садки. Сподівався, що хлопці все-таки прийдуть туди.

Невдовзі зашелестіло гілля. Олег миттю сховався за кущі смородини.

На стежку вийшла бабуся Дарина.

Куди це вона?.. Ага, з відерцем... На леваду, козу напувати.

Бабуся, йдучи попід деревами, поглядала на яблука, які ще деінде жовтіли на вершечках. І Олегові захотілося покепкувати над старою.

Коли вона поминула його схованку, роззувся, зліз на яблуню, зірвав кілька яблук. До хвостика одного з них прив'язав рибальську ліску, яку забув учора викласти з кишені, і обережно перекинув через нижню гілку.

Повертаючись із левади, бабуся побачила просто перед обличчям велике жовте яблуко. Тільки простягнула руку, як воно підстрибнуло вгору.

Здивовано озирнулась — що за мана?!

Тим часом яблуко знову опустилося.

Ще раз спробувала його вхопити. Доторкнулася, а яблуко скік — і зникло в листі.

Зрозуміла, що над нею кепкують.

— А-а, це ти, лобуряко! — впізнала на дереві Олега бабуся. — Стривай, розкажу матері, анахтемська дитино!

Угледіла під кущем Олегові черевики і забрала їх.

“І нащо було заводитися з тією бабою? — картав себе. — Тепер перепаде, ох і перепаде на горішки!..”

Як нещасливо почався день...

На леваді, відколи звідти пішла бабуся, безперестанку мекала коза, так мекала, ніби її роздирала якась звірюка. Олега це драгувало все більше й більше. Виламав палицю, подався на леваду.

“Ой і віддубасю ж!..”

Ще здалеку, заглядивши його, коза насторожилася, перестала мекати.

— Кізію, кізію! — ласкаво покликав, сховавши руку з палицею за спину.

Коза недовірливо витріщила на нього розумні банькаті очі. Лусь! — з усього розмаху, аж палиця тріснула, вперіцив її Олег. Коза мекнула й відскочила.

Тоді він приставив до лоба пальці замість рогів і, мекаючи по-козиному, приказував:

— Ой козюра-мацапура, на тобі смердюча шкура!

Це розсердило козу. Вона покрутила головою, шерсть на спині настовбурчила і, мабуть, помітивши, що у кривдника вже немає палиці, кинулася на нього.

Однак Олег стояв на такій відстані, що прип'ята коза не могла дістати.

І все ж надаремне понадіявся на припинач! Як уже коза надто розлютилася, вона з такою силою рвонулася, що й припинач порвався.

На Олега ніби вітром дмухнуло. Біг із левади до садків — ніг не чув під собою.

Але ж і коза теж не відставала. Ось-ось наздожене.

Тікаючи, Олег із переляку зовсім забув про тернові й акацієві гілочки, присипані пилюкою на дорозі. Зопалу налетів на них і від болю аж упав, покотився по землі.

— Ой, ой, ой!.. — заверещав, підігнувши до самого підборіддя коліна.

А козі байдуже. Наздогнала й почала буцати рогами — в спину, під боки, куди тільки попаде.

Тоді він так закричав, що хлопці аж із-за городів, де вчилися їздити на мопеді, почули та боронити прибігли.

...Олег сидів, насупившись, на обочині дороги і вибирав із п'ят колючки. Обличчя заплакане, замурзане, чуб розкуйовджений, штани й сорочка запилюжені.

Хлопцям жаль було Олега, попросідали біля нього й собі.

— Де ти їх стільки позагонив? На акацію тікав од кози, чи що? — запитав Віктор.

— І чого це вона на тебе напала? Ніколи ще такого не було. Смирна, покірна... — дивувався Сашко.

— Давай допоможу витягати, тоді й ти повчишся їздити, — запропонував Микола.

Олег супився ще більше, мовчав.

Та ось вони помітили на дорозі присипані пилюкою колючі гілочки й одразу про все догадалися.

Миколу дуже підмивало впекти Олега гострим слівцем, як і той його впік, біля верб, але тримався. Після своїх тривог і переживань він зрозумів, що все-таки краще бути великодушним, ніж злопам'ятним і мстивим.

Хлопці тільки переглянулись, підвелися й мовчки пішли від нього.

Олег зиркнув слідлоба їм услід, закусив ображено губу і знову заходився вибирати із п'ят колючки.

КАМІНЕЦЬ

Продавець сільмагу налила кухлем-мірчуком у бідончик Миколі три літри молока, зняла фартух, вийшла слідом за хлопцем надвір. Загледіла, що він лаштується сідати з бідончиком на велосипед, і спитала:

— Не розіллеш?

— Ні, завжди так везу. Я навіть зовсім без рук умію їздити.

Викотив на дорогу, минув Будинок культури, колгоспну контору, завернув у провулок і попереду побачив матір. Натиснув на педалі, щоб наздогнати, та несподівано відчув, що передача вхопила холошу. Смикнув ногою раз, удруге — не відпускає.

Коли велосипед уповільнив хід, Микола зняв вільну ногу з педалі й застрибав по дорозі, мов спутаний. І тут сталося непередбачене: спіткнувся й разом із велосипедом та бідончиком гепнув на землю. Молоко розлилося, потекло під нього, а він силкувався і ніяк не міг підвестися — тримала штани клята передача.

Врешті підвівся, зиркнув, чи не помітила мати. Ні, пішла далі. Відтяг велосипеда вбік, прокрутив передачу, звільнив холошу. Вона була густо посічена зубцями, наче її собаки попрокушували.

Знав, перепаде від матері: і за молоко, і за вимазану сорочку, і за порвані нові штани. Як збирався до сільмагу, казала вона: “Зніми, синку. У новенькому в школу ходитимеш”. Чого було не зняти?..

Микола обтрусив трохи штани, витер травною на сорочці грязюку.

Мати відійшла вже далеченько, з кимось зустрілася, стоїть, розмовляє. З ким же то вона?.. Хе, от не щастить: з Валентиною Михайлівною!

Закотив велосипед за кущі бузку, що росли обіч дороги, і сам сховався. Сидить, жде, поки вчителька і мати розійдуться. А вони не йдуть і не йдуть.

“Оце вже все до крапельночки розповідь про мене, — журився Микола. — Коли б не впав з велосипеда, не забруднився, то під’їхав би до них і завадив би розмові...”

А розповідати їй є що! Крім отієї зустрічі біля колгоспного саду, історії з хусткою, з кашлем, з осами, нового скільки набралось...

Звичайно, вчителька може пригадати і про колосок з остюками... Не встигла ж вона забути. Та хіба забудеш, коли про цю пригоду весь час нагадує класна стінна газета.

...Одного разу, коли урок ботаніки відбувався в біологічному кабінеті, Микола одірвав від жмутика сухого ячменю колосок. Під час перерви спитав у хлопців, хто може тому колоску відкусити вуса.

— А ти сам покажи, — відповіли обачніші.

— Що там його відкушувати, — зверхньо поглянув на всіх Олег.

— Ти спробуй, тоді й повіримо, — кинув Сашко.

— Дай мені, — просунула голову в хлоп’ячий гурт Оля Шинкаренко.

— Іди звідси, сороко! — грізно прикрикнув на неї Олег. — Ти ще мало каші з’їла...

Та й Микола чомусь не поспішав віддавати Олі колосок, хоч вона вже й руку простягла за ним.

Олег узяв колосок, пильно обдивився його, підніс до рота і почав, як хом’ячок, відкушувати сухі вуса. Хрум, хрум, хрум — і він уже голенький.

— Ось! — переможно підняв колосок угору, щоб усі бачили.

— Молодець! — похвалив Микола, його обличчя засяяло, як повний місяць безхмарної ночі.

Олег хотів іще щось сказати, та не зміг. У роті в нього позастрявали остюки і боляче було навіть язиком повернути. Вони вп’ялися в язик, піднебіння, полізли в горло.

— Води, води... — ледь прошавкотів і кинувся до бачка з водою.

Саме в цю мить нагодився вчитель фізики, який чергував того дня по школі. Він завів Олега до

біологічного кабінету й заходився витягувати остюки пінцетом.

Хлопці з'юрмилися біля дверей, прочинили їх, спостерігали, що там відбувалося.

— Ну як? — питали задні, яким за спинами і головами нічого не було видно.

— Харчить і плаче, — повідомляли передні.

— Сам набився... Я його не силував... — мимрив розгублений Микола, стоячи позаду всіх.

— Еге, "сам", — підливала масла у вогонь Оля. — Якби ти його не намовляв, він би не одкушував вуса. Ось ми тебе в газеті протягнемо...

— Протяга-айте. Думаєш, злякався?

Коли вчитель повиймав усі остюки, Олег, мовби нічого й не трапилось, зайшов до класу, дістав з-під парти кусень хліба, намазаний маслом і медом, і заходився вминати його.

— От чортяка Микола — купив-таки мене!.. — бурмотів і посміхався.

Тільки Шинкаренко Оля, яка була членом редколегії стінгазети, не вгамувалася і таки здійснила свою погрозу. Через два дні вивісили черговий номер з карикатурами на Миколу і Олега. На першому малюнку довгий, як телеграфний стовп, Микола тримав повну шаньку з колосками, а загнuzданий Олег, з хомутом на шії, мов зголоднілий лошак, всунув у неї голову. На другому — Микола реготав, аж падав, а опецькуватий Олег ревів, і з рота його стирчали довгі вівсяні остюки...

...Микола виглянув із своєї схованки. Доки вони стоятимуть? Не наговоряться... Бач, як щебече та всміхається. А мати головою киває, мовляв, розкажіть, розкажіть.

Чи не про "дракона" оце саме вона розповідає? Певно, що про нього, бо й руками показує — така пащека, такий язик... Стільки через нього уже довелося натерпітися, та, мабуть, ще не все.

Минулого тижня дівчата шостого і сьомого класів на уроках праці поралися на шкільних дослідних ділянках. Викопували буряки і моркву, зрізали капусту, вилущували з грядок коріння кукурудзи і соняшників.

Хлопці майстрували нові клітки для кролів. Кожному хотілося постругати фуганком чи шерхебелем, попиляти ножівкою.

Хлопці-семикласники захопили весь інструмент, і шестикласникам довелося бути в них підручними: підносили дошки, подавали цвяхи, замітали стружки.

Миколі здалося це принизливим. І ось тоді в нього виник намір "віддячити" семикласникам за це.

— Пустимо на них "дракона", — зашепотів Сашкові і Віктору Троцю.

— Якого дракона? — не второпали ті.

— Потім узнаєте.

Щоб не бачив учитель праці Тихін Федорович, тихцем узяв шмат дикту, намалював на ньому якусь фантастичну голову, собачу — не собачу, мавпячу — не мавпячу. Сашко тим часом роздобув чорної і червоної фарби. Намалювали лупаті очі, широкі ніздрі, приладнали довгий, виквацяний у червоне язик.

"Дракона" почепили над дверима в комірчині, куди учні мали віднести столярний інструмент після уроку. Коли двері відчиняли, "дракон" роззявляв пащеку й висовував язика, мовби хотів гризнути того, хто заходив: хлопці прив'язали шворкою язика до дверей ручки. Смикнеш двері — шворка потягнеться й пащека розкриється.

Але у комірчину першим рушив Тихій Федорович.

Що було б затримати його, спитати щось! Та хлопці, всі троє, зовсім потетеріли од несподіванки.

Учитель ішов задумливо, похиливши голову. Потягнув до себе двері, підняв голову і вздрів перед собою якесь чудовисько. Відсахнувся, причинив двері і тільки тоді зрозумів, що це хлопчача витівка.

— От додумались... Ти їм душу вкладай, а вони, бач, що витворяють... Хто це зробив? — повів очима, як свердлами, по школярах.

Учні мовчали, зиркаючи один на одного.

— Покажіть руки! — звелів Тихін Федорович.

Тут трійка й попалася, бо руки в них були, звичайно, у фарбі.

Дісталось тоді їм від Тихона Федоровича та Валентини Михайлівни, ще й на піонерському зборі.

Надворі почало сутеніти. З городів викотився місяць, ніби величезний жовтогарячий гарбуз. Війнуло прохолодою.

Микола хотів уже тихенько вибратися з кущів і прошмигнути додому іншою дорогою, аж почув: тупотить Валентина Михайлівна високими каблуками.

Наблизилась до кущів — йому видно її крізь зарості. Вся в зеленому: спідниця зелена, светр зелений, на голові берет теж зелений. Певно, з школи додому повертається або ж у Будинок культури зібралася.

Замість того щоб простувати статечно, поважно, як це личить справжній учительці, вона йде, ніби якась сільська дівчина, — то листок на кущі зірве, то у рів загляне, ще й наспівує стиха пісню про червону ругу. Рада, мабуть, що наскаржилася матері.

Раптом побачила на дорозі розлите молоко, стала, подивилася, рушила далі.

І таке Миколу зло взяло. Як тільки Валентина Михайлівна поминула його схованку, наче хто сторонній підняв йому руку, наказав узяти під кущем камінець і жбурнути не на неї, а просто їй услід. Камінець пролетів повз учительку і впав на дорогу попереду.

Валентина Михайлівна зупинилася, оглянулась навкруги, посміхнулася, потім підняла той камінець і рушила далі.

Коли вона зникла за поворотом, Микола викотив із кущів велосипед, почепив на руль порожній бідончик і помчав додому.

Повз Сашків двір проїхати не міг, завернув, хоч у вікнах було темно.

Натиснув на клямку, двері відчинилися, зайшов у хату. Почув — Сашко плаче.

Сидів на лаві біля вікна, схилившись на лутку.

— Чого ти? — спитав друга.

— Тата знову потягнув Шморгун до чайної, — схлипуючи, мовив Сашко. — “Ходім, — каже, — зуби пополощемо”. Сьогодні тато зарплату одержав, тепер проп’ють усе...

— Не плач, Сашко! В тебе хоч який-небудь батько, та все ж таки є, а в мене... — Микола не доказав, до горла підкотився давучий клубок, залоскотало в носі. Мовив, щоб і собі не розплакатись: — Я оце Валентину Михайлівну бачив. Стріла маму і довго з нею гомоніла, а я за кущами сидів і випадково кинув камінця. Так вона підняла його і пішла. Для чого він їй?..

— Ой, Миколо, як же ж це ти?

— І сам не знаю, як воно вийшло...

— А як узнає, хто кидав?..

— Звідки? Не бачила ж мене!

— Коли захоче, визнає. Однесе той камінець у міліцію, там подивляться на нього в мікроскоп — і готово. Одразу скажуть, хто кинув. Он як на торфорозробці крамницю обікрали, слідчий узяв замок, шибки з вітрин, і по слідах від пальців знайшли злодіїв.

— Вона не понесе, — зовні спокійно мовив Микола, а в самого щось усередині занило. — Чого б це вона несла, я ж її не вдарив!

— Я теж думаю — не понесе, — згодився Сашко. — А якщо понесе, то... знаєш, в міліцію тебе можуть забрати...

— Ходімо, може, побачимо, куди вона пішла.

— Добре, ходімо, — згодився Сашко. — А тоді й тата з чайної допоможеш забрати.

Велосипед завели в сіни і подалися в центр села. Майже поруч сільради — Будинок культури, чайна, та й дільничний міліціонер теж недалеко живе.

В Будинку культури у всіх вікнах світло, грає акордеон. При вході стоять дівчата.

— Ось іще прийшли, а казали, що хлопців сьогодні мало, — гукнула старша сестра Шинкаренко Олі.
— Ходіть-но, парубки, потанцюємо. Та не бійтеся, вчителів тут немає.

Сашко засоромився і потяг Миколу убік.

— Е-е, ці дуже горді й прохані, подождемо інших, — засміялися дівчата.

Стежками через городи вибралися хлопці до хати старих Антонюків, що стояла поблизу річки.

— Ото її вікно, що світиться, — показав Сашко.

Прислухалися, чи ніхто не йде вулицею, перелізли через високу огорожу, підкралися до хати.

Валентина Михайлівна сиділа за столом і щось писала в товстому зошиті. Тепер вона була вже у квітчастому халаті. Русе волосся підв'язане голубою стрічкою. Праворуч од неї на столі лежав стосик книжок і... плесканий камінець, отой самісінький камінець, якого Микола жбурнув з-за куща...

Хлопці ще трохи постояли коло вікна, одійшли й присіли під огорожею.

— Камінець перед собою поклала... той, що я кинув, — прошепотів самими губами Микола.

— Може, до міліції піше... Ну й заварив же ти кашу, Миколо.

Хлопці ще раз підкралися до вікна, стояли, видивлялися.

А Валентина Михайлівна все писала й писала. Один аркуш перегорнула, другий, третій...

Сашко смикнув друга за рукав: іти ж бо треба, ще хтось застане їх отут. Та Микола втупився очима через шибку в зошит, мов намагався прочитати, що пише вчителька.

Нарешті вона відклала убік ручку, закрила зошит, глянула на вікно. Хлопці, як опечені, відсахнулись і кинулися до огорожі. Аж тріщала, бідолашна, коли перелазили.

Спинилися тільки на своїй вулиці засапані, наполохані.

— Ху! — видихнув усе повітря з грудей Микола. — От морока! Навіщо я шпурляв отой камінець?..

Постояли, помовчали.

— Ну, що, допоможеш забрати батька? — мовив Сашко.

— Обіцяв, то ходімо.

ЩОДЕННИК

Микола довго не міг заснути, півночі перевертався в ліжку. А як врешті задрімав, почали снитися страшні сни.

Ось за ним женеться міліціонер, той, що живе в їхньому селі. Микола втікає городами, його боляче шмагає по обличчю шершаве листя кукурудзи, перечіпає довге й міцне, як мотуззя, огудиння гарбузів.

Вибіг на дорогу, сховався в кущах, звідки жбурнув на вчительку камінець. Але тут з'являється Валентина Михайлівна, не кричить на нього, не лає, лише показує той камінець, товстий зошит і, посміхаючись, каже зневажливо:

— А ще хвастаєш — “ми шостаки”!

Він знає, що треба негайно ж утікати далі, бо тут його застане міліціонер, і не може зрушити з місця.

Потім сниться, що його таки зловили й ведуть селом до сільради. Слідом іде заплакана мати, засмучений Сашко. Вони нічим уже не можуть допомогти Миколі. З дворів визирають дорослі й діти. Серед них і дядько Павло, Сашків батько, і Тихін Федорович, і дід Артем, і Шинкаренко Оля, і Троць Віктор, і Олег.

Де не взявся Сергій Шморгун, підступив, запитує:

— Скільки буде сім разів по вісім?

Це мовби така умова: якщо Микола відповідь, його відпустять.

Він намагається згадати і ніяк не може. Став множити в думці цифру сім з самого початку, але збився.

Сашко намагається підказати йому, ворухить губами, та Микола не добере. Оля стоїть ближче, могла б виручити, але мовчить — боїться вчительки.

Раптом на дорогу виповзає “дракон”. Той самий, яким вони налякали вчителя праці, тільки тепер він живий. Розкриває свою пащеку й хапає Миколу за ногу.

Микола скрикує і прокидається весь мокрий од поту.

Надворі світає. Мати вже застилає свою постіль. Вона сама звечора довго не могла заснути, чула, як зітхав і крутився Микола. Вночі прокинулася. Уві сні син стогнав на всю хату. Тепер уже й пожаліла, що так полаяла його вчора за молоко і забруднений одяг. У школу Микола ішов, як на кару. Спершу хотів був не піти, сказати матері, що захворів. Та він справді почував себе хворим. Але потім роздумав.

Це ж тоді ще більше підозру може викликати на себе. Вчителька подумає: “Ага, не прийшов, злякався, значить, це він кидав”. А як побачить на уроці, то, може, й не подумає на нього.

Вийняв з сумки недокурену пачку сигарет, викинув у дерезу.

На уроках Микола сидів тихо, уважно слухав учителів. На перервах теж не пустував, чекав: ось-ось покличуть до директора, почнуть розпитувати про камінець.

Зустрівся з колишньою вчителькою ботаніки Іриною Тимофіївною, що працювала тепер у школі бібліотекаркою, хотів був узяти в бібліотеці якусь нову книжку. Веліла прийти завтра і полаяла, що Микола, як і раніше, бешкетує. Згадала і про “дракона”, і про колосок, але про вчорашню подію ні слова, ні півслова.

Та ось і урок Валентини Михайлівни. Вона теж нічого йому не сказала, тільки частіше поглядала на нього, і в хлопця одразу мороз пробігав поза шкірою.

Зважився, підійшов до неї після уроку, спитав, коли будуть закладати шкільний сад.

— Ось тільки на ділянках упораємося, одразу й почнемо.

Спокійний тон вчительки трохи заспокоїв.

“Може, вона й не підозрює мене? Міг же й інший хтось кинути. Ну, скажімо, Сергій Антонюк. Він теж на неї сердитий...”

Сашко підійшов до сітки-огорожі, заклав два пальці в рот і тричі протяжно свиснув.

Микола кинув ложку — обідав саме, вибіг із хати.

— Чого ти?

— Глянь, куди це вона йде?

— Хто? Вчителька?

— Ага. Присядь, щоб не помітила.

Валентина Михайлівна вийшла за село і звернула на дорогу, що вела до станції.

— Мабуть, у сад, до дідуся Артема, — висловив здогад Сашко.

— Ні, — заперечив Микола. — Якби в сад, чого б вона ішла з портфелем? Може, на станцію? Казала, у неї в місті сестра є.

— Ще віддасть камінець отому, як його, слідчому?

— Хтозна... Давай сходимо до баби Дарини, може, вона знає Щось...

— А якщо й дідусь дома? Він уже не спить у курені, бо вночі холодно.

— Про шкільний сад побалакаємо. Він любить, як з ним про таке говорять.

— Мені ще треба обід варити. Сьогодні тато казав, що раніше прийде.

— Ну, добре, — згодився Микола. — Іди вари, а я дивитимусь, чи не вернеться.

Сашко розпалив у плиті, поставив у чавунці картоплю, і за якихось півгодини обід був готовий. Вийшов за ворота, гукнув Миколу до свого нехитрого обіду, але той відмовився. Сидів біля двору і дивився на дорогу від станції.

Тоді Сашко сам з'їв кілька гарячих картоплин, а чавунець закутав у стару ватяну фуфайку і поставив на ліжку — для батька.

Зачинивши хату, Сашко з Миколою подалися до бабусі Дарини.

Хата Сашкових дідуся й бабусі стояла над кручею, що глиняною стіною височіла біля річкової переправи. З одного боку коло неї пролягає стрімка, викладена каменем і обсаджена акаціями, дорога-узвіз, з другого — росте невеликий дубовий та кленовий гайок. Влітку хату навіть не запримітиш, вона губиться серед гіллястих дерев. Коли ж настають холоди й дерева скидають своє вбрання, її видно здалека — наче вітрило біліє на кручі. Називають усі дідусеву й бабусину хату ластівчиним гніздом. Та вона й справді схожа на нього — адже на самісінькому краєчку урвища примостилася. Рибалки не раз застерігали дідуся: "Переселяйтеся звідти, а то сповзе ваша мазанка в річку, добряче викупається". Але той завжди спокійно відповідав: "Це не велика рахуба, якщо викупаємось..."

Коли підійшли до двору, відразу побачили: в кімнаті Валентини Михайлівни на вікні висіла фіранка, раніше її не було. Мабуть, учителька повісила після того, як вони заглядали до неї вчора.

Відчинили одні, другі двері, переступили поріг.

Бабуся сиділа на долівці, лущила квасолю.

Привіталися.

— О, таки навідався! — докірливо глянула на Сашка. — А то ні батька, ні сина не чути й не видно. Чого це ви забули про нас? Може, обижаєтесь? Так наче ж і нема чого.

Вона, кречучи, встала, висипала з фартуха в сито налущену рябу квасолю, витерла ганчіркою лаву.

— Сідайте.

Хлопці посідали.

Бабуся вийняла з-під припічка накриту рушником макітерку, поставила біля них на стіл.

— Поїжте пиріжечків з маком, — забрала рушника. — Добрі вдалися!

— Спасибі, ми не голодні. Недавно пообідали, — відмовлялися Микола з Сашком.

— Дякуватимете, як поїсте. Беріть, беріть, не соромтесь. А я тим часом до криниці по воду сходжу...

— Ми самі принесемо, — посхоплювалися.

— Е ні, там гак поламаний, ще відро впустите.

Одягнула приношений дідусів піджак, закуталася теплою хусткою, хоч надворі було тепло, сонячно, і вийшла в сіни.

Заторготіла там відром і подибала стежкою через гайок до криниці.

Хлопці, дарма що відмовлялися, як заглянули в макітерку, а там такі ж рум'яні, такі пахучі пиріжки, взяли спочатку по одному, далі по другому, потім і по третьому.

Валентина Михайлівна займала найменшу кімнату. Двері до неї були прочинені і було видно нікельоване ліжко, заслане голубим покривалом, невеликий портрет Тараса Шевченка в узорчастій рамці над ліжком, край столу із стосами книжок та зошитів.

— Он і зошит лежить, — прошепотів Сашко. — Той, що вона писала в ньому.

— Де? — забігали в Миколи очі.

— На столі. Бачиш, у червоній палітурці. Я запримітив учора. Микола виглянув у вікно, потім навшпиньках зайшов до вчительчиної кімнати.

— Що ти? — спробував зупинити його Сашко. — Це ж не...

— Мовчи! — гримнув на друга Микола. — Дивись краще, щоб бабуся не застукала.

Тоді Сашко, затамувавши подих, подався і собі слідом за ним. Став біля вікна в учительчиній кімнаті, ледь відхиливши фіранку.

— “Щоденник”, — прочитав Микола на першій сторінці зошита. — Ти диви, і в учителів є щоденники!

— Ой, Миколо, облиш! Не треба!

— Ет! — махнув рукою Микола.

Наступний аркуш був списаний дрібним, але розбірливим почерком.

— “1 липня, — читав далі уголос. — Учора нам вручили дипломи про закінчення заочного відділу природознавчого факультету Полтавського педагогічного інституту. Отже, відтепер ми повноправні педагоги. Роз'їдемося хто куди і, може, більше вже ніколи не зустрінёмось...”

Микола перебігав очима по сторінках. Валентина Михайлівна писала про те, як вона пішла у відділ народної освіти і там їй запропонували вчителювати в їхньому селі, Лепехівці, далі — як сюди добиралась...

— Ага, ось і про нас є. “...З саду вискочив сердитий сторож. Лаяв якихось хлопців, що крали яблука і відчахнули гілку. Я помітила — неподалік стирчить із канавки собачий хвіст. Як попрощалися із сторожем, підійшла до канави. Вони повилазили. Ох і диваки ж! Один худий і довгий, другий опецькуватий. Ну, як Дон-Кіхот і Санчо Панса. Менший загнав у ногу колючку. Я витягла. За це він дав мені два яблука. А вони ж такі кислі й терпкі, що й на зуб узяти не можна. Дарма, хлопці трошили їх, ще й прицмокували. Я почала докоряти “зłodіям”, мовляв, погано вони роблять, що крадуть яблука в колгоспному саду. І тоді хлопці такого мені наговорили, аж страшно стало — адже доведеться таких учити й виховувати. Вони сказали, що перейшли в шостий клас. Той, вищий, певно, типовий шкільний бешкетник, на якого учні, надто хлопці, дивляться підлесливо і захоплюються всіма його витівками. Проте мені здається, він хлопець кмітливий і розумний. (В цьому місці Микола підвищив голос, як читав.) Другий, Сашко, — страшенно симпатичне хлоп'я, але перебуває під цілковитим впливом...” — Микола змовк, далі читав про себе.

— Чого ти? Читай голосно, — настоював Сашко.

— Та тут нерозбірливо написано...

— Ану покажи, — ступив Сашко до столу.

— Ти стій там, дивись, — замахав на нього руками Микола. — Я сам розберу. “...Він у всьому слухається...” Та це ж нецікаво, — й знову перекинув кілька аркушів. — О, ще про нас. “...Черговий доповідає. Бачу: на столі скляна чорнильниця з гарною кришечкою. Знімаю її, а звідти вилітає цілий рій ос. Милі, любі мої хлопчики, які ж бо ви ще наївні та дурненькі. Хотіли, бач, налякати “вредну”

вчительку. Як добре я вас знаю! Сама ж недавно з шкільної лави. А що я не призналася тоді, як вперше познайомилася з Миколою Петренком та Олександром Антонюком, то даремно..."

— Далі, далі читай, — підганяв Сашко.

— "Я певна, що це саме вони підстроїли мені таку оказію. Та нічого, вірю, колись іще будемо друзями"... Авжеж, "друзями"! Понесла, мабуть, камінець у міліцію — друг називається!.. — Микола пошукав очима по столу, не лишився він часом удома, той камінець. Ні, не видно.

— Ти в кінці почитай, там вона й про нього, мабуть, написала.

— Підожди, ось тут про маму щось... "Сьогодні була в Миколи Петренка удома. Він прив'язав до хвіртки собаку, певно, думав, що я побоюся зайти". Таку не обдуриш... "Мати в нього живе сама, чоловік загинув. Її шанують у селі, працює бригадиром садово-городньої бригади. Після того як я домовилася з нею, щоб повести учнів у колгоспний сад, вийшли надвір і довго розмовляли. Хоча їй і ніколи за роботою, та все ж пообіцяла, що більше приділятиме уваги сину, якого вона дуже любить і хоче, "щоб з нього були люди". З Миколиною матір'ю у мене вже є контакт.

Важче, мабуть, буде його налагодити з батьком Антонюка. Цей п'є. Жінка кинула його сама через те. Хлоп'я бідно вдягнене, в очах у нього завжди затаєний смуток. Дивуюся, чому за такого батька не візьметься по-справжньому весь колектив, вся громадськість і не спрямують його на правильний шлях? Неодмінно зустрінуся з ним. А ще принагідно поговорю з Олександром, розпитаю, чи всі у нього є підручники, може, чимось треба допомогти. Тільки це, вважаю, слід робити так, щоб не образити хлопця, бо він, уже мала нагоду переконатися, дуже вразливий".

Сашко стояв, похнюпивши голову. Йому стало жаль себе, батька, матір, меншого братика, сестричку. На очі набігали сльози, і він ледве стримувався, щоб не розплакатися.

— Ти, Сашко, слухай і дивись... Бабусі чомусь довго немає. Микола перегорнув іще з десятка аркушів.

— "10 вересня. Інколи відступаю од програми. Намагаюсь врахувати місцеві умови, поєднати вивчення ботаніки та зоології з конкретними інтересами школярів, майбутніх хліборобів, садоводів, тваринників. З радістю помічаю — багатьох учнів уже захопила моя наука. Сьогодні географ Тарас Костьович каже: "Ми на вас, Валентино Михайлівно, дуже сердимось". — "Чого?" — питаю, не завваживши в його очах лукавинок. "Як чого? Ви ж он так учнів замордували своєю ботанікою та зоологією, що вони тільки й говорять про всякі тичинки, віночки, хребці, наче в світі більше нічого й не існує. Доведеться нам сваритися". Це, звісно, він жартома сказав, а може, трохи й заздрить... Та найбільше докорів мені доводиться вислуховувати від бібліотекарки Ірини Тимофіївни. "Навіщо ви з ними панькаєтесь? — Це про бешкетливих учнів. — Не слухається який на уроці — виженіть з класу, нехай веде в школу батька чи матір. Або в учительську до директора потягнуть. З ними інакше не можна. А Петренка з шостого я уже давно відправила б у трудову колонію"... Ти бачиш, Сашко, як вона виступає проти мене!

— Швидше шукай, де про камінець. В кінці читай. Вона вчора писала.

— Є! — вигукнув Микола. — "...Хто міг це вчинити? Невже знову вони? Чи хтось, може, із старших? Ішла з школи. По дорозі зустріла Настю Трохимівну. Вона розпитувала про сина, сказала, що колгоспне правління дозволило школі посадити свій сад на схилах яру й виділило для цього двісті саджанців яблунь, груш, слив і черешень. Обіцяла також виклопотати коней — возити перегній і торф. Попрощалися, вона собі пішла додому, я собі. Коли проходила повз густі кущі бузку і терну, які росли обіч дороги, хтось кинув камінь..." Уже й "камінь", — не стерпів неправди Микола. — Який же то "камінь", коли невеличкий камінчик. Так би й писала... "Він пролетів повз мене й упав на дорогу. Я озирнулась, але нікого не побачила, ніхто до мене не обізвався. Підняла той камінь і рушила далі. Невже вони на таке зважились?.."

— Про кого це: "вони"? — стурбувався Сашко. — Може, вона думає, що ми вдвох там були?

— Може...

— До чого ж тут я?..

— Слухай далі. "Справа серйозна. Треба підібрати до кожного з них якогось особливого ключа. Петренко та Антонюк..."

Рипнули сінешні двері. Микола вмить закрив зошита, поклав на стіл. Як ошалілі, кинулись до кухні. Гуцнули на лаву, схопили з макітерки по пиріжку.

Бабуся не одразу зайшла в хату. Чути було: поставила в снігах відро з водою, накрила дощечкою. І все щось бурмотіла сердито.

— Хай він сказиться той гак! Впустила-таки відро. Спасибі, добрий чоловік нагодився, поміг витягти, — зайшла, важко дихаючи.

Хлопці сиділи на лаві, жадібно вминали пиріжки. Очі в них були налякані.

Стара здивовано глянула на них. Зазирнула в макітерку, накрила її рушником. Почала роздягатись.

— Прошу діда: полагодь шельменський гак, — як до стіни. Тільки сад у голові... Горе з ним. Не держитесь дому й квіт. Днює й ночує в тому саду...

Хлопці дожували пиріжки, подякували й швиденько чкурнули з хати.

— Ех, жалко, не дочитав до кінця! Там же про все сказано... Слухай, Сашко, про які то вона ключі пише, щоб їх підібрати?

— Таж ясно про які. Хіба ти не знаєш?

— Ні, — стенив плечима Микола.

Сашко усміхнувся, пожартував:

— Хоче, щоб нас замкнули на ключі у в'язницю.

— Невже?!. Оце влипли... — не зрозумів жарту Микола.

Довго йшли мовчки. Микола раз по раз тяжко зітхав.

— Та ти не журись так, — спробував заспокоїти друга Сашко. — Може, й не заявить у міліцію. Бачиш, вона й справді не така, як ми думали. Не розказала нічого ні директору, ні матері. І дідусеві навіть не заїкнулася про яблука. І тепер минеться, ось побачиш, — запевняв Сашко.

Микола був такий засмучений, що навіть не захотів іти додому. Пішли до Сашка, сіли робити уроки, але він ніяк не міг зосередитись.

— Знаєш, що я оце придумав? — усміхнувся Сашко. — Ніколи не догадаєшся!

— Ну кажи вже.

— Ходімо в сад і самі розкажемо про все дідусеві. Він добрий, простить, коли ми самі...

Микола довгенько розмірковував. Врешті махнув рішуче рукою:

— Добре, що буде, те й буде, давай признаємось.

Цього разу йшли до саду не яром, а дорогою, йшли відкрито, нікого не остерегаючись. Біля посадки, де ховалися колись від сторожа, звернули в яблуневе та грушеве міжряддя. Сад тепер уже не схожий на колишній, — буйнозелений, рясний. Флідів на деревах немає, лише де-не-де на верхівках осталися поодинокі яблука чи груші. Листя почало жухнути й осипатись.

Перше ніж показатися дідусеві Артему на очі, хлопці вирішили подивитися яблуньку, на якій вони відчахнули гілку. Чи не всохла, не пропала часом? Легко віднайшли її, примітну серед інших дерев, і були приємно здивовані, що гілка на ній ретельно перебинтована, підв'язана, підперта тичкою і вже почала приростати до стовбура.

— Це дідусь її вилікував, — промовив Сашко.

— Угу, — кивнув Микола і тільки торкнувся рукою гілки, як раптом позаду:

Ба-ба-ах!!!

Хлопці присіли на місці з розкритими ротами.

— Стій! Замри! — ніби з величезної порожньої бочки заgrimів сторожів голос.

Микола з Сашком, якби й хотіли втекти, то не змогли: від переляку ноги тремтіли, як у спійманих куріп'ят.

— Ну, що ви тепер скажете, герої? — підбіг до них Шморгун із дробовиком. — Нарешті я вас піймав!

— Ми, дядьку, не красти прийшли, — трохи очунявши від переляку, обізвався Микола.

— Го-го, "не красти"! Ціле літо за вами ганяюсь. Дід Артем усе питає: "Хто це сортові дерева обносить?" Тепер нехай знає хто — рідний онук та бригадиршин синочок! Бригадирша бачить, коли

хтось хоч соломинку візьме в колгоспі, а що син її витворює, того не помічає!

Шморгун, видно, ніяк не міг забути Миколиній матері виступу на громадському суді, коли його знімали з посади комірника. Вона тоді дуже лаяла його за пияцтво і розкрадання колгоспних продуктів.

— Чесне піонерське, ми не хотіли красти. Ми до дідуся Артема йдемо, — сказав Сашко.

— Так я вам і повірю, — скривив рота Шморгун. — Обдурюйте когось іншого, а не мене. Гарного має дід онука! Ось поведу, хай полюбується. Давай, завертайте дишло! Тільки не здумайте тікати. Це я угору пальнув, а то нажену солі в м'яке місце, знатимете!

Що могли вдіяти хлопці? Довелося підкоритися і йти до куреня під конвоєм. Одначе там дідуся Артема не було і сторож повів їх до сушарні.

По дорозі наткнулися на яму, в яку зносили й знищували отрутою обібрану з дерев гусінь. Шморгун заглянув у неї, звелів:

— Ану, залазьте туди, посидьте, поки я садівника знайду.

Микола з Сашком навіть не ворухнулися.

— Кому сказано — лізьте! — гримнув сторож.

Ніби не до них, стояли мов укопані, тільки носами шморгали.

Тоді він закинув на плече дробовик, схопив обох за коміри і, як цуценят, повкидав у яму. Сам далі погулав.

Яма глибока. Марне сподіватися вилізти з неї. Навіть коли б Сашко видерся Миколі на плечі, і то хтозна, чи дістав би краю.

— Тепер і дідусь не повірить, що ми самі до нього йшли, — зітхнув Микола.

— Дідусь повірить. Я його знаю...

Невдовзі знову почувся гупіт. Думали — сторож повернувся із дідусем Артемом. Аж то сам дідусь звідкись узявся.

— Що воно за мара тут бубонить? — з'явилося над ямою знайоме вусате обличчя. — О! Чого це вас лиха година туди занесла?

Микола і Сашко не відповідали, розгубилися від несподіванки.

Дідусь висмикнув з-під яблуні довгу тичку-рогачика, що нею підпирали влітку рясну гілку, подав її у яму.

— Ну, берись котрий, витягну.

Сашко перший міцно захопився за тичку, і дідусь виволік його нагору.

Потім допоміг вилізти і Миколі.

— Так це, мабуть, на вас він стріляв? — запитав дідусь, поставивши підпорку на місце.

— На нас, — буркнули одночасно.

— І в яму повкидав він?

— Він.

— За що?

— Думає — красти прийшли. А ми до вас, дідусю, — мовив Сашко. — Хочемо про все чесно розказати. І хто гілку ото відчахнув на яблуні, і чого довго не ходили...

— Нехай, нехай, ще встигнете розповісти, — перебив його дідусь. — Куди ж він пішов, сторож?

— Вас шукати.

— Ай-я-я, ох і негарно ж вийшло, — похитав головою.

Хлопці не зрозуміли, що саме він вважає негарним — те, що сторож стріляв на них і в яму повкидав,

чи, може, їх засуджує.

— Дідусю, невже і ви нам не вірите? — похнюпився Микола.

— Що кажеш?.. А-а... Ні, я не про вас, я про сторожа. Вредний чоловік цей Шморгун. Хитрий, як лис, і кусючий, як змія... Ну, та нехай, про нього ще побалакаю з ким треба, а з вами, коли вже прийшли до мене в гості, поговоримо зараз. Ходімо в мою штаб-квартиру.

Сашко таки добре знав свого дідуся. Як і сподівався, він пробачив їм і крадіжку, і шкоду, заподіяну колгоспному саду. Лише покарав і взяв обіцянку, що вони більше ніколи не робитимуть такого.

Микола і Сашко попрощалися й чимдуж подалися додому — задоволені, повеселілі.

ОЙ ХМЕЛЮ Ж, МІЙ ХМЕЛЮ!..

Батько ще не встиг навіть умитися після роботи, як у вікні пропливла величезна постать Шморгуна. Гупнуло тричі в сніях, і ось він уже на порозі.

На одуглому, неголеному обличчі — радість:

— Го-го-го, значиця, поросимо в роті свяченою!

Ступив у своїх важких чоботищах до столу, витяг із-за пазухи літрову пляшку сизого самогону.

— Первачок, — підморгнув батькові. — Шкода, закуски не прихопив. Не схотів додому заходити, там баба як нападе... Та нічого, і рукавом закусити можна, було б після чого.

З роботи батько повернувся млявий, насуплений, а це одразу ніби ожив, у очах застрибали веселі блищики. Віддав Сашкові рушника, сказав улесливо:

— Ану, синку, організуй нам по цибулині, — і зиркнув на ліжко.

Знав: там завжди стояла, загорнута в фуфайку, наготована йому вечеря. Зрідка суп, куліш, солодка гарбузова каша чи молода кукурудза, частіше — картопля, — печена, тушкована, варена — в “кожушках” або чищена.

Цього разу Сашко подав на стіл картоплю. Дарма, що була пісна і розварена, батько і сторож, випивши по склянці горілки, хіба ж так уминали її з цибулею.

Сашко сидів на лаві біля вікна набурмосений, злий. Гортав підручник ботаніки, який дала йому сьогодні Валентина Михайлівна. “Візьми, — каже, — в мене їх два”.

— А ти чого не їси? — спитав батько.

— Не хочу, — відказав, хоч насправді під грудьми смоктало від голоду.

— Він, мабуть, жде, щоб і йому чарку налили, — промимрив Шморгун, набивши повен рот картоплею. — То я зараз, — простягнув руку за пляшкою.

Але Сашко з такою відвертою ненавистю поглянув на нього, що він і до горілки не дотягся.

— Ну, ну, чого?.. Не хочеш — не треба. Силувати не будемо. Виростеш, скуштуєш цієї водички, за вуха не відтягнуть. — Повернув закудлану голову до батька: — Давай, Павле, наливай пального.

Той зсунув до купи склянки, налив їх до половини. Поцокались, випили.

— Вогонь! — сказав сторож, занюхавши горілку шматком хліба.

— Стоградусна! Кхе! — кашлянув батько.

Заїли. Шморгун витяг із бокової кишені по цигарці. Чиркнув сірника, спершу сам припалив, потім дав батькові.

— Чув, ти завтра в город рибу везтимеш? — спитав, випустивши одразу з рота і носа хмару сизого диму.

— Везтиму. А що? — відповів батько, поклавши цигарку на лезо ножа.

— Не міг би до мене в сад завернути?

— Що там у тебе?

— Забув хіба? Я тобі вже казав.

— А-а, — згадав батько і похмурнів. — Знаєш, це таке діло...

— От іще... Все буде, як по-писаному. Забереш, одвезеш, скинеш їй через тин у двір — і кришка. Дівчата вихідні, дід Артем з школярами садок закладатиме в яру. А Ольга своя людина, нікому ні мур-мур, я її знаю. Була сьогодні, літряку перваку оце принесла, казала, дасть за те цілу сулію.

— Чого ж вона сама не прийде, не візьме?

— Таж її хтось може зустріть на дорозі. А тобі машиною — раз плюнуть.

— Не хочу, Василю...

— Ну й дурень ти! Ворона налякана! — стукнув кулаком об стіл Шморгун.

Батькові стало ніяково, що його так обзивають при синові, сказав:

— Піди, Сашко, погуляй.

Сашко, захопивши з собою книжку, вийшов із хати, сів під вікном.

На що це намовляє батька сторож? “Забереш, одвезеш... дасть за те цілу сулію”. Не інакше, щось хоче вкрасти у колгоспному саду і одвезти тій самогонниці — Ользі. От злодюга!

“Невже тато погодиться? — важко зітхнув. — Як упіймається, засудять...”

Підсунувся ближче до вікна, сподівався почути дальшу розмову. Батько говорив тихо, сторож бухтів, як у бочку — бу-бу-бу. Нічого не добереш.

“Ні, тато не повинен згодитися на таке”.

Йому пригадався громадський суд, що судив колись Шморгуна. Людей зійшлося в клуб — не протовпишся. Дітей не пускали, але Сашко з хлопцями таки пробралися туди тихцем. Забилися в куток, стояли, слухали. Ой, як тоді соромили, ганьбили його!.. А як він благав, щоб колгоспники простили! “Люди добрі, клянуса вам чесно жити. Тріски біля чужого двору не підніму...” І йому повірили, простили, тільки сказали заплатити гроші за все, що взяв у коморі. Тепер, бач, забув, знову потягло до крадіжки, та ще й батька намовляє, дурнем, вороною обзива.

Сашкові прикро за батька. І чого він такий? Дав би тому гадові... Так ні, водиться...

Думки Сашка перервав деренчливий Шморгунів спів, що залунав із хати:

Ой хм-е-лю ж, мій хме-елю, Хме-елю зе-елене-енький...

Щоб не чути п'яного галасу, Сашко, поклавши на одвірок книжку, прихопив у сараї лопату і подався на город. Там лишилася ще невирубана кукурудза.

Зайняв од краю рядок, люто накинувся на присохлі стебла, наче на своїх заклятих ворогів. Цюк! Цюк! Цюк!.. Зрубане кукурудзиння вялом лягло на землю, шелестіло цупким рудуватим листям.

“Це вони вип'ють дома всю горілку, — роздумував, — тоді ще поплентаються в чайну. Так завжди роблять”.

Вгледів на межі горбок. Зарівняв його. Батько, повертаючись городами додому, може перечепитися і впасти.

Сонце ось-ось закотиться за гору. В його скісних променях повсюди виблискувало срібне павутиння. Бабине літо.

Вирубавши чотири рядки кукурудзи, Сашко закинув на плече лопату, попростував з городу.

Саме в цей час вийшли з хати батько і сторож. Розчервонілі, очі в обох посоловіли. Видно, самогон і справді був міцний.

— А може, підемо ще в чайну, перекинемо по чарочці, — вмовляв Шморгун. — Гроші в мене є.

— Годі... годі... — клював носом у груди батько.

— Ну, як хочеш... А я піду.

Сторож зробив кілька непевних кроків до воріт, поточився на паркан. Уперся руками в дощечки, ніби збирався перестрибнути через огорожу.

— Чорт... понаставляють...

— Давайте я виведу, — підбіг Сашко. — Додому йдіть.

Він радий був швидше здихатися Шморгуна, щоб той більше не манив батька.

— Додому? А хто за мене чарку вип'є? Може, ти? Хах-хах-хах...

— Ви й так уже п'яні. На ногах не держитесь.

— Я... я на ногах не держусь? Ану, глянь! — відштовхнувся од паркану. Ступив двічі і, мовби його хто

палицею оперезав по жижках, повалився на землю. — У-у, чорт... перечепився...

Взявся Сашко підводити — хоча б за ворота випхнути. Де там, здоровенний та важкий, як лантух п'ятипудовий з зерном. Батько не допоможе, сам ледве стоїть.

Шморгун підрачкував знову до паркану, вхопився за нього, встав. Перебираючи руками дощечки, добрався до хвіртки. Нараз щось згадав, загорлав на весь двір:

— Павле, стій! Куди ти пішов? Так, значиця, домоворились?.. Та що ти там белькочеш? Кажі: прийдеш чи ні?

— П... приїду, — ледве видувив із себе батько й поплентався до хати.

“Згодився... — похолов Сашко. — Напоїв, злодюга, і таки вмовив...”

— О-ой са-ад-виноград-ад, кучерява вишня, — затягнув Шморгун, але зразу ж обірвав, духу, певно, не вистачило. Гикнув, аж голова схитнулася, звернувся до Сашка, що вкрай засмучений стояв оддалік: — Олежку, завтра в яр підете? Га?.. Чого мовчиш?.. На трясця він вам здався, той сад? Поки виросте, учобу покінчаєте. Поїдете в город. На вертольотах літатимете. У-у-ух! ...Плювать тоді вам на нього з височини. Хах-хах-хах... Чи, може, тобі яблучок, грушок не хватає? То я принесу, ей-ей, принесу іще. їж, синочку, од пуза. Хах-хах-хах...

“Аби ти наївся та й не встав, паразит проклятий!..” — розлютився Сашко.

Рвонувся, щосили штурхнув п'яного од хвіртки, крикнув:

— Щоб ноги вашої більше в нас не було!

Сторож поточився й гепнувся під паркан з того боку, од вулиці. Вилаявся недобре.

Та Сашко вже не почув його лайки. Швидко защепнувши хвіртку, побіг у хату.

Батько лежав на ліжку, мов непритомний, звисивши додолу голову. Посеред кімнати валялося перекинуте відро. В хаті смерділо горілкою, цигарковим димом та цибулею.

Сашко вимочив ганчіркою воду, прибрав зі столу пляшку, склянки, недогризки цибулі і недокурки. Зняв з сонного батька піджак. Роззув.

Надворі споночіло.

Запалив світло.

По радіо передавали веселу музику. Вимкнув репродуктор, уместився з ногами на лаві.

Що ж тепер діяти? Сходити до матері, розповісти їй усе? Але чим вона зарадить? Тільки розхвилюється та й годі. Знову плакатиме... А може, до тієї самогонниці? Сказати, щоб не брала краденого. Еге, так і погодиться! Тільки наскаржиться потім батькові.

Ні, краще самого тата просити. Дуже, дуже проситиму. А якщо не слухатиметься, скажу: “Кину тебе і все. Піду до мами”. Тоді він, мабуть, послухається.

Ще довго сидів, думав — прокинеться батько. Та він спав як убитий. Один раз тільки перевернувся, замурмотів, застогнав і змовк.

Сашко загасив світло і, не повечерявши, ліг на лаві.

“Вранці поговорю”, — вирішив.

Батько потер заспане обличчя рукою, відкашлявся, поглянув на свої босі ноги.

— Сашко, де ботинки?

— Під лавою.

— Подай.

Сашко встав, приніс.

“О-о, сонце вже високо! Оце заснув! Міг би й тата проспати...” — подумав.

Заходився і собі взуватись, одягатися.

— Куди ти? — спитав батько.

— У нас недільник сьогодні.

— Садок закладать будете?

— Угу...

“А що, коли не піду в яр? — раптом спало на думку. — Поїду з ним до міста. Тоді, може, він не заїде до Шморгуна”.

— Тату, і я хочу з вами поїздити.

— А недільник?

— Нічого, обійдеться без мене.

— Іди, куди всі йдуть.

— Візьміть, — не відступав Сашко. — Я вам не заважатиму!

— Сказав — значить, усе. І не проси. Краще ось злий мені.

Сашко одразу насупився. Неквапливо зняв із плити каструлю з водою.

Батько підставив пригорщі. Пирхав, хлюпався, ніби надворі. Всю долівку забризкав.

— Знаю, чого не берете, — пробурмотів Сашко. — Красти захотілося.

— Що?.. — підняв мокру голову.

— Еге, думаєте, я дурний, нічого не розумію. З тим п'яничкою, Шморгуном, домовились украсти щось у саду.

— Перестань пащекувати! Яке твоє діло, про що я з ким домовляюсь? Розпустився...

— А таке, що я кину вас і піду до мами, якщо пити будете і... красти.

Батько лиш нахмурих брови і нічого не сказав. Мовби втікаючи од сина, похапцем накинув на плечі піджак, зняв з вішалки кепку, вийшов надвір.

ПРИГОДА В САДУ

Учитель фізкультури Петро Денисович подав команду, і колона рушила з шкільного двору.

Попереду йшли учні п'ятого класу. За ними — шестикласники і семикласники. Той ніс на плечах лопату, в того скиргало в руках порожнє відро. У хвості колони хлопці з восьмого тягли возики, котили тачки, навантажені кролячим послідом. Дві кінні грабарки, що їх дали з бригади, виїхали на дорогу й поторохкотили по торф'янистий ґрунт.

Як проходили вигоном, з двору вискочив Кудлай.

— Іди, іди сюди! — покликав Микола. Собака зрадив, кинувся до нього.

— О, тепер у тебе й помічник буде! — пожартувала Валентина Михайлівна, яка йшла поруч свого класу.

Сашко був похмурий, мовчазний. Він ніби аж схуд за ніч.

— Чого ти такий? — нахилився до нього Микола.

— Який? — скинувся хлопець.

— Ну, невеселий, мовчиш... Я зразу помітив, коли зайшов. Батько, мабуть, знову щось натворив, еге ж?

— Ні-ні, — заперечив Сашко, — нічого не натворив. Голова болить...

Він не хотів розповідати навіть Миколі про те, що задумали зробити сьогодні батько з Шморгуном. Вистачить, і так сорому набралися з матір'ю через оте батькове пияцтво...

Дід Артем чи не з самого досвітку чекав школярів.

— Оце і я розумію — ціла гвардія нагрянула. А обоз який у вас! — кивнув на хвіст колони.

— Згодом ще й кавалерія прибуде, — пожартував Тихін Федорович.

Садівник уже розмітив, де треба садити дерева, й частина учнів одразу ж узялася за діло. Розсипавшись на обох схилах пологого яру, копали ями. Інші, скинувши з возиків і тачок перегній, подались у видолинок по чорнозем.

Микола з Сашком, одвоювавши в хлопців-восьмикласників дірявого возика-торохтуна, також покотили у видолинок. Щоб їх похвалили, набрали повнісінький ящик землі і ледве цупили возик на схил.

— Не набирайте ж стільки, підірветесь, — жахнулася Валентина Михайлівна.

— То ще й мало, — храбрував Микола.

— Та ви хоч пхайте його, не тягніть. Так легше, — порадила вчителька.

Зачувши розмову, підбіг Олег.

— Давайте, я помагатиму.

— На й моїх п'ять, щоб було десять! — відповів йому примовкою Микола. — Без твоєї помочі обійдемося. Яму он копай, чого ледачкуеш?

— Я ж хотів... — почав оправдуватися Олег.

— Годі вам! — спинив їх Сашко. — Потім одвів Олега набік, спитав: — Батько твій уже пішов у сад?

— Спить, мабуть, і досі... А що?

— Та це я так...

А сам ураз повеселів.

“От добре! Може, тепер і зовсім не прийде. Тоді й не крастимуть сьогодні. А там передумують... Аби не прийшов!”

До обіду школярі встигли викопати ями і навозити до них чорнозему. Тепер яру не впізати. Схили його були густо покриті жовтими й чорними купами.

Сіли відпочити й поїсти.

Дід Артем з учителем теж присіли до учнів. Коли всі пообідали, садівник розв'язав чималенький клунок з яблуками, запросив:

— Ану, покуштуйте й скажіть, що воно за фрукт. Можна його вживати чи не можна?

Спершу взяли по яблуку вчителі, потім потягнулися до клунка руки школярів.

— У-у-м! Ох і солодкі, як мед!

— А пахучі!

— А соковиті!

— Пхе, я їх стільки переїв, — стиха сказав Вікторові Троцю Олег.

— Значить, добрі яблука? — “задоволено посміхнувся садівник.

— Еге ж, яблука справді смачні, — похвалила Валентина Михайлівна. — Який це сорт?

— Наш, лепехівський, — гордо відповів дідусь.

— Вперше чую...

— То й не дивно, бо раніше не було такого.

— Це той, що ви його самі вивели? — здогадалася вчителька.

— Трохи я, а трохи люди добрі допомогли. Цього року вперше вродили. Жаль тільки, якісь шибеники гілку відчахнули на одній яблунці, коли плоди ще зелені були. Гнався за ними сторож, та й не догнав. Може, отут вони й сидять, ті хлопці. Га?..

Миколу й Сашка кинуло в жар.

Навіщо він ото говорить — “якісь шибеники”, мовби й справді не знає? Може, хоче покепкувати з них, а інших застерегти, щоб не робили такого?

В розпачі Микола й Сашко посхиляли голови, ждали вже, як приречені, заслуженого вироку, Валентина Михайлівна помітила те, всміхнулася:

— Не бійтеся, Артеме Федоровичу, вони більше не стануть рвати. Хіба що прийдуть допомогти вам або за порадою. У них же свій сад буде. Правду я кажу? — звернулася до учнів, а більше до Миколи й Сашка.

— Пра-а-авду! — підтвердили школярі.

— Правду, — проказали і Микола з Сашком, відчуваючи, що лихо минає їх.

— Чого ж, приходьте, я з дорогою душею...

— Хах-хах-хах, — прорипіло позаду. — Ви їм у ноги ще поклоніться, діду Артеме.

Садівник невдоволено поглянув на сторожа, який несподівано з'явився у яру, сказав:

— Ще нікому не кланявся і кланятися не буду. А захочуть, самі нехай приходять, учаться.

— Нехай, нехай, чого ж... Тільки тоді і зав'язі на деревах не побачите. Обнесуть цвітом. Вгощаєте ото сортовими, думаете, вони їх не пробували. Раніше за вас. Ще зеленими рвали. Хах-хах-хах...

— Даремно ти це говориш. Коли якийсь шелихвіст і заліз у сад, то хіба можна на всіх дітей грішити?

— Якже, звісно, даремно... Ціле літо ганявся за ними, щоб зберегти добро. Ласі на дурничку. Бач, як допалися до колгоспних яблук!.. Я тут днюю й ночую, та не позволяю собі навіть поспробувати, а вони...

У школярів од тих слів застряли шматочки в горлі. Вчителям, видно, теж стало неприємно, почали підводитись.

— Безсовісний ти чоловік, Шморгун, — от що я тобі скажу, — розсердився дід Артем, аж почервонів

увесь. — Не встиг очі продерти і вже нализався. Іди, куди надумав.

— Хах-хах-хах... — зареготав Шморгун і перевальцем посунув до саду.

“Ох же й гад! — подумав до краю вражений Сашко. — Бач, яким чесним прикидається. А насправді...”

Після тієї балачки зі сторожем, на яку, здавалось би, не слід і уваги звертати, учнів, учителів і садівника скувала ніяковість. Де й поділися веселі жарти, дзвінкий сміх, співи.

Пропало в них і колишнє завзяття до роботи. Мов нехотя, снували від ями до ями, мовчки закидаючи їх здобреною перегноєм і торфом землею.

Проте найбільше прикроців заподіяв Шморгун своєю появою Сашкові.

“Це тепер тато під’їде машиною, забере і одвезе до самогонниці те, що вкрав Шморгун”.

Його нестерпно тягло податися слідом за сторожем. Може, все-таки вдасться відговорити батька. Та як тут кинути роботу? Що тоді вчителька і товариші подумують?

Але невдовзі така нагода випала.

У Миколи поламалася лопата.

— Сходи на сушарню, візьми іншу, — порадив йому дідусь Артем.

— Еге, сторож не дасть.

— Скажеш, я звелів.

Сашко відразу зметував і запропонував Миколі:

— Хочеш, бери ось мою, а я збігаю.

— Давай, — охоче погодився той.

Разом із Сашком повівся і Кудлай. Йому нічого було робити в яру. Захотілося погребтися в купах свіжої землі — хлопці стали жбурляти на нього грудки, побіг за возиками, теж не догодив — прогнали, щоб не плутався під ногами.

Пробігаючи колгоспним садом, Кудлай натрапив неподалеку від сушарні на яму, на ту самісіньку, в якій колись відсиджувались Микола і Сашко, став гавкати, аж поки підійшов Сашко, заглянув і помітив у куточку зіщуленого зайчика-тушкана. Тупцяв на місці, ніяк не міг придумати, як витягти звірятко. Врешті, захопив з-під яблуні підпорку, ткнув під саму мордочку зайчаті.

— Трусь, трусь, трусь! — покликав.

Але звірятко ще більше згорнулося в клубочок і наполохано заблискало очима. Сашко зрозумів, що по тичці заєць не полізе, тому став на коліна, нахилився і помахав рукою, так хотілося йому витягти тушканчика.

Коли він занадто перехилився над ямою, відвалилася брила землі і разом з ним шелеснула вниз.

Сашко майже не забився, лиш злякався.

“Що тепер робити? Як вибратися з ями? — охопив його розпач. — Може, по тичці?”

Тушканчик навіть не тікав од нього, Сашко узяв його на руки, погладив. Скільки разів ганявся ввечері по леваді за меткими звірятами і ні разу не зловив. А тепер усі хлопці заздритимуть.

Кудлай стояв над ямою, повискував нетерпляче, крутив хвостом, сподівався, мабуть, що Сашко викине йому здобич.

Але Сашко сховав звірятко в пазуху, приставив до стіни тичку, подерся по ній. Уже виліз до половини, коли це тичка — трісь, і впав на дно ями.

“Оце халепа! — злякався хлопець. — Сам зроду не вилізу. Того разу дідусь витягав...”

Став гукати, думав, хтось почує, прибіжить.

Кричав довго, поки не охрип. Та ніхто не з’явився. Кидав угору картуз — може, хто-небудь побачить. Закінчилося тим, що картуза захопив Кудлай. Держав у зубах, грайливо дивлячись на хлопця.

Сашко взяв грудку, жбурнув на собаку. Той заскавучав, побіг і більше не приходив.

Сашко знову вхопився за поломану тичку, як за рятівний круг. Зняв пасок, перев'язав тріснуту палицю, повісив на неї піджак і вистромив з ями. Потім нагріб купку сухого листя, присів на неї, втомлений, розгублений, наляканий.

Уявив, що буде далі. Невдовзі повечоріє, всі підуть з яру. Микола, звісно, навідається до нього додому. Не застане, подумає — до матері пішов, адже казав йому, що збирається до неї в гості. Батько теж так подумає. Привезе сулію самогонки, пиячитиме з Шморгуном. Доведеться сидіти в цій ямі цілу ніч...

А розбурхана уява малювала ще страшніше.

Може початися довгий осінній дощ. Тоді вже в сад ніхто не загляне і завтра, і післязавтра... Навіть дідусь Артем і сторож не придуть. Чого їм сюди іти? Яблука і груші зняли, лежать у погребях, сушарню замкнуть. От і гібитиме тут, доки не скоцюбне від голоду й холоду.

“Що я наробив, дурний! Що я наробив! — картав себе Сашко. — Треба було хоча б Кудлая не проганяти, хай би товкся коло ями. Може, помітили б його. Тепер як про себе сповістити?..”

...Микола вже кілька разів поглядав у бік колгоспного саду.

“Чого так довго не повертається Сашко? Невже втік? Ні, Сашко не такий!..”

Раптом помітив: з-за горба вискочив Кудлай. Несе щось у зубах. Чи не ховраха піймав?

Собака, обминаючи ями і купи землі, підбіг до Миколи й поклав біля його ніг заслинений картуз.

— Чий це? — спитала Валентина Михайлівна.

— Сашків, — одразу впізнав Микола.

— Ось бачиш, казала — помічник у вас добрий. Вже картуза носить, а там іще щось робитиме.

— Аби він уроки робив за нас... — пожартував Микола.

Посміялися й знову взялися за діло.

Минуло ще з годину, Сашка не було. Тепер уже занепокоїлась і Валентина Михайлівна: “Де він застряв? І чому це Кудлай приніс Сашків картуз?..”

— Слухай, Петренко, може, з Сашком щось сталося? — підійшла до Миколи. — Пішов і як у воду впав.

— Хтозна... Я сам думав. Тільки що могло таке трапитись?

— А може, збігаєш, знаєш?

— Добре. Хай тільки моїх ям ніхто не загортає. Сам загорну, як вернуся.

Застромив лопату в купу пухкої землі, натягнув на голову картуза.

— Або почекай, ось і я піду з тобою.

Сказала щось діду Артему, махнула до Миколи рукою:

— Ходімо!

Вони вибралися з яру на дорогу, попрямували попід посадкою, щоб не блукати стежками.

Слідом за ними подався і Кудлай. На половині дороги почав гавкати й забігати в посадку.

— Чого він туди тягне? Ану, куди поведе, — звернула й собі з дороги Валентина Михайлівна.

Перетнули посадку. Кудлай повів далі, в сад.

Раптом запримітили між деревами щось чорне. Саме туди і тягнув собака. Зупинився, хвостом крутить.

“Яма для гусені, у якій ми сиділи, — згадав Микола. — Невже Сашко знову там? Еге ж, он і піджак його висить на тичці”.

Заглянув у яму, так і є — тут.

— За що він тебе знову вкинув? — здивувався і обурився Микола.

— Це не сторож, — хрипким голосом відповів Сашко. — Це я сам. Зайченя діставав і впав. Земля обвалилася.

— Де ж воно, те зайченя?

— Ось, — витяг з-за пазухи звірятко.

В цей час до ями підійшла вчителька.

— Валентино Михайлівно, він ненавмисне, — гукнув Микола.

— Звісно, ненавмисне. Хто ж навмисне в таку яму падає, — засміялася вчителька. — Як же ми його витягнемо? Драбину треба з сушарні принести.

— Тичку з-під яблуні візьміть, — подав голос Сашко.

Микола приніс довгу і товсту підпорку з-під яблуні, спустив у яму.

— Лови зайченя! — підкинув Сашко угору тушканчика.

Микола спіймав звірятко на льоту.

— Ох і кумедне ж... — погладила тушканчика Валентина Михайлівна. — Хвіст довгий і з китицею. Треба його показати всім учням, а тоді випустити.

— Я й сам хотів, — сказав Сашка, хоч насправді в нього не виникало такої думки, і вхопився за тичку. — Тягни, Миколо!

Микола з учителькою взялися за другий кінець, смикнули добряче. І Сашко вже на волі.

— Добре, що ви мене знайшли. Думав, і ночуватиму оце тут.

— Йому скажи спасибі, — пом'яв Микола за вухо Кудлая. — Це він картуза твого приніс. На! — простягнув другові. — Та ще й привів нас сюди.

Собака, мовби й справді щось розумів, вдоволено крутив хвостом.

— Де ж лопата? — пошукав очима навколо ями Микола.

— Я ще не встиг дійти до сушарки. Зараз збігаю, візьму, — рвонувся Сашко.

— Ідїть удвох, — сказала Валентина Михайлівна. — Прихопїть кілька штук. У дївчат теж не вистачає. А я вас тут підожду.

До сушарні — недалечко. Минули кілька яблуневих рядів, смородинник. Залишалося ще перейти ділянку малинника — і все. Он вона височить, мовби якийсь казковий терем.

Раптом у "теремі" повільно відхилилися двері, і звідти виткнулася велика Шморгунова голова. Сюди верть, туди круть і, нікого не помітивши, одразу ж сховалася.

Микола здивовано зиркнув на Сашка — що б то могло значити? Сашко зблід на обличчі, опустив очі.

Через якусь хвилину із дверей знову висунулася спершу голова сторожа, далі і весь його тулуб. На спині здоровенний мішок.

Микола потягнув Сашка за густі куці малини. Звідти стали стежити за сторожем.

Той замкнув сушарню і, озираючись на всі боки, підтюпцем потрюхикав до посадки.

— Сушки накрив, — здогадався Микола. — Давай вислідимо, куди понесе.

Він зняв зі штанів пояс, накинув Кудлаєві на шию, і хлопці обережно, щоб не виказати себе, подерлися густим колючим малинником слідом за сторожем.

Сашко плентався позаду вкрай розгублений, бо знав, куди подався Шморгун. Там, біля посадки, мабуть, чекає його з машиною батько. Забере і одвезе до Ольги, обмінє на самогонку. І про це знатимуть усі-усі. А найстрашніше, що Сашко зовсім безсилий відвернути це лихо.

Сторож вбїг у посадку, кинув мішок у рївчак, зверху притрусив опалим листям. Поправив на головї скособоченого картуза, сплюнув, неквапом вийшов на безлюдну дорогу.

Микола і Сашко також забігли в посадку. Затаїлися неподалік у заростях акації.

— Когось виглядає, — прошепотів Микола і посварився на Кудлая, щоб той не ліз до його пазухи, де схований гушканчик.

Сашко ствердно кивнув головою.

“Знав би ти, кого саме, — гірко подумав він. — А може, сказати, признатися? Ні, хай уже як буде, так і буде”.

Дорогою, певно, хтось їде або йде, бо Шморгун знову заскочив у посадку і присів за кущем. Зовсім близько від них.

Кудлай схопився, але Микола притримав собаку і затиснув йому пащу.

Повз них прокотил на велосипеді дільничний міліціонер.

— Давай гукнемо, — прошепотів Микола.

— Не треба, підожди, — заперечив Сашко.

Микола розчаровано скривився. Чого не схотів? Це ж так доречно з’явився міліціонер, ніби відчув, що тут діється. Одразу й поцупив би за шкірку цього злодюгу.

Незабаром долинув гул машини. Сторож підвівся, вийшов на дорогу.

Під’їхав колгоспний грузовик, у кабіні поруч із шофером сидів Сашків батько.

— Здоров, Павло! — привітався до нього зраділо Шморгун.

— Здоров, — нехотя відповів батько.

— Я зараз, — кинувся до посадки сторож, але його спинив батьків оклик:

— Пожди, Іване!

— Га? — рвучко повернув голову Шморгун.

— Іди сюди, кажу.

Сашко почував себе так, ніби його виставили перед людьми на суд за якийсь страшний злочин.

— Ну що там? — підступив до машини сторож.

— Розумієш, Іване... — мнявся батько, — не хочу я в це діло встрявати. Передумав...

— Як це передумав? — вирячив очі Шморгун. — Ми ж із тобою вчора домовились!..

— Знаєш, тоді були під чаркою, а тепер... Одним словом — не хочу. І тобі, Іване, не раджу...

У Сашка, як тільки зачув останні слова, де й поділася неприязнь до батька.

“Татусю, любенький, дорогенький, — хотілося вигукнути йому, — який же ти молодець! Послухався-таки...”

— Так я ж приготував уже! — почервонів від люті Шморгун. — Он лежить у посадці...

— Однеси назад. Хай воно сказиться!

— Вже злякався? Зустрів міліціонера і злякався?

— Не те, щоб злякався, просто...

— Дурень ти набитий! — сердито процідив крізь зуби Шморгун.

— Як хочеш про мене думай, а я не повезу, і не вмовляй.

— Ну й їдь ти... — вилаявся погано Шморгун. — Без тебе зумію все зробити. Тільки тепер на випивку не надійся.

Батько більше нічого не сказав, махнув рукою шоферові, той завів мотор і повільно рушив з місця.

Собаки, як відомо, чомусь недолюблюють машин. Загледять яку, женуться, гавкають, намагаються гризнути зубами за шини, хоча це їм ніколи не вдається. Мабуть, ота нелюбов у них од заздрощів —

самі-бо не можуть так швидко бігати. Кудлай особливо ненавидів їх. Уже, було, і поплатився за це, — колись добряче пом'яла його машина, — а однаково ганявся.

Отож і тепер, тільки-но зрушив з місця колгоспний грузовик, він вирвався, і як несамовитий кинувся слідом за ним.

Микола зопалу підхопився, голосно погукав Кудлая, виказавши цим себе і Сашка.

Шморгун стріпнувся, ніби його батогом уперіщили, оглянувся. Побачив Миколу і Сашка за кущем. Збagnув — за ним стежили. Однак спробував викрутитися.

— Чого це ви тут лазите? — накинувся на хлопців. — Гілля обламувать? Ану, гайда звідси! Щоб вашої ноги більше не було...

— Нас дідусь послав, — не злякався Микола.

— А-а, вистежити захотів!.. Сищиків завів уже!.. — зарепетував Шморгун.

— Ви не кричіть, бо ми вас не боїмося. І про те, який ви сторож, все одно розкажемо.

— Ось я вам розкажу... — рушив Шморгун до хлопців.

Невідомо, чим скінчилася б ця сучка, коли б у посадку не нагодилася Валентина Михайлівна з дідом Артемом.

Садівник, не дочекавшись учительки з хлопцями, і собі пішов на сушарню. “Чи не наробив там якогось шелесту п'яний сторож?” — подумав.

Біля сушарні він зустрів розгублену Валентину Михайлівну і почув, як із посадки долинув сторожів лемент.

Прийшли садівник з учителькою, і Шморгуна ніби підмінив хто. Згорбився враз, удав із себе такого нещасного, що в людини, яка його не знала, міг би викликати навіть співчуття і жаль.

— Що трапилось? — суворо звернулася Валентина Михайлівна до хлопців.

— Та он... — кивнув Микола на сторожа.

— Винен, товаришочки, винен, — не дав йому доказати Шморгун. — Не подумала моя дурна голова, тепер страждаю... ой страждаю...

— Що тут таке? Нічого не розберу, — зиркав то на сторожа, то на учнів дідусь.

Тоді Микола ступив до рівчака, згріб з мішка листя.

— Набрал сушки, хотів одвезти кудись.

— Свята правда, ой правда... Десятому закажу... Листочка тепер із саду не винесу...

— Нема-таки в тебе совісті й на копійку — ось що я тобі скажу! — вибухнув гнівом дід Артем. — Простили тобі люди, а ти знову за своє. Оддай ключі! — звелів грізно.

— Ой, каюся, каюся...

Шморгун довго нишпорив по кишенях, врешті витяг ключ до сушарні і неохоче віддав садівникові.

— Тепер іди собі і щоб духу твого більше не було в саду!

Мов побитий шкідливий пес, поплентався Шморгун дорогою до села.

Микола з Сашком віднесли на сушарню мішок, а потім побігли наздоганяти Валентину Михайлівну.

Сонце мало ось-ось креснути далекий, повитий осіннім холодним серпанком небокрай. Високо в небі кричали дикі гуси, відлітаючи в теплі краї.

ХТО ПЕРЕМОЖЕЦЬ?

Микола дав собі слово — не чинити більше Валентині Михайлівні нових прикрошів. Якщо й схоче щось утнути — з усієї сили буде стримувати себе. Хай минеться те, що встиг раніше натворити.

Почав старанно готуватися до уроків, не пустував у школі, вдома був слухняний. Цим приємно подивував і вчителів, і матір.

Мати просто не могла нарадуватися ним.

“Бач, старшенький стає, вилюднює, і вдача в нього міняється”, — думала вона.

Вражені були таким несподіваним переродженням Миколи і однокласники — чого б це?..

І тільки Сашко достеменно знав справжню причину тих змін. Та ще, може, Валентина Михайлівна догадувалася: стріне, бувало, гляне мигцем, усміхнеться хитро, мовби їхня співучасниця.

Дивна-таки, справді дивна ця нова вчителька! Скільки їй Микола заподіяв усяких каверз, вона ж йому все прощає. Не зовсім, правда, завжди або висміє, або дорікне, але ніколи не зчиняє галасу і нікому не скаржиться.

Як швидко біжить час! Здається, недавно почалося навчання, а ось уже й чверть минає, жовтневі свята настають.

Шостого листопада шкільна піонерська організація проводила урочистий збір, присвячений роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції і, звичайно, закінченню першої чверті. На збір запросили директора, вчителів, голову колгоспу і бригадира дядька Василя.

Коли вже виступив директор школи, голова колгоспу і Світлана Коломієць від піонерів та учнів, бригадир, який статечно сидів за столом президії і уважно слухав виступаючих, шепнув щось піонер-вожатому. Той ствердно кивнув йому, потім відшукав в залі Миколу і Сашку, звернувся до них:

— Може, й з вас хто виступить та розкаже про себе?

Хлопці презирнулися стривожено — чого це раптом? — і заперечно похитали головами.

— Невже у вас немає нічого цікавого? Певний, що є. Розкажіть, наприклад, як ви працювали в колгоспі їзовими. Ану, хто сміливіший, давай! — заохочував піонервожатаий.

Але хлопці, хоч і відлягло в них на душі після тих слів, мов затялися — ні та й ні.

Звичайно, з Миколою і Сашком траплялося чимало цікавого під час поїздок на станцію, як возили фрукти. Та це ж, коли розповідати, неодмінно треба згадати і про те, як вони стали їзовими. А їм зараз, коли на зборі був присутній дядько Василь, дуже не хотілося згадувати тієї історії.

Тоді вожатаий надав слово бригадирові.

Дядько Василь розповів, хто з учнів і як саме допомагали літом та й зараз допомагають колгоспу, подякував їм від імені правління.

— Тепер я хочу почитати вам ось цього листа, — дістав бригадир з кишені зеленого конверта, витяг з нього списаний аркушик паперу. — Слухайте... “Дорогі друзі Миколо і Олександрє!”

Учні нашорошили вуха. Микола з Сашком переглянулись: що за okazія, невже це до них звертається хтось у листі?

— “Записку, яку ви вклали у ящик з грушами, ми знайшли. (“Ага, он воно що!..”) Вас цікавить, кому дісталися груші, що їх привезли ви на заготівельний пункт, і чи дійшли вони цілими, неушкодженими. Так-от, одержали ваші груші ми, будівельники з далекої суворої Тюмені, одержали цілими-цілісінькими. Мабуть, ви дбайливо доглядали свій вантаж, коли він так добре зберігся. Щира вам дяка. А ще дякуємо вашим батькам за те, що вони виростили такі смачні-пресмачні плоди. Щедрість і теплота ваша зобов’язує нас ще краще працювати на благо нашої рідної Вітчизни. На жаль, у записці ви не назвали своїх прізвищ, ось чому ми й надсилаємо цього листа в правління вашого колгоспу. Гадаємо, що таким чином він неодмінно потрапить до вас. Бажаємо міцного здоров’я, успіхів у навчанні! Вітайте всіх школярів”.

Прочитавши листа, бригадир передав його Миколі і Сашкові. Учні дружно зааплодували.

Тоді хлопцям хоч-не-хоч, а довелося виступати на піонерському зборі.

Розповідаючи про свої поїздки на станцію, вони не забули і тієї історії, як піймалися з Сергієм на обмані. Усі посміялися та й годі.

З хлопцями помирилися Микола й Сашко, забувши про колишні кривди і образи. Тільки із Шморгнуном Олегом і далі ворогували. Після того, як батька піймали на крадіжці і правління колгоспу прибрало його з саду, Олег став якийсь вовкуватий і дратівливий. Окрім Світлани Коломієць, ні з ким не дружив. Шестикласників неабияк дивувала та їхня дружба. Що спільного між Олегом і Світланою? Вона добра, лагідна, відмінниця, а він — пряма її протилежність. Ну, та нехай дружать, може, й Олег біля неї подобришає, почне краще вчитися.

Микола з Сашком намагалися не зачіпати Олега, та все одно не могли уникнути сутичок із ним.

Перед Новим роком, коли випав сніг і вдарив мороз, учитель фізкультури Петро Денисович запропонував учням впорядкувати при школі ковзанку: розчистити від снігу майданчик і залити його водою. Любителі покататися на ковзанах охоче погодилися. Зібралися в суботу після уроків і під керівництвом учителя зробили все так, як він і казав.

Ковзанка замерзла швидко, тільки залили, а вже зверху й льодком взялася. Ще Петро Денисович не встиг навіть гумовий шланг сховати, яким поливали майданчик. Шланг простягнувся аж до ганку школи, довгий, покручений, схожий на гадюку.

Навколо ковзанки з'юрмилися школярі. Не хотілося розходитись додому, хоч робота була закінчена. Де ж таки, з самого обіду товклися, скільки снігу поповергали, і тепер піти, не дочекавшись, поки замерзне? Треба хоч по разі проїхатися. Звичайно, не на ковзанах, а так — на підшвах.

— Дивіться, вже й пальцем не проб'єш, — присів навпочіпки біля льоду Олег, червонощокий, у кожусі, кудлатій шапці-вушанці, коротеньких модних чоботах.

— А ти не бий! — підступив до нього Микола.

— А то що? — зверхньо і презирливо запитав Олег.

— Та нічого. Займатимеш — бубну виб'ю. — Миколі врешті-решт урвався терпець. Олег сам нічого не робить й іншим заважає. То насміхається з хлопців, то до дівчат в'язне.

— Ти виб'єш бубну? — аж підскочив Олег.

— А то ж хто? — не здавався Микола. — Матір на поміч не покличу.

— Знаєш що? Ти легше, а то як розсерджуся, тоді...

— Що тоді?

— Ось бачиш щої — і Олег ударив підбором чобота об лід.

Тоненька крижана поверхня тріснула, наче шибка у вікні, і на лід хлюпнула вода.

Від несподіванки Микола якусь мить стояв нерухомо. Тоді рвонув до школи.

— Зараз я тобі розсерджусь... — шепотів, біжачи.

Всі гадали — подався за Петром Денисовичем. Аж ні — відкрутив біля ганку кран, на який усе ще був натягнутий кінець шланга. Коли вода побігла, шланг заворушився, засичав і ще більше став схожий на гадюку.

Олег догадався про Миколин намір і хотів наступити на шланг, та не вдалося.

— Кажі, займатимеш ковзанку? — підступив Микола, тримаючи в руках розплеснуту на кінці металеву трубку шланга, з якої бив сильний струмінь.

— Спробуй тільки облити, — застеріг Олег. — Покаєшся, та буде пізно...

Школярі зашуміли:

— Ти бач який, ще й погрожує!

— Розкажемо Петру Денисовичу — він йому дасть.

— Смугони, Миколо! — радили найрішучіші.

Хтозна, зважився б Микола облити водою Олега чи ні, якби в той час не вийшов на ганок, зачувши

галас, учитель фізкультури.

— Що то ви робите? — гукнув і рушив до ковзанки.

Вирвав з рук у Миколи шланг, нагримав.

— Він не винен! — закричали хлопці і, перебиваючи один одного, розповіли про все учителеві.

— Недобре, Шморгун, ти поводишся, недобре! Не по-піонерськи.

— А чого ж він чіпляється! — огризнувся Олег.

— Хто до тебе чіпляється? — не поступався й Микола. — Сам лізеш...

— Ну, досить вам, — намагався утихомирити хлопців Петро Денисович. — Шморгун, підстружеш, пригладиш оте місце, як замерзне, і все буде гаразд.

— Не буду я стругати! Хай сам струже!

— І кататися не будеш, — закричали школярі— Не пустимо.

— Плював я на вашу ковзанку! — кинув сердито.

Застебнув кожуха, натягнув шапку-вущанку і подався з шкільного двору.

Тоді од дівчачого гурту відійшла Світлана і погукала:

— Олег, підожди...

Він зупинився, заперечно крутнув головою, грюкнув хвірткою і зник за ворітьми.

Світлана постояла трохи, дивлячись на хвіртку, і зніяковіло рушила назад.

Довго блукав Олег засніженими вулицями. Нудно самому, одначе до школи не збирався повертатися. Додому теж не хотілося, хоч мати й просила не баритися — сьогодні варить смачні вергуни.

Потім подався на снігову гірку, де спускалася малеча. Випросив там у якогось першокласника саночки і з'їжджав, доки той не заплакав. Тоді посадив його на саночки і так штовхнув униз, що на середині гірки малий аж перекинувся.

Зимовий день короткий. Ось уже й вечір підкрався. У хатах і на вулиці спалахнули вогні, машини їхали із засвіченими фарами.

Олег вийняв з кишені свого продовгуватого блискучого ліхтарика.

Від школи йшла група учнів. По дзвінкому голосу Олег упізнав серед них Світлану і сховався. А коли всі пройшли мимо нього і дівчина звернула до свого двору, покликав її.

— Як тобі не соромно? — відразу накинулась Світлана на Олега. — Всі обурені. Я попросила, щоб ковзанку не вирівнювали. Сказала, що ти сам усе зробиш. А якщо ні — поставлять на піонерських зборах питання...

— Ну й нехай ставлять, що мені до того! То вони все з заздрощів.

— З яких заздрощів? — не зрозуміла дівчина.

— Та з яких же, з людських, — сердито мовив Олег. — Заздрять, що мама купила мені модного кожуха і модні чоботи.

— Та хто тобі сказав це?!

— Хто, хто? Сам добре знаю...

— Бач, який ти...

Помовчали.

— От що, Олег, — сказала Світлана. — Я винесу сікач або кельму в тата попрошу. Візьми і заглядь оте місце на ковзанці. А тоді заходь і підемо до школи разом, сьогодні репетиція новорічного концерту, я помирю тебе з Миколою.

— Не буду миритися і ковзанку не хочу поправляти.

— Ох і вреднючий ти. Мені за тебе соромно. Всі кажуть: “Чого ти з ним дружиш?!”.

— Ну й не дружи! Хіба це дружба, коли ти й не заступишся за мене?

— В тебе анітрішечки совісті немає.

— І нехай...

— Дивуюсь: як ти тільки не розумієш, що неправий у всьому? Даремно ж ніхто не стане нападати...

Мороз міцнішав. Лунко тріскались дерева в садках, порипував під ногами сніг.

Олег і одягнений тепло, і взутий добре — холод не пройме. А от Світлана змерзла, все кутається в легеньке пальтечко і чобітками вистукує. Вже кілька разів натякала, що пора розходитись, а він ніяк не догадається, та все відмовляє йти на репетицію, мовляв, обійдуться без неї.

Нарешті зважилася, сказала прямо:

— Олег, я дуже змерзла.

— Ходімо в Будинок культури, там тепло.

— Ні, вже пора додому.

— На репетицію хіба не підеш?

— Мабуть, не піду. Пізно вже... і самій неохота.

— Добре, давай тільки глянемо в сільмазі на світлову вітрину, що вчора поставили, та й годі.

Попростували до сільмагу. Олег довго розглядав і дивувався, як це можуть світитися різними кольорами скляні трубочки. Світлана ж стояла збоку і не виявляла до вітрини ніякого інтересу, все хукала на посинілі пальці.

Попрощалися біля її двору, і Світлана швидко потупотіла до хати.

Олегові не хотілося, щоб Світлана була на репетиції без нього. Тому й відмовляв її і затримував. Врешті сказала, що не піде туди. А може, тільки пообіцяла, аби відчепився?

Скільки розмов у Світлани про той карнавал, як готується! Хвалилася, що сестра черевички лакові прислала з Києва, тож закортить похвастатися. Та ще, як заливали ковзанку, Микола прив'яз: “Світлано, зарані попереджаю — сьогодні я танцюю з тобою”. — “Там видно буде”, — відповіла йому, наче й не зраділа, що він запросив її. Всі дівчата прикидаються. Насправді ж їм, і Світлані, мабуть, теж, хочеться з ним потанцювати. Вони чомусь вважають Миколу за найкращого в школі танцюриста.

“Мабуть, не піду. Пізно вже...” Ого, ще й як чкурне! Ось тільки переодягнеться, перевзується...

“А що, коли подождати, поки вона вийде? — раптом подумав Олег. — Тоді підбіжу до неї, спитаю: “Куди це ти?” Вона, звісно, розгубиться, не знатиме, що говорити. Скаже: мати кудись послала. Ні, краще зупинити її біля самої школи, там уже не викрутиться”.

Радий, що майнула така чудова думка — піймати на брехні Світлану (щоб не корчила з себе чесну, справедливу, принципову!), — Олег аж свиснув задоволено. Рвучко повернувся, рушив назад.

Навпроти Світланиного будинку з другого боку вулиці росла рядочком густа жовта акація. Він вибрав місце за кущем і причаївся.

Довго чекав, але Світлана не виходила.

Та ось рипнули двері. Думав, вона, аж то її бабуся.

— Чого ти, хлопче, тут сидиш? — спитала бабуся, помітивши його.

— Та це я той... самописку загубив, — вигадав на ходу.

— От лишенько! — забідкалася стара й собі почала дивитись під ноги. — Коли б це присвітити...

— Угу, аби присвітити, — підтвердив Олег, — тоді знайшли б. Так нічим, — намацав у кишені ліхтарик, усміхнувся.

— Підожди, я сірнички принесу.

— Спасибі, бабусю! Я завтра прийду і пошукаю повидному. Хіба сірниками насвітиш?

— Атож, голубчику. Тільки ранесенько приходь, щоб чужий хто не підібрав.

І Олег уже справді намірився йти додому. Йому навіть приємно стало, що подруга все-таки не обдурила, додержала свого слова.

Але нараз вхідні двері знову заскрипіли, і в них з'явилася... Світлана.

Кинув бабусі тихе “до побачення”, вбіг у ближній двір.

Дівчина підійшла до бабусі, щось їй сказала і рушила вулицею в бік школи.

Почекавши, доки вона зникне за рогом будинку, Олег також вийшов на вулицю й подався слідом. “Ага, і черевички несе, — помітив Олег у неї в руках невеликий пакунок. — Стривай, знатимеш, як обманювати!”

Біля воріт школи Світлана зупинилась і глянула навкруги.

Олег сховався за стовбуром клена.

Вікна в школі палали яскравим вогнем, світло від них простяглося до самої ковзанки, навколо іскрився сніг. Чути було музику, галас.

— Світлано! — гукнув, коли вона порівнялася з ганком.

Дівчина повернулася на голос.

— Олег, ти?.. — здивувалася.

— Ні, не я, — сказав презирливо. — Султан турецький. То як — “самій неохота”?.. І не соромно тобі?.. Чого ж мовчиш? А мені, бач, дорікала — совісті немає. Отакі ви всі. Прикидатися тільки вмієте... Ну, йди танцюй, вихваляйся своїми черевичками.

Губи Світлани затремтіли.

— На! — тицьнула Олегові до рук пакунок і схилилася на бильця ганку.

Олег не втримав пакунка — він розгорнувся.

Дзень! — випало з нього щось на кам'яні східці.

Олег швидко нагнувся, підняв.

То була кельма...

Друга сутічка відбулася після Нового року.

Дарма, що саме канікули, що надворі зривалася завірюха, — того дня до школи прийшли майже всі старші учні. Ба навіть малеча прибігла. Всіх цікавило, хто перший прийде до фінішу, а, значить, поїде на районні змагання лижників.

Болільники з самого початку поділилися надвое.

Одні твердили: переможцем, як і минулого року, буде Петренко Микола.

Його оточила на спортивному майданчику велика група школярів. Кожен з його прихильників вважав за свій обов'язок підбадьорити Миколу, дати йому якусь пораду. Особливо старався Сашко. Він ні на хвилиночку не відходив від свого друга.

Інші палко доводили, що перемогу здобуде Олег Шморгун.

І Олег був не самотній, круг нього також товпились болільники, правда, менше, ніж біля Миколи. Серед них стовбичив і його старший брат Сергій, якого Олег запросив подивитися на лижні змагання й порадуватися за нього, переможця. Що він цього разу вийде зрештою на перше місце, не мав ніякого сумніву. Торік йому просто не пощастило, гірші лижі вибрав собі, от і прийшов другим.

Олег, крутячись на всі боки, розповідав якусь дуже смішну історію — хлопці аж присідали од реготу.

На майданчик з червоним прапорцем у руці прийшов учитель фізкультури Петро Денисович, а сьогодні — головний суддя. Пославши двох своїх помічників на контрольний пункт, він звернувся до школярів:

— Всіх, хто не бігтиме, прошу відійти.

Як тільки болільники відступили під паркан, Петро Денисович дав команду учасникам змагання:

— Вийти на лінію старту!

Лижники швидко вишикувалися у рівну довгу шеренгу. Сашко і тут не облишив свого друга, стояв поруч, шепотів:

— Кажуть, Олег сьогодні з самого ранку маршрут вивчав. Гляди, якщо тебе обжене, знаєш, що ми тобі зробимо? — нахмурився грізно.

Що вони збиралися йому робити, Сашко так і не доказав, бо в цей час суддя подав нову команду:

— Перевірити кріплення!

Спортсмени нахилилися, посмикали на лижах ремінці, випросталися. Все гаразд.

Микола хвилювався. Поглядав на болільників, ніби завинив чимось перед ними.

Олег раз по раз, як застояний кінь, переступав з ноги на ногу, натягував рукавичку то на одній, то на другій руці. Сьогодні йому будь-що треба вийти переможцем. Як тоді зустрічали Миколу, коли він першим фінішував! Мов пошалені всі, кричали “ура!”. А його ніби й не помітили, хоч прийшов зразу за ним. Та й потім ще довго ходила за Миколою ціла ватага хлопців. Один поперед одного вихваляли...

Петро Денисович обійшов шеренгу — оглянув кожного лижника. Пересвідчившись, що всі готові до змагання, запитав, чи добре знають маршрут.

— Знаємо, знаємо, — дружно відповіли хлопці.

— Тоді приготуйтеся, — підняв догори прапорець.

Лижники вперлися палицями в сніг, попригиналися, напружились...

Затих гамір серед болільників. Стало чути, як поскрипують на шкільному горіщі незачинені дверцята.

Петро Денисович різко махнув прапорцем:

— Старт!

Лижники зірвалися з місця і, наче зграя великих птахів, понеслися у засніжений простір. Услід їм лунали гучні вигуки.

Олег зразу ж вихопився наперед. За ним подався Микола.

Маршрут пролягав городами за село, через пологий яр — колгоспний сад — і далі до залізниці. Там треба було повернути і йти назад, до школи.

Микола широкими кроками ковзав по лижні, яку полишив за собою Олег. Лижі пливли легко. Спустився в яр, піднявся нагору, ввійшов У сад.

Із снігової пелени виринула сушарня... За нею зразу буде оранжерея. Ага, он і вона стоїть! Геть уся покрита снігом, схожа на житло полярників. Нічого, в ній тепло, затишно рослинам. А сніг з даху після змагання скидаємо...

Микола наблизився, глянув на оранжерею, і йому здалось, ніби там прочинені двері. Він не зупинився, побіг далі, але бентежна думка не давала спокою.

“Що як справді відчинені? Померзнуть рослини...”

Тим часом — чи то Олег уповільнив біг, чи Микола дужче наліг — хлопці порівнялися.

Микола приязно всміхнувся до свого суперника, кинув жартома:

— Тебе й на аеросанях не доженеш. Скоро весь дух з мене вийде. Ху!..

Олег нічого не відповів, навіть не поглянув у його бік. Лише прикусив сердито губу, зробив два-три ривки — і вже знову попереду замаячила його рухлива постать.

Микола не став доганяти. Безладні ривки не приносять успіху, тільки втомишся швидше. Слід зберігати сили — ще не пройдено й половини дистанції.

А Олег нервував. Він то уповільнював біг і йшов поряд з Миколою, то вихоплювався наперед. І врешті стомився. Відстав...

У степу, на волі, розгулялася завірюха. Вгорі вітер крутив дрібним снігом, під ногами білими вужами звивався поземок. Скрізь на путі виростили великі й малі замети.

Біля залізниці, на контрольному пункті, хлопці підбадьорили Миколу:

— Молодець, давай, давай!..

І ось він, уже повернувши назад, мчить до фінішу.

Мелькнула постать Олега, за нею — ще кілька лижників. З'явилися онде будівлі в саду... Глянув Микола на оранжерею. Так і є — двері відчинені.

“Загинуть рослини, — майнула тривожна думка, і він рішуче звернув туди. — А снігу, снігу скільки намело!..”

Зійшов з лиж, хотів причинити двері, але не зміг — заважав високий замет біля входу.

В цей час на лижні показався Олег.

— Олег! Олег! — загукав до нього.

Той зупинився, побачив Миколу біля оранжереї, і на його обличчі відбилосся здивування.

— Іди сюди! Двері допоможеш зачинити...

Якусь мить Олег вагався. Потім насунув на лоба шапку, відштовхнувся палицями і з'їхав у яр.

“Так ось ти який!.. Добре, біжи, завойовуй перше місце...”

Почав відгрібати сніг, розхитувати двері.

— Підожди, я відкидаю, — почулося раптом за спиною.

Оглянувся — Сашко з лопатою у руках.

— Чого дивишся? Наздоганяй його!

— А ти чому тут?

— Пізніше розкажу. Біжи швиденько, я сам їх зачиню.

Секунда — і Микола знову на лижах. Серце як не вискочить з грудей. А назустріч вітер — різкий, колючий...

Усе виразніше вимальовується із снігової каламуті Олегова постать.

“Ще, ще наляж!..” — підганяв себе Микола.

Он уже й школа бовваніє... натовп болільників... Петро Денисович серед них... Сергій...

Жик, жик, — ритмічно висвистують під ногами лижі.

Олег зовсім близько, палицею докинути до нього. Він, мабуть, страшенно втопився, бо суне, як черепаха. Але ж і до фінішу лишається небагато. Якихось тридцять... двадцять метрів.

“Натисни, натисни ще трохи!..” — суворо наказує собі, ніби комусь сторонньому, Микола.

Та прогаяний час не повернути.

— Ура! Ура! — лунає на спортивному майданчику.

То Олегові, переможцеві.

Миколу зразу ж залишають сили, і останні кілька метрів до фінішу він іде, ледве переставляючи ноги.

Ніхто не докоряє Миколі за поразку. Звісно, прикро було тим, хто за нього вболівав. Та що зробиш, не навмисне ж він програв у змаганні? Сам він, видно, переживає — одійшов од натовпу, сів на бум, засумував...

І тільки Сашко, як прибіг із саду й довідався, що переможцем визнано Олега, накинувся на друга:

— Чого ж ти мовчиш? Це ж неправильно!

— Що неправильно? — не зрозумів Микола.

— Неправильно, що Олег переможець.

— Він же першим прийшов...

— Ну то й що?! Все одно неправильно. Коли б на районні змагання не посилали, то нехай... Але ж не він, а ти кращий лижник!

Микола нічого не відповів, махнув рукою: мовляв, яке це тепер має значення.

Проте Сашко не вгамувався.

— Давай розкажемо про все Петру Денисовичу. Він...

— Ні! — рішуче заперечив Микола.

— Дурень ти! — розсердився Сашко. — Я сам розкажу, — і попрямував до вчителя, який стояв у колі школярів.

Одкликавши Петра Денисовича, став розповідати про себе, як йому не пощастило в змаганні: тільки вийшов у сад — порвався на лижі ремінець. Тоді подався на сушарню лагодити кріплення і звідти помітив, що до оранжереї відчинені двері. Хотів зачинити їх — біля входу намело замет. Довелося розшукувати лопату. Коли це й Микола з Олегом нагодилися. От він і став свідком всього, що там трапилось...

Петро Денисович одразу спохмурнів.

— Тільки ви не думайте, що я намовляю...

— Вірно, вірно зробив, чого виправдуватися, — поклав учитель Сашкові на плече руку. — Розберемось.

Коли Сашко одійшов, Петро Денисович поманив до себе Олега, і вони вдвох пішли на шкільний ганок.

— Розкажи, Шморгун, що там у вас з Петренком скоїлося?

“Звідки він знає? — здивувався Олег. — Микола не розповідав, це точно, бо й не підходив до нього. Ага, он воно що, дружка свого підіслав...”

Олег похапцем розповів про подію в саду. В кінці додав:

— Одне слово, Петре Денисовичу, Петренко порушив спортивну дисципліну.

— А ти її суворо дотримався... Ясно, все ясно... — мовив учитель таким тоном, що важко було зрозуміти: схвалював він поведінку Олега чи засуджував. Далі враз посерйознішав, сказав холодно: — Що ж, ти й справді законний переможець, нічого не скажеш... Будемо готуватися до районних змагань.

Доки учитель розмовляв з Олегом, Сашко встиг повідати про ту подію іще кільком учням. Незабаром про неї знали всі.

Тепер уже школярі не ділилися надвоє, як перед змаганням. Всі були обурені вчинком Олега. Різниця була лише в тому, що Миколіні прихильники відверто висловлювали своє невдоволення, галасували:

— Неправильно! Неправильно! Микола хай їде на районні змагання!

Ті ж, що раніше уболівали за Олега, мовчали, супилися, але не наважувались заступатися за нього. Тільки Сергій завзято відстоював свого брата:

— Як це “неправильно”? Все правильно. Олег переможець! А Микола нехай не буде такий дурний...

Але чому і Петро Денисович мовчить? Невже схвалює Олегову поведінку?..

Ага, ось він підніс руку, просить тиші.

— Цього року наслідки змагань у нас кращі. П'ятикілометрову дистанцію лижники пройшли швидше, ніж торік. Перший подолав її учень шостого класу Шморгун Олег...

Школярі знову зашуміли. Ніхто не зааплодував, не привітав Олега з перемогою, як минулого року Миколу. Лише Сергій радо поплескав по спині:

— Молодець, братухо! Молодець!..

Петро Денисович перечекав, поки влігся гамір, і повів далі мову:

— Другим прийшов до фінішу Петренко Микола... — Учитель відкашлявся. — На жаль, не обійшлося без пригод. Ви всі, мабуть, уже знаєте про неї? Що ж, вирішуйте самі, як тут бути. Можна про все поговорити на піонерському зборі. Відносно того, кого посилати на районні змагання, Шморгуна чи Петренка, — ясно. Шморгун — переможець. Такий спортивний закон. Та й пізно заново проводити змагання. Післязавтра уже треба їхати в район...

Думав Олег: коли виборі перше місце, відбою не буде од хлопців. Аж ні!.. Усі стороняться його.

Ревниво глянув на суперника, що стояв серед великого натовпу учнів, рвучко кругнувся на місці і подався з шкільного двору.

...В хату вступив тихо, майже непомітно. Не грюкнув, як завжди, дверима, мовчки роздягнувся, буркнув матері:

— Їсти давайте.

Коли Олег сердився або журився, взагалі, якщо був не в настрої, у нього з'являвся вовчий апетит.

Ось і тепер за обідом: умов тарілку борщу, майже цілу сковорідку вишварок, шість пиріжків з капустою, ще й кухлем молока запив.

Мати бачила, що Олег у поганому настрої, гадала — він знову програв у лижному змаганні, до якого так готувався, про яке стільки балачок було у них із Сергієм, і почала втішати:

— Ти, синку, не сумуй. Не вийшло в тебе цього разу — вийде наступного. Це не великий клопіт.

Олег мовчки встав з-за столу і поліз на піч. Він любив після бігання на міцному морозі лягти на гарячу черинь і читати цікаву книжку про далекі країни з дрімучими лісами й дикими звірами, про безмежні бурхливі моря, про снігові тундри. Тоді забував про все.

Сьогодні Олег також узяв з собою на піч книжку. "Дерсу Узала" називається. Розгорнув там, де був закладений гребінець, прочитав сторінку раз, вдруге і кинув. Учора ввечері відірватися од цієї книги не міг, а нині вона його не захоплювала. Думки весь час повертались до шкільних лижних змагань.

Ну, не допоміг Миколі зачинити двері! Але ж якби всі лижники під час змагань робили стороннє діло?

І ті двері можна було б пізніше зачинити. Що б сталося з тими рослинами?.. А якщо на районних змаганнях Миколі щось заманеться!.. Ні, переможець таки він, Олег, це підтвердив і Петро Денисович.

Микола, видно, добре тренувався. Хороше місце завоював би в районі. І торік третім прийшов. Ну й дурний же він, чого зв'язався з тими дверима? Тепер, мабуть, і шкодує, та пізно вже...

У хату зайшла мати, кинула оберемок дров біля груби.

— Куди то школярі йдуть? Такий мороз, а вони...

— Де? — схопився Олег.

Прокував у замерзлому напичному віконечку прозору латочку і виглянув надвір.

Завірюха вже ущухла, на небі між сірими хмарами з'явилися голубі просвіти. Вулицею попід дворами простувало десятків зо два учнів старших класів з лопатами, мітлами. Серед них Олег найперше запримітив Миколу. Розмахнувся мітлою, щоб струсити на своїх супутників сніг з придорожньої верби. Але ті встигли розбігтися, і біла пороша засипала його самого. Усі зареготали. Їхній сміх долинув аж у хату.

"У сад ідуть", — здогадався Олег.

Коли школярі поминули двір, Олег залишив віконце й знову ліг на черені.

І перемога не принесла радості, усі поодвертались. Вважають його, мабуть, за негідника...

"Стривай! — підвівся раптом Олег. — А що коли?.. Авжеж, авжеж, так і зроблю!.."

Миттю злетів із печі, почав швидко одягатись.

— О! Куди ти? — спитала мати.

— Треба, мамо, треба... — мовив заклопотано й вискочив з хати. “Що з ним сьогодні коїться? — здвигнула плечима. — Як неприкаяний”.

Вхопивши на ганку мітлу, Олег вибіг за ворота, крикнув щосили:

— Хло-опці!

Вони зупинилися.

— Підожді-іть мене! — замахав мітлою.

Стояли, презираючись здивовано.

Олег, провалюючись по коліна в снігу, мчав до гурту. Як наздогнав, одразу й підступив до Миколи. Задиханий, розчервонілий.

— І я з вами піду! — випалив рішуче. — Ти, Миколо, на мене не гнівайся... І ви, хлопці... Ну, вийшло так... Тоді не подумав... Одне слово — ти, Миколо, їдь на районні змагання.

Микола хотів щось заперечити, та Олег не дав, схопив його за руку:

— І не відмовляйся! Ти ж краще за мене біг. Законно! Я так і Петру Денисовичу скажу. Тільки дивись, там уже не шукай собі якихось нових дверей...

Хлопці зареготали. Посміхнувся й Микола. А в Олега мовби відлягло од серця тієї миті все прикре та гірке. У сад ішли Микола і Олег поруч.

ДІДУСЕВІ ТА БАТЬКОВІ СПОГАДИ

Миколина мати, тітка Марія, сказала Сашковому батькові: дідусь Артем просив зайти до нього. Батько подумав, що він, як і раніше, кличе полаяти за пияцтво, і не пішов. Та коли довідався, що дідусь занедужав, узяв із собою Сашка і того ж вечора подався.

Раніше дідусь Артем майже ніколи не хворів. Хіба що іноді взимку простудиться або в попереці йому заколе. Проте й тоді не скаржився на свою недугу. Бабуся сама запримітить, скаже:

— Ти, Артеме, ліг би та полежав, воно й пройде. Де там — і слухати не хоче.

— Чого б це я лягав? Бачила, які гори снігу наверхало? Треба кругом хати від стін поодкидати.

— Я сама одкидаю, — вона йому.

— Е-е... — махне рукою. — Порайся біля печі.

У дідуса був свій метод лікування — праця. Не визнавав ані лежання, ані ліків: усяких аспіринів, пеніцилінів, кальцексів... Хіба що вип'є на ніч кухоль калинового відвару, залізе на жарку піч — дивись, наступного дня встає цілком здоровий.

Лише одного разу зборов його грип, що лютував у селі. Бабуся налякалася, хотіла покликати лікарку, але дідусь не дозволив.

— Нема чого їй даремно голову морочити, нехай дитлашню лікує.

Три дні не злавив із печі, все пив калиновий відвар. Аж на четвертий устав.

Як ступили у двір, бабуся саме вийшла з сарая — доїла козу.

— Давно захворіли? — спитав батько, не вітаючись.

— Він не хворий, — мовила скрушно бабуся.

— Що ж із ними?

— Зістарився уже... — зітхнула.

І далі розповіла, як усе сталося.

Помітила: з минулої весни дідусь почав втрачати силу. Піде в гай укосити козі — коса його не слухається, тільки толочить траву. Сокиру візьме, також неладно виходить — не теше. Повного відра й то не витягне з колодязя. Сердиться, бубонить, але хіба тим поможеш... Літом у саду наче поздоровішав. Усю осінь, зиму — нічого. А це, як знову на весну повернуло, потягло його туди ж, до саду. Хотів подивитись, як дерева перезимували. І так находився там по тванюці, що ледве ноги додому приволік.

— І чого це ми тут розбалакались? Ходімо в хату, — сказала бабуся.

Надворі потемніло, а в хаті й зовсім сутінки.

— Це ти, Павле? — стиха озвався на ліжку дідусь.

— Я, — підійшов батько.

Дідусь силкувався підвестися.

— Лежіть, лежіть...

Батько сів біля нього на ліжку, Сашко — поруч на стільці. Дивно Сашкові бачити дідуса лежачим. Скільки пам'ятає, — був завжди в праці. Або копає город, або косить, або колоду теше, або тин переплітає... Щодня лягав спати пізніше за всіх, а вставав перший. У неділі й свята не знав спочинку. Зберуться, бувало, родичі, сусіди, сядуть за стіл. І він примоститься на часинку скраєчку лави, перекине чарку за здоров'я гостей, закусить так-сяк і знову щось лагодить чи майструє.

Розповідали односельчани — Сашко не раз чув: навіть у фронтових окопах, як забрали його ще за царя в солдати, і там не міг усидіти без діла. В години затишшя видовбував з дерева ложки. Повернувшись поранений з війни, привіз цілу торбину тих ложок. Усіх родичів обділив.

Після революції, як одержали землю, вся родина працювала в полі. Дідусь же обладнав собі в старій

похиленій повітці кузеньку і заходився ковалювати, бо в селі не стало коваля — загинув на війні. Почали організовувати артіль — перший записався до неї, так само ковалював, тільки тепер у колгоспній кузні. За гітлерівської окупації дідусь не схотів працювати на ворогів, прикинувся слабим. Як розбили фашистів, у Лепехівці об'явився ще один коваль — демобілізований з армії молодий солдат-білорус, котрий одружився на їхній сільській дівчині, і тоді дідусь узявся закладати колгоспний сад.

Допомагав дідусь не лише своїй численній родині. За поміччю до нього зверталось майже все село. Тому треба заскрити вікно, тому вставити до грабель зубок, тому сапу нагострити, тому замінити в діжці клепу — біжать до дідуса Артема. І він нікому не відмовляв, хіба що ледарям, гультьям та п'яницям, бо їх ненавидів лютою ненавистю, вважав гірше за злодіїв. Зустрінеється такий на путі — одвернеться дідусь, не хоче й вітатися.

А ще любив робити все до ладу, щоб і акуратно, і гарно було. Якщо вже косить, так жодної трав'яної борідки не залишить, якщо громадить сіно чи отаву, то осмиче копицю кругом, пригладить, опереже перевеслами.

— У вас щось болить, тату? — помовчавши трохи, запитав батько.

— Нічого не болить. Старий став. Бачу, що нездужаю вже ходити за садом. Треба комусь молодшому передати. Тому й покликав тебе, щоб порадитись, бо ти ж відцурався й від нас, сам не прийдеш...

— З головою радьтеся, нехай він підшукає заміну.

— Із ним пораджусь, і з тобою.

— При чому тут я?

— А при тому, що ти, може, найкраще зарадив би цій справі. І не тільки цій...

— Я? Таке кажете...

— Отаке й кажу. Треба тобі з Оксаною помиритися — ось що. Повернути її додому, щоб діти нарізно не жили, щоб мати й батько в них були. Та й мене б вона замінила. Бо немає в нас кращої людини, яка б так знала сад.

Батько нічого на те не відповів, схилив голову, мовчав.

Сашко, щоб не заважати їхній розмові, вийшов на кухню до бабусі.

Повернувся лише тоді, як почув уже спокійну і мирну балачку. Про що вони говорили без нього, так і не знав, хоч дуже хотів знати.

Тепер же згадували про війну, тяжкі роки окупації... Однак і це для Сашка було надзвичайно цікаве, бо ні дідусь, ні батько раніше не розповідали такого.

Коли до Лепехівки підкотився фронт, бабуся Дарина разом із старшими дітьми перебралася на лівий берег річки, в сусіднє село, сподіваючись, що фашисти туди не прийдуть. Вдома залишилися тільки дідусь Артем і його найменший син Павло. Правда, тоді, у війну, бабуся Дарина ще не була бабусею, дідусь Артем — дідом, а батькові сповнилось, як оце зараз Сашкові, лише тринадцять років і називали його всі Павликом.

Наступного дня увечері за селом розгорівся великий бій. Батько залишив Павлика у погребі, ще й возик скотив на ляду, щоб син не виліз, а сам пішов кудись.

Павлик сердився на батька, що той не взяв його з собою. Довго не міг заснути, все прислухався до гуркоту, від якого двигтів погріб і сипалися грудочки землі. А потім, як заснув, не чув, коли й повернувся батько.

Ранком він розбудив Павлика і сказав:

— Нікуди з дому не йди. Чуєш? Німці вступили.

— Які німці? — злякано схопився на ноги хлопець. — А наші?

— Наші на тім боці.

— Що ж тепер буде?..

— Нічого не буде. Сиди вдома.

Вилізли з погреба, прислухались. Десь у селі, а може, й далі, гули мотори, під молоденьким ліском

лунали чужі голоси, та ще на дубі в гаю жалібно пищала якась пташка. Ні пострілів, ні вибухів не чути.

Сонце тільки починало сходити. Небо чисте, безхмарне. Лише на обрії, за річкою, слався сизий туман чи порохований дим.

Батько, мовчазний, з насупленими бровами і червоними від безсоння очима, видається байдужим до всього; він мовчки сів на дровітню й заходився лагодити тріснуте весло. Вирізвав ножицями з консервної бляшанки смугу жерсті, зігнув посередині і почав прибивати дрібненькими цвяшками, щоб тріщина не збільшувалася.

Павликові прикро було дивитися на батькове заняття: як це так — фашисти вступили, треба ж щось робити, а він морочиться з веслом...

Жбурнув спересердя на смітник порізану консервну бляшанку і відійшов од дровітні.

“Невже таки немає на цім боці наших? Учора ввечері ще стояли біля переправи зенітні кулемети і бійці в землянках жили... Може, подивитися? Тато до весла прилип, не помітить, як і збігаю”.

Переправа була зірвана — Павлик це відразу побачив, як тільки спустився стрімкою стежкою з гори. Рибальських човнів, розвішаних сіток теж не видно. На піску і на траві валялося багато гільз. Боязко зазирнув у землянку — порожня. І кулеметів не видно...

Хотів уже повертатися додому, коли це раптом почув на узвозі голоси. Забігав очима: куди сховатися? І шмигнув під невеликий дерев'яний причал.

До переправи підійшов гурт німців.

Мовчки оглянули зірвану переправу. Потім низький на зріст, худючий, в пенсне (“Мабуть, найстарший”, — вирішив хлопець) показав рукою на протилежний берег і прогерготав щось до такого ж худого, тільки цибатого. Той погодився з ним, кивнув головою.

Павлик весь час, доки не пішли фашисти, стояв нерухомий, принішклий, по коліна в холодній воді, наче один із стовпців, що під причалом. Навіть маленькі рибки думали, що він неживий: підпливали табунцем до самих ніг і лоскотали своїми ротиками.

Назад пробирався крутими схилами і думав, що неодмінно треба розповісти про все батькові. Хоча із розмови німців і не добрав нічого, одначе догадувався: вороги щось затівають.

Задиханий, вибіг з-за пожевклого куща бузини, глянув у двір і... позадкував — там стояли ті самі офіцери.

— ...Непереможній німецькій армії потрібні човни, — говорив цибатий уже по-українськи до батька, що сидів, як і раніше, на дровітні з сокирою в одній руці і веслом у другій. — Ти повинен їх дістати.

— Гм... Дістати човни, кажеш? — навіть не глянувши на фашиста, перепитав батько.

— Так. Нам говорили, ти знаєш, де вони заховані.

— Бач, яка рахуба, уже хтось говорив...

— Ну, то як, човни будуть? — не терпілося цибату.

— Човни, кажеш? Е, голубчику, човнів немає.

— Де ж вони?

— Отак би зразу й питав. Скажу, чого вже там, — і в батька незвичайно заблищали очі, а Павликові аж дух захопило.

“Невже скаже, невже скаже? — хвилювався. — Це ж їм треба, мабуть, через річку переправлятися”, — майнув здогад.

— Бачиш, он берег, — примруживши око, показав за річку сокирищем батько. — Там от, човни там, піди й візьми...

Цибатий отетерів. А ті, що досі тупцювали збоку і прислухалися до розмови, загули, мов джмелі, й підступили до дровітні.

— Не дурій, чоловіче! Човни тут, ми знаємо... Німецька армія панькатися з тобою не буде... — Ра-аз — і на шибеницю! А допоможеш — ми тобі заплатимо.

— Я, я, — підтвердив офіцер із повним ротом вставлених зубів.

— Не треба мені вашої платні. Спасибі за ласку, — мовив батько. — Тільки човни, я ж вам сказав, хлопці забрали.

Найстарший поправив на носі пенсне, щось сказав цибатому. Той зацьвохкав нервово замашним прутом по блискучій короткій халяві чобота і підійшов ближче до батька.

— Вставай! — штовхнув у плече ногою. — З тобою говорить німецький офіцер.

Батько впав на купу кучерявих стружок, випустивши з рук сокиру. Цибатий наступив на неї.

— А це навіщо тобі, коли човнів немає? — вказав пальцем на весло.

Батько посміхнувся, відповів:

— Мух ганяти.

Цибатий аж побагровів од злості.

— Знайдемо, знайдемо, де ви їх поділи! — зарепетував на весь двір. — Ти у нас заговориш... Кажі, куди відігнали: на Качиний лиман чи в Колотий яр?

Павлик уже хотів було кинутися на захист батька, та, зачувши останні слова, спинився.

Справді, човни заховані в Колотому яру... рибалки вчора звечора відігнали їх туди. Думали, не відшукають, а, бач, уже виказав хтось...

Батько поволі підвівся, обтрусив з одягу сміття. На обличчі насмішкуватість, презирство одразу змінилися на задуму й тривогу.

Фашисти оточили його тісним колом. Павлик, тремтячи від страху і люті, дістав з-під куща каменюку завбільшки з кулак. Хай тільки посміє хто скривдити, зразу ж схопить по голові!

Однак захищати батька хлопцеві не довелося. Той і сам зрозумів: так просто фашисти не відчепляться. Повагавшись трохи для годиться, сказав, що точно не знає, де поділися човни, бо вже другий день сидить, не вилазячи з погребя. Але ненароком чув — їх мали заховати в Качиному лимані.

Фашисти зразу подобрішали, а найстарший навіть поплескав по плечу:

— Гут, гут!

Тоді попросили провести їх до лиману. Батько закректав, заойкав, схопився за попереk, поскаржився, що захворів, а тому й немічний, не дійти йому туди. Та вони не зважили, повели з собою.

Ідучи з двору, батько весь час озирався. Павлик зразу догадався, що це він його шукає, хоче щось сказати. Але з-за куща не вийшов, адже його теж можуть забрати фашисти. А сказати батько, певне, хоче, щоб він збігав у село, повідомив рибалок, нехай рятують човни. Доки водитиме ворогів по Качиному лиману, човни можна переховати і в інше місце.

Щоб заспокоїти батька, мовляв, я все бачив, чув і знаю, що тепер робити, Павлик свиснув тричі і чкурнув у зарості.

— Куди ти? — раптом вискочив біля узвозу з рівчака Льоня Петренко і перегородив йому дорогу.

Павлик аж сахнувся з несподіванки.

— Хай тобі!.. — махнув рукою на друга. — Отак налякав... Ти чого тут?

— Дід Іван послав. Каже: "Збігай до Антонюка, розвідай, куди німці поїхали". Так я оце й прибіг. Дивлюсь, а вони твого батька з двору ведуть. Тоді я хаміль-хаміль і плигнув у рів. Коли чую — ти летиш... Куди то їх повели?

— Хочуть човни забрати. Усе допитувалися, де заховані, але тато не признався. А вони вже й самі знають. Говорять: у Качиному лимані або в Колотому яру. Ото й поїхали до лиману шукать.

— Диви, уже якийсь гад повзучий виказав! У-у, продажна шкура!.. — зціпив зуби Льоня.

— Треба побігти сказати рибалкам, щоб переховали. Ну, швиденько, чого стоїш? — смикнув друга за рукав Павлик.

— Ет, — скривився Льоня, — поки зберуться рибалки, німці встигнуть і в яр сходити. Краще давай самі переховаємо.

— Зможемо?

— А чого ж.

— Треба тільки обережно пробиратися — тут на березі, мабуть, повно німців. Ще піймають...

І вони заквапились до яру.

На своїй путі хлопці двічі натикалися на ворожі пости, що були розставлені по схилах. Першого разу солдати не помітили Павлика й Льоню, а вдруге навіть стрельнули вслід і прокричали: "Гальт!" Стій, мовляв. Та хлопці не спинилися, помчали далі.

Вгорі над Колотим яром дерева майже змикалися гіллям і кидали на воду жовтаву тінь. Сонце підбилося вже високо і починало припікати, а з яру по-осінньому віяло прохолодою. Пахло глиною, прілим листям.

Вхід з річки вузький, поріс з обох боків червоною шелюгою, колючою шипшиною і сріблястим полином. Одне слово, кращої схованки для човнів і не бажати. Не вкажи на неї "своя людина", ворог повік не знайшов би.

У яр спускалися не стежкою, як завжди, а крутим схилом, щоб швидше. Павлик зідрав коліно, але на те не зважав.

— Заживе, — махнув рукою і зразу ж кинувся з Льонею до човнів.

Їх стояло там дванадцять — десять невеликих, під весла, і два моторних.

Закачали холоші, вхопили на піску по довгій тонкій жердині, стрибнули у крайній човен і, відштовхуючись, попливли до виходу. Там, на березі річки, густі лозняки, вербові порості — є де переховати.

Та чи встигнуть вони це зробити, поки прийдуть фашисти? А вони неодмінно прийдуть, коли довідаються, що на Качиному лимані немає рибальських човнів.

— Бери ти одного і я одного — так швидше, — розпорядився Льоня, коли вони знову повернулися в яр, уже без човна.

Обережно, щоб не грюкати і не бовтнути жердиною, переправили тепер водночас два човни.

Незабаром у яру залишилися тільки моторні. Вони були замкнені одним замком. Спробували видерти ланцюг — куди там.

— А що, коли потопити? — висловив Павлик думку.

— Авжеж, давай затопимо! — вхопився за його пропозицію Льоня, ще й розсердився: — От галушка, не міг раніше сказати!..

На пісок під шипшиновий куц полетіли штани, загорнуті в сорочки кашкети.

Раніше, було, вода сама у човен набирається — потім сиди і вихлюпуй коряком. А зараз як не розгойдували — хоч би з ложку набралось!

Хлопці розгубилися.

— Що ж робити? — тяжко зітхнув Льоня.

— Може, каміння накидати?

— О, правильно! — зрадів Льоня.

Лише тоді, як залізли в холодну воду, дістали із дна кілька запліснявілих каменів і поклали під один борт, ще й самі стали на нього, човен врешті затонув.

Та тільки злізли з нього, знову почав підійматися вгору, виставляти корму і ніс на поверхню. Довелось ще підкидати каміння.

Впоравшись так і з другим човном, побігли одягатися. Не встигли навіть сорочок натягнути, як угорі почулися голоси.

— Ідуть! Німці! — прошепотів Павлик.

— Тікаймо! — заметушився Льоня.

Похапали жужмом одяг, подалися в шелюги.

Ведучи попереду батька, у яр сходили фашисти...

Минув другий тиждень, як Павлик з батьком в окупації, а здавалося, що вже давно, давно...

В селі й біля річки хазяйнують фашисти. І Павлик з батьком ладні у землю заритися зі своєю хатою, щоб тільки не бачити ненависних ворогів.

А про рибу нічого й згадувати — фашисти навіть близько не підпускають до річки, бояться, певно, щоб хто не подав якогось умовного знака на той берег нашим бійцям.

Проте батько все одно збирається упіймати тихцем цієї ночі риби. Якщо не в річці, то в Колотому яру, туди вона теж запливає.

Вранці батько виніс із комірчини старий невід, розвісили удвох з Павликом його під дубами і заходилися лагодити.

Ніби павучок, хлопець вчепився руками в снасті, вищукуючи і показуючи батьку дірки. Той же вправно снував схожою на плітку глицею — рибальською голкою, і з-під його пальців на прориві з'являлись маленькі квадратні вічка.

Коли невід кінчали латати, у двір в'їхали два фашистські гру-зовики, вкриті брезентом. Один з них зачепив невід і відірвав великий шматок. П'яні солдати задоволено реготали, галасували. Батько ж тільки дивився з ненавистю на них і нічого не говорив.

Грузовики зупинилися в чагарнику. Солдати, поскидавши з машин сокири, пилки, троси, вірвовки, рушили до хати.

— Егей, куди ви? — перегородив їм дорогу батько.

— Гут, гут, хазяїн, — спинились солдати. — Дай ам-ам... яйка, масло...

— Нема у мене для вас їжі — свині поїли.

— Давай свиня-сало, — закивали головами.

“Собаку вам дохлу, а не сало!” — хотілося гукнути Павликові.

— Свиней теж немає. Задрали хвости, в ліс повтікали. А в хату йти не можна, короста в нас, — відповів батько, шкрябаючись між пальцями.

Кілька днів тому, щоб не лізли гітлерівці, батько спалив у хаті грудку сірки. Хай думають, що там справді живуть коростяві...

Нічим не поживившись у них, солдати дістали з своїх речових мішків консерви, білий хліб.

— Ач які жаднющі! Грабують, грабують і ще мало. Чекайте, заткнуть вам пельку... — мовив гнівно батько.

Поївши, солдати залишили вартового біля машин і попленталися з сокирами та пилками на узвіз. Незабаром звідти долинуло гупання зрізаних акацій.

— Навіщо вони, тату? — здивувався Павлик.

— Питай мене — я й сам не знаю.

Та згодом вони догадалися, що затівають фашисти. До узвозу, прикритого від річки густими чагарниками, одна за одною почали під'їжджати машини і скидати човни. Металеві, дерев'яні, гумові.

— Оце так, так. Наступати збираються, — стурбовано промовив батько. — Бач, у нас не розжилися на човни, а десь таки дістали, анахтеми!..

Пізніше з села пригнали людей, заставили тягати акацеві колоди, майструвати плоти.

Батько місця собі не знаходив. То за двір вибігав подивитися, що діється на узвозі, то надовго зникав у хаті.

Та ось на нього наткнувся офіцер у пенсне, той, що вимагав колись рибальських човнів, і наказав іти на узвіз пиляти дерева. Коли ж батько відмовився, офіцер ударив нагайкою, перевіряв:

— Німецькі офіцір говоріль, не вікональ — буде пах-пах...

Злий, видно, був на його й досі за те, що не показав, де сховали човни.

Тоді офіцер щось сказав солдатам, і ті відвели батька в сарай.

Павлик зовсім розгубився. Що ж тепер буде?..

Тільки-но зсутеніло, легковими машинами понаїхало багато офіцерів. Вони оглянули дворище, ходили в гайок, лазили в погріб. А незабаром у кущах біля хати солдати встановили кулемети.

Павлик догадався — у їхньому дворі розмістився ворожий штаб. Хотів було заглянути в льох, але його зовсім прогнали з двору.

За цілий день з лівого берега, де стояли радянські війська, не пролунало жодного пострілу. Лише літаки з червоними зірками кружляли високо вгорі. Фашисти ховалися від них під дерева, а Павлик навмисне виходив на середину подвір'я, щоб побачили його пілоти.

Коли зовсім стемніло, над рікою зашугали ракети, попливли по небу низки трасуючих куль.

Фашисти й знаку не подавали. Наче й не було їх тут. А в той час узвозом переправляли до річки човни й плоти.

“От лихо! — бентежився Павлик. — Це наші бійці, певно, не знають, що тут діється. Фашисти можуть непомітно перебраться на той берег і зненацька напасти на них. Ех, коли б не замкнули тата, він би придумав, як повідомити наших”.

Підкравшись тихенько до сарая, покликав крізь віконце-душник:

— Тату, тату!..

До щілини разом з батьком підійшли й інші арештовані. Вони попросили принести їм лопату чи лом.

— Лом біля дровітні лежить, — підказав батько, — а лопата в сінях. Та обережненько там, не збунтуй їх.

Павлик порачкував до хати. Але туди добратися ніяк — коло порога цілий гурт гітлерівців.

Захопивши лом і сокиру, що стриміла в дровітні, він знову повернувся до сарая.

Біля воріт принишк. Саме в цей час дорогою їхала підвода з човном. У темряві солдат-візник не добачив стовпчика, закопаного на повороті, і віз зачепився. Солдат присвітив ліхтариком на підводі:

— Фойер! Фойер! — пролунало збоку, і до підводи примчав офіцер.

Солдат відразу загасив ліхтарика, але офіцер все одно сердився, ляв його...

Павлик через віконце-душник передав у сарай лом і сокиру, а також розповів про те, що трапилось на повороті.

— У-у, бояться, гади, щоб наші не помітили, — проказав хтось із арештованих.

В цей час, потріскуючи, розсипаючи останні іскри, біля купи дров упала ракета.

Батько аж прикипів до віконця.

— І не впала ж, дивись, на дрова! Може б, запалила та освітила їхню катавасію біля переправи...

Павлик хотів сказати, що він може й сам підпалити дрова. Пробратися до них легко, ніхто й не побачить.

— Іди вже, — наказав стиха батько. — Жди мене в гайку. Я туди прийду, як все обійдеться.

Павлик уже далеченько відповз од сарая, а думка крутилася, в'язла у голові:

“А що коли справді підпалити дрова? А татові сказати — ракета запалила...”

Спинився нараз, пильно обдивився навкруг. Близько нікого не видно й не чути.

“Ет, були б оце сірники!.. Зажди, таж у кожусі є”.

Рішуче повернув назад у двір. Там коло погребу в шапку лежить батьків кожух, а в ньому сірники.

Щасливо діставшись до шаплика, Павлик застромив руку в кишеню кожуха, намацав коробку з сірниками, перекинув собі в піджак. Далі сторожко покрався до кручі.

Ось уже й вона, та круча, на самісінькім краї якої між двома кленами лежать дрова, а внизу під нею — переправа.

Хапаючись руками за кущі трави, хлопець поволі пробирався урвищем до дров.

Повертаючись із риболовлі, батько щоранку приносив додому прибитий хвилями до берега дрюк, гілку чи якийсь корч. Сушив усе це, перерубував на дровітні й складав під навіс між кленами. За весну, літо і осінь дров назбирувалося цілий штабель. Холодна зима пожирала їх у грубці, а з наступної весни купа знову починала рости.

Вмостившись біля дров на міцній гілляці, Павлик прислухався. Тиша — німа, зловісна тиша. Лише інколи з лівого берега злетить з шипінням жовта ракета та знизу долине чуткий сплеск води. Мабуть, фашисти уже спускали на воду човни...

Пробравши у дровах нірку і вистеливши її травою та дрібними сухими гілочками, Павлик накрився піджаком, витяг сірника, черкнув.

Трава вже відвологла, лише жевріла, а запалюватися не запалювалась. Дим їв очі, дер у горлі. Нахилився, затиснув рукою рота, стиха почмихав через ніс. Полегло.

Тоді, щільніше прикрившись піджаком, щосили почав дмухати в ледь жевріючий вогник.

Нарешті спалахнула тонюсінька травинка, язичок полум'я перебіг по ній на сусідні стебельця... І тільки хлопець відсахнувся, з-за річки війнув вітерець, ніби зрадів, що йому випала така робота...

Батька Павлик знайшов у гайку. Коли загорілися дрова, фашисти так заметушилися, що не вгледіли, як сарай спорожнів. Арештовані подалися в село, один тільки батько лишився чекати його, Павлика, в умовленому місці.

Хоч при зустрічі хлопець не сказав батькові й слова, проте той і сам здогадався, як усе було насправді. Не лайав Павлика, не хвалив, лиш мовив докірливо:

— Бузувір ти, бузувір...

Стояли, дивилися, як у їхньому дворі все розгорялося й розгорялося яскраве вогнище. Видно навіть було, як біля нього бігають гітлерівці.

— Гарних ми дровець приготували за літо! — прошепотів батько. — Бач, згодилися!..

Коли на переправі стали вибухати снаряди, Павлик з батьком рушили глухими стежками до села...

— Важкі, дуже важкі були часи, — зітхнув дідусь. — Аж не віриться, що пережили.

— Краще вже й не згадувати про те, — сказала бабуся й запросила Сашка з батьком вечеряти.

Батькові, мабуть, ще хотілося й чарку випити, бо вже звук щовечора випивати. Довгенько м'явся за столом, не брав виделки, але сам попросити, певно, не наважувався, а бабуся і не думала давати, хоч у неї стояла в миснику пляшка вишневої наливки.

Додому поверталися пізно.

Батько цього разу був веселий і добрий. Розпитував Сашка про школу, про Валентину Михайлівну, бабусину та дідусеву квартирантку: чи люблять її учні, чи не бешкетують при ній у класі. Вона ж, мовляв, ще молода й маленька, сама як учениця. А під кінець запитав і про матір, Юрка та Олесю. Адже Сашко недавно в них гостював, то як вони там? Сашко охоче все розповідав, бо і йому теж було весело й гарно.

ЗЛИЙ ЖАРТ

Хоч Микола й не хотів робити Валентині Михайлівні прикрошів, але так вийшло, що він їх таки заподіяв знову.

Трапилося це вже весною під час екскурсії на колгоспний город.

В суботу після четвертого уроку п'ятий і шостий класи гамірно, нерівною колоною простували в напрямку до річки, де понад берегом у низині простяглися родючі ділянки чорнозему.

Поруч колони йшли Валентина Михайлівна і учитель праці Тихін Федорович.

Бригадирка садово-городньої бригади, Миколина мати, ще здалека побачила школярів і помахала їм рукою:

— Ага, нарешті. Вже давно ждемо вас, помічників, — чи то пожартувала, чи то на докір сказала вона, коли учні наблизились. — Зараз ми роботу вам знайдемо...

Спершу повела їх до капусти.

— Ану, хто відгадає загадку: кому рубають голову, а кров не тече? — звернулася до школярів.

— Капусті, капусті! — хором відповіли учні.

— О, ви, я бачу, добрі відгадники, — похвалила. — Тоді, може, розповісте, де в капусті плід і насіння та як її сіють?

Микола хотів сказати, вже й рота розкрив, але мати його спинила:

— Ти помовч! Я тобі вже про це розповідала.

Учні дивувалися: ну, невже тітка Марія думає, що вони не знають? Ще й питає, щоб заплутати — “як її сіють?”. Таж її зовсім не сіють! Беруть розсаду з парників і садять. Кожному доводилося садити вдома.

А Сашко ще згадав, як бабуся Дарина примовляє, коли садить капусту: “Дай же мені час добрий, щоб моя капусточка приймалась і в головки складалась, щоб із кореня була коренаста, а з листя головаста. Щоб не росла високо, а росла широко!” Потім поставить на грядці горщик догори дном, кладе на нього камінець і накриває білою хусточкою, проказуючи нову примовку: “Щоб капуста була туга, як камінець, голова, як горщик, а біла, як платок”.

— Е-е, — безнадійно хитає головою тітка Марія, — таки бачу: ви ані шелесь у цьому ділі. Живете в селі й не знаєте таких дрібниць. Не цікавитесь, не придивляєтесь, як батьки ваші господарюють... То, кажете, в неї зовсім немає насіння? А як же оту розсаду виростити?

— І справді — як? З корінців? Ні. Листок закопати — не пустить пагінця. В качані теж насіння немає. Гм..

— Розкажіть, Валентино Михайлівно, бо так мені за них соромно перед вами, що аж-аж...

— А мені, думаєте, не соромно? — мовила вчителька і звернулася до учнів: — Ану згадайте, які бувають рослини за тривалістю свого життя? Ви вчили про це...

Учні майже разом почали вигукувати:

— Однорічні!

— Дворічні!

— Багаторічні!

— Правильно, — підтвердила Валентина Михайлівна. — А капуста до яких належить?

— До дворічних, — перша сказала Світлана Коломієць.

— І це правильно, — ствердно кивнула вчителька. — Висадіть весною у землю качан капусти з коренем. Із качана виростуть стебла з дрібненьким листям і китицями жовтеньких квітів. Оті квіти дадуть плоди — довгі стручки із насінниками. Коли висіяти їх, вони проростуть — ось і буде вам розсада.

Валентина Михайлівна розповіла цілу історію про капусту. Знали цю рослину ще стародавні єгиптяни. Відварну капусту вони подавали як солодку страву на закуску і вважали її цілющим засобом при різних захворюваннях. Здавна її вирощували наші пращури — слов'яни. Варили з неї юшку, пекли пироги, квасили. В дикому вигляді вона росте на скелястих берегах Європейського материка. Тільки в тієї немає качана, бо листя не згортається в головку. А городня капуста вирощена людиною протягом тисячоліть. Є багато сортів капусти: качанна, цвітна, брюссельська, кольрабі, савойська та інші.

Учні наче іншими очима глянули на звичайнісіньку капусту, яку вони майже щодня бачили, їли.

Після того оглянули великі ділянки буряків, моркви, цибулі, огірків, помідорів. Валентина Михайлівна з бригадиркою по черзі розповідали про ці городні культури, ще й про кожен з них згадували якусь цікаву історію.

Виявляється, що й морква буває не лише жовта, як у їхньому селі, а й рожева, біла, навіть фіолетова. Цибулю, як і капусту, теж здавна вирощували слов'яни, та ще давніше — китайці, індійці і єгиптяни. В арміях Стародавньої Греції і Риму солдатам давали багато цибулі, бо гадали, що вона збуджує силу й хоробрість.

Як оглядали ділянку синіх баклажанів, Віктор Троць запримітив на листочку якогось жука. Піймав його, показав тітці Марії.

— Дивіться — шкідник?

— То листогриз, — випередив матір Микола.

— Ні, це колорадський жук, — заперечив Олег.

— Приходьте у нашу лабораторію, — сказала тітка Марія, — там є колекція городніх шкідників, подивіться. А це таки й справді листогриз.

— І не тільки городніх, — тепер уже втрутилася Шинкаренко Оля, мати якої завідувала колгоспною лабораторією. — Є і злакових, і садових.

— Дякуємо, Маріє Василівно. Ми колись і лабораторію відвідаємо, — пообіцяла Валентина Михайлівна. — А ще краще буде, коли зробимо свої колекції. Вони дуже нам знадобляться. Згодні? Троць, Антонюк, Шморгун?..

— Згодні, — без помітного ентузіазму відповіли хлопці.

Небо затяглося хмарами. Збиралося на дощ. Тітка Марія заквапилась.

— Ви мені пробачте. Сходіть уже самі на наші дослідні ділянки. Он вони біля річки. Пробуємо вирощувати болгарський перець, патисони та земляний горіх. А я піду допоможу дівчатам садити картоплю.

Учителька щось шепнула Тихону Федоровичу. Той кивнув головою.

— Допоможемо? — спитала Валентина Михайлівна учнів. — Нас ого скільки, в одну мить висадимо.

— Звичайно, допоможемо!..

— А їсти не захотіли? — посміхнулася тітка Марія.

— Ні! — загукали школярі. — Ми на цілий день понаїдалися.

— Гарзд. Тоді ходімо, — згодилась бригадирка.

Дівчата набрали повні відра картоплі, хлопці взяли лопати, поставали рядочком.

За якусь годину разом із городницями висадили всю картоплю.

Незабаром мав приїхати за колгоспницями автобус. Тітка Марія запропонувала і школярів підвезти в село. Всі захотіли їхати. Тільки Тихін Федорович не залишився чекати, пішов додому пішки.

Чекаючи автобуса, дівчата рвали на обніжках весняні квіти. Хлопці подалися на пагорб до давно покинутого вітряка.

— Це буде мій вертоліт! Вертоліт! — ще здалека загукав Сашко, якому видався вітряк схожим на металевий птах, що ним прилітає дядько Дмитро. — Цур, я пілот!

По крилу хлопці вилізли на самісінький дах, повсідалися на ньому. Сашко "завів мотор", увімкнув

“важелі” на зліт — і наче полинули вони над городом, луками та річкою у високості.

Побачивши хлопців на вітряку, Валентина Михайлівна захвилювалась — ще зірветься котрийсь:

— Злізьте! Зараз же злізьте! — помахала рукою.

Довелося пілотові робити “вимушену посадку” і разом із “пасажирами” сходити на землю.

Вчителька заспокоїлась і покликала до себе дівчат:

— Покажіть, яких це ви квітів назбирали? Учениці зійшлися до неї, кожна з букетиком.

— Знаєте, як ця називається? — висмикнула з букетика маленьку жовту квіточку.

— Жовтець.

— А ця?

— Гусячі лапки.

Раптом од млина пролунало пронизливе:

— А-а-а-а!..

Всі здригнулися, повернули голови на крик.

“Ой лелечко! Падає хтось... — затерпла вся Валентина Михайлівна. — Синя сорочка, чорні штани... Петренко...”

Учителька, випустивши з рук букетика, першою зірвалася з місця й помчала до вітряка. Слідом за нею кинулися дівчата.

Здалека вгледіла — лежав на землі нерухомо.

“Вбився...” — шугнула в голові думка.

Підбігла до хлопця, намірилася припасти до нього і... заціпеніла.

Опудало!.. Солом'яне опудало!..

— Га-га-га-га! — вибігли з-за вітряка хлопці, наче зграя гусей, а Микола попереду всіх, у майці і трусах.

Раді, що їм удався жарт: зв'язали поясом напхані соломою сорочку й штани, скинули з даху.

Але чому не сміється вчителька? Чому тремтять у неї губи?

Постояла непорушно довгу хвилю, далі, все ще ніби скована, ступила до Миколи крок, другий.

— Негіднику!.. — видихнула вона, затулила обличчя руками й знесилено присіла на кам'яне жорно, що лежало поруч у спориші.

— Плаче... — прошепотіла Оля Шинкаренко.

— Петренко, підійди і попроси пробачення, — загомоніли дівчата. Хоча б ворухнувся. Стояв — розгублений, вкрай наляканий.

— А ви чого стовбичите? — повернулась Оля до хлопців. Ті, збившись у купку, припишкли біля вітряка.

Тоді дівчата самі несміливо підступили до своєї вчительки.

— Валентино Михайлівно... — хотіли було її втішити.

— Не треба... Не треба, дівчата... — мовила стиха, витираючи хусточкою очі. — Ідть усі на город. Я зараз... — І раптом наче щось згадала, рвучко підвела голову: — Петренко!.. Де він?..

Миколи вже не було біля вітряка. Згорблений, він брів навмання до села.

— Миколо! — погукала Валентина Михайлівна, підхопившись із жорна. — Вернись!

Навіть не оглянувся.

— Як це я... — міцно стиснула вчителька вуста, опустила додолу очі. Вгледіла опудало. — Хлопці,

віднесіть йому одяг.

Сашко і Віктор витрусили з сорочки й штанів соломку, побігли наздоганяти Миколу.

Решта учнів разом з Валентиною Михайлівною повернулися на город.

Ясно, тепер вона нічого йому не пробачить. Треба неодмінно кудись тікати з дому, з села. Тікати негайно, поки не пізно.

Грошей грохи в нього знайдеться. Забере в Сашка ті, що дав на транзистори і батарейки для саморобного радіоприймача: йому він тепер ні до чого, той приймач. І в матері попросить. Скаже, на зошити. Візьме торбу харчів — хліба, сала, цукру, цибулі. Напише записку: "Не шукайте мене, бо все одно не знайдете, сам колись повернуся". І будьте здорові!

Так, сьогодні субота, завтра неділя. От завтра і треба зібратися в дорогу, щоб у понеділок раненько — на станцію.

Добре було б умовити і Сашка, разом все-таки краще. Але де там, не захоче залишати батька свого. І Кудлая, на жаль, не візьмеш з собою.

Згадав про Кудлая, а він мовби відчув те:

Гав, гав, гав! — знадвору.

Ого який дощ чеше! Ага, ясно, на кого гавкає — учні з городу біжать. Мабуть, так і не дочекалися автобуса... Змокли до нитки... Он і вона з ними. Диви, завертає сюди. Сашко і Олег теж. Як тепер він дивитиметься їй у вічі?!

Зупинилася, сказала щось хлопцям. Ті побігли далі, сама попрямувала у двір. Чого їй треба?!

"Не пущу!" — відскочив Микола од вікна, вилетів у сні. Хотів защепнути на гачок двері, але не зробив того. Повернувся до кімнати, схопив зі столу книжку, сів на канапу.

Рипнула сінешніми дверима, постукала в хатні.

Микола — нічичирк.

— Можна? — просунула в кімнату розкошлану мокру голову.

— Можна... — буркнув під ніс, не відриваючись од книжки. Пройшлася по кімнаті, зазирнула в дзеркало, поправила зачіску, обсмикнула зелений светр.

— Ох і полив, як з відра! — мовила роблено веселим голосом. — Автобуса все нема й нема...

Вчительці, мабуть, як і Миколі, було ніяково. Догадувався: хотіла щось інше сказати.

— Миколо, хіба можна так зло жартувати? — нарешті мовила вона й глибоко зітхнула.

— Я... я не хотів... — розгублено пробелькотів Микола.

— Гарзд, давай домовимось. — Учителька присіла поруч на канапу. — Завтра ти вибачишся перед класом і забудьмо про всі наші незгоди.

Микола, похнюпившись, сидів непорушно.

— Згоден зі мною? — поклала йому на плече руку.

— Угу, — кивнув Микола.

ГРОШІ НА ТРАНЗИСТОРИ І БАТАРЕЙКИ

Сашко ще з вулиці почув крик із свого двору. Здрігнувся і, наче ошпарений, побіг додому.

За ним поспішили і хлопці — Микола, Віктор, Олег.

Батько, у випущеній сорочці, без картуза, сидів, похнюпившись, під хатою, а тітка Марія, вимахуючи руками, докоряла йому з-за дротяної огорожі, що розмежовувала їхні дворища.

— ...Безчесний, безсовісний ти, Павле! Дитина голодна, обірвана, як старченя ходить, сам на людину не схожий, а знай буряківку, смердючу оту, жлуктиш. Дожлуктишся, поки гичка на голові виросте. Ой, Павле, Павле, коли вже ти за розум візьмешся? Жінка власна відцуралася. Згадаєш мене — і син кине...

Батько підвів голову, побачив Сашка з друзями, махнув їм рукою, щоб ішли геть.

Сашко забрав хлопців і повів до хати. Йому також не хотілося, щоб вони чули, як тітка Марія лає батька. Але її чути було і в хаті.

— Давайте порахуємо, скільки в нас є грошей, — запропонував, аби відвернути їхню увагу від того, що робиться надворі.

Засунув руку під мисник, дістав пошарпану книгу, на якій ледве можна було розібрати напис "Довідник рибного інспектора", і невеличкий, але важкий вузлик. Витяг з-за палітурки карбованці.

— Тут ось дев'ять, а дрібних, — забряжчав вузликом, — повинно бути вісімдесят вісім копійок.

Цокнула клямка, хлопці сховали гроші. У хату зайшов батько, насуплений, сердитий.

Спідлоба поглянув на Сашка і його гостей, пройшовся по кімнаті.

Хлопці поза спиною віддали гроші Сашкові, забрали свої сумки і рушили до порога.

Як тільки за ними зачинилися двері, батько запитав суворо:

— Що то в тебе?

— Це ми збираємо на транзистори і батарейки для приймача, — відповів Сашко, розгладжуючи на коліні пом'яті карбованці.

— Де ви їх узяли?

— Миколі тітка Марія три карбованці дала, Олег випросив у матері, Віктор п'ять разів не пішов у кіно...

— Дивись мені!

— Дивлюсь, — буркнув Сашко і сховав гроші до бокової кишені піджака.

Батько помовчав трохи, потім знову:

— Дурне ви діло затіяли з цим приймачем. Ще хтозна, чи вийде він у вас, гроші тільки даремно витратите...

— А от і не даремно! Він справний, самих тільки транзисторів і батарейок не вистачає. — Підійшов до саморобного приймача, що стояв на підвіконні. — Побачите, як ще гратиме.

— Що ж вони — дорогі, ті транзистори і батарейки?

— Дорогі-і, фізик казав: карбованців дванадцять коштують.

— А назбирали скільки?

— Уже дев'ять і вісімдесят вісім копійок, — поплескав по боковій кишені.

— Дев'ять?! — Батько аж зупинився серед хати. — Гм, багатенько... Ти бач!..

— Тату, пустиш мене в неділю до міста?

— Це чого тобі туди?

— Та батарейки і транзистори ж купити.

— В неділю картоплю на городі садитимемо.

— Те-е, я її до неділі сто разів посаджу. Мені хлопці допоможуть. Пустити, тату!

Батько знову пройшовся по кімнаті.

— Я ненадовго — туди й назад, — упрощував Сашко. — Миколу, Віктора й Олега он пускають...

— Перестань скиглити! — гримнув батько. — Нічого вам теліпатися в таку даль! — І раптом по обличчі його ковзнула якась здогадка. — Давай гроші, сам куплю. Я зараз їду на рибзавод. Після полудня й привезу...

— Так ти й мене візьми з собою.

— Сідай краще уроки вчи. Та дома похазяйнуй, води в хату внеси, долівку підмети.

Сашко не квапився віддавати гроші.

— У нас же, мабуть, не вистачить, — мовив, — ще три карбованці треба.

— Нічого, я докладу, — не зважав на те батько.

— Де їх знайдеш? У тебе ж немає — все пропив.

— Не твоє діло! Хочеш, щоб купив, давай, швиденько давай, бо мені ніколи з тобою... Чи ти, може, того... боїшся?

— Та ні, я нічого... — зняквів Сашко. — А як хлопці не згодяться?

— Чого б то вони не згодилися? — починав уже гніватись батько.

“Та й справді, — міркував Сашко, — чого ж тут не погоджуватись? Поїде — і привезе, не треба до неділі ждати. Та й не погодься — тато розсердиться, скаже: батькові не довіряє...”

І Сашко записав розбірливо на чистому аркушику, які треба купити транзистори, батарейки, і віддав гроші.

Батько взяв їх і, не рахуючи, сховав до кишені. Спитав:

— Так це, значить, не тільки твої, а й їхні?

— Умгу, — кивнув головою.

Батько надів картуза, рушив до дверей.

Пообідавши, хлопці знову завітали до Сашка — кликали піти на конюшню, навідатись до лошат. Та він не пішов, сказав, що дома треба погосподарювати. Хоч і кортіло похвалитися новиною, змовчав.

“Ото несподіванка буде для хлопців увечері, — думав сам собі Сашко. — Впаяю у приймач транзистори за схемою, яку намалював фізик, вкладу батарейки, покличу друзів і скажу: “Ану, спробуймо, може, і без транзисторів та батарейок працюватиме”. Підійду, крутну одну ручку — не говорить, вони в сміх, крутну другу — і він як закричить на всю хату, ніби справжній, заводський”.

Почав конструювати того приймача дядько Дмитро, як ще ходив до школи. Коли він поїхав учитися в місто на пілота, всі його “винаходи” разом із приймачем бабуся Дарина знесла на горище. Недавно Сашко лазив туди по насіння і наткнувся на нього. Старанно витер від пилу і поніс показати вчителю фізики, який керував технічним гуртком. Той подивився і сказав: приймач цілком годящий, треба лише замінити в ньому кілька транзисторів та батарейки.

Проте батько не зрозумів переваги приймача над репродуктором. Коли Сашко попросив його купити все необхідне для того, щоб полагодити приймач, він і слухати не схотів. Мовляв, і без нього можна обійтись, досить репродуктора.

Тоді Сашко запропонував Миколі, Віктору й Олегові разом придбати потрібні деталі і користуватися приймачем спільно.

Хлопці одразу ж погодились.

Час минав дуже повільно. Сонце, наче прив’язане, стояло в небі. Хмари — й ті наче зависли над лісом.

Уже й уроки поробив, і долівку замів, і води приніс, і супу зварив, а батька все ще не було. Раз по раз виходив за двір глянути: не їде, бува?

“А що, коли не купить, — подумав нараз. — Візьме й проп’є. Що тоді?.. Ні, — відкинув таке припущення, — цього тато не зробить. То ж не мої гроші. Та й п’є він тільки після роботи”.

І все ж неспокій наростав.

Коли сонце почало хилитися до обрію, замкнув хату й побіг у гараж — може, батько й зовсім не поїхав до міста.

— Не інакше, як десь радіатор заливає твій батько, — жартували шофери.

“А що, як правду кажуть вони? — подумав. — Сидить оце десь у чайній і пропиває чужі гроші... Чого я не впросився разом їхати, — картав себе Сашко. — Що я скажу хлопцям?..”

Біля бригади зустрів тітку Марію і запитав, чи не позичала вона батькові грошей.

— Еге ж, немає в мене більше клопоту, як позичати йому гроші, — відповіла сердито.

У Сашка і серце похололо: обдурив батько... Рвонув з місця й подався дорогою за село, як на пожежу. Не зупинився навіть, коли гукали хлопці від конюшні.

Обсаджена струнками тополями дорога за селом простяглася рівним полем і губилася ген-ген на небокраї.

Сашко побіг до вітряка, по крилу виліз на нього і, примруживши очі, подивився на дорогу. Тепер було видно значно далі, але й там не побачив жодної машини.

Зліз на землю і сів зажурений на жорно.

Довгенько сидів Сашко біля вітряка. Байдужий до всього навколишнього, він не помітив, що вже почало смеркати. Отямився лише тоді, коли на дорозі голосно засигналила машина. З відчинених дверцят махав рукою батько.

Тривожно забилося серце. Схопився на ноги, підбіг до машини.

— Купив? — запитав насторожено й крізь відчинені дверцята забігав очима по кабіні. Не вірив, що побачить там покупку, і все ж шукав її.

Батько чомусь підморгнув по-змовницьки шоферові, дістав з-під сидіння картонну коробочку.

“Батарей...” — полегшено зітхнув Сашко, вгледівши на коробочці напис: “Сатурн”.

— Такі вам треба?

Сашко взяв обома руками коробочку, притис до грудей і очима, повними сліз і здивування, дивився на батька.

— Транзистори теж є, не бійся! Я їх ось поховав, щоб не попсувати, — поплескав батько по кишені.

— На ось тобі й це, — простягнув новий учнівський картуз.

Сашкові хотілося помчати до матері і розповісти про все, все...

СОЛОВ'І

Дід Артем здалека їх упізнав, як тільки хлопці випливли на середину річки. Дарма що скоро сповниться вісімдесят, зір і слух у нього добрі, аби ще сили стільки було в руках і ногах.

Через ту неміч і опинився оце на острові. Думав, настане весна, тепло, оживе все довкола, і слабість минеться. Де там... Хоч-не-хоч, довелося відмовитись од саду, проситися в сторожі. Добре, що заміну по собі достойну лишив, син Павло таки помирився з дружиною, повернув її з діточками і до хати, і до саду. На Оксану можна цілком покластися, вона й знаюча, й порядок зуміє в саду дотримати! А він уже буде на цьому річковому острові літувати, доглядатиме колгоспних лошат і телят, яких вивезли сюди на випас.

Побудував недалеко від берега під осокором курінь, змайстрував столик, лавочку біля нього вкопав, триногу поставив, на якій варив собі у закіптюженому казанку страву.

Всі дивуються: як не занудьгує в самотині? А йому аж смішно від тих балачок. Яка самотина? Хіба лошата й телята не живі істоти? Та й без них чимало всякої дикої живності на острові. І люди бувають тут. Раз або й двічі на тиждень навідується ветлікар, бригадир іноді загляне, котрийсь із рибалок запливе, піонери майже щодня приїжджають провідати колгоспний молодняк, який взялися доглядати.

Молодці вчителі чи, може, піонерське начальство, що додумались, підказали таке дітлашні! Нехай змалку привчаються обходитися з худобою...

Спираючись на ціпок, дідусь подибавав до похилої дупластої верби, біля якої припинив свою довбанку-душогубку. Коли хлопці наблизилися до острова, показав цілком на вичовгану місцину під вербою:

— Сюди чальте.

Тільки ткнулися в берег, Кудлай вистрибнув із човна, підбіг до діда й лизнув у руку.

Хлопці прив'язали човен, забрали весла, вудки, відерце з приманкою для риби, рогозяного кошика.

— Приїхали, дідусю, на лошат подивитися і рибу половити. Можна? — спитав Сашко, хоча й знав, що дід Артем завжди радий, коли вони гостюють у нього.

— А уроки повчили?

— Завтра ж неділя.

— Ну, якщо так, то можна. Тільки ж не баріться біля лошат, бо сонце оно вже де, не буде коли й рибалити.

— Ми з ночівлею до вас. Ранком половимо.

— А дома знають?

— Знають. Ось і харчів дали, — підняв важкого кошика Сашко. — Бабуся і для вас поклали.

Поки Микола, Сашко, Віктор і Олег купали та чистили лошат, дід Артем зварив юшку. Повсідалися вп'ятьох круг казана — і аж за вухами лящить, така вона смачна, ця острівна юшка!

Наївшись, полягали горілиць у траві, на зоряне небо задивились.

Раптом у ліску, що темнів неподалік на острівці, защебетали солов'ї — один, другий, третій...

— І мій витьохкує, — сказав дідусь.

— Як — ваш? — не зрозуміли хлопці.

— Той, що я його вчив співати.

— Ви вчили солов'я співати? — здивувалися.

— Еге ж, учив. Наморочився з ним, зате ж і співачок вийшов на славу. Хочете, поведу, послухаєте?

— Ходімо, — згодилися відразу.

— Е ні, не тепер. На світанку, як нап'ються роси, тоді в них голоси дзвінкіші. А зараз лягайте спати, бо я рано-рано вас розбуджу.

— Вставай, бо скоро білий ведмідь у курінь загляне, — торсав Сашка за плече дідусь Артем.

— Де ведмідь? — підхопився враз.

— Ранок, кажу, настане. Буди дружків. Ідть умивайтесь. Будемо солов'їв слухати.

Сашко пригадав учорашню розмову, скинув із себе кожух, що пахнув вівцями, рибою, розбудив хлопців і, відшукавши рушник, виліз із куреня.

Надворі ще ніч. У темному небі, як у велетенському озері, грають золоті рибки-зорі, а з-поміж них плаває здоровенний карась — повновидий місяць.

Сашко сонно побрів на берег до похилої дуплистої верби, до якої був прив'язаний довгим ланцюгом човен і дідусева довбанка. Ступив у човен, схилився над річковим плесом, де також іскрилися зорі й купався місяць, набрав повну пригорщу води і хоробро вихлюпнув собі на спину.

Як помився і витерся, сон наче рукою зняло.

Незабаром надійшли вмиватись і хлопці.

Дідусь чекав на них біля куреня. На ньому незмінні біла-біла сорочка, солом'яний бриль і кирзові чоботи, які він чомусь і досі носив, хоч стояв теплий, квітучий травень.

— Ви тепліше одягайтеся, — порадив дідусь. — У лісі вогко і росяно!

— Нічого, дідусю, ми не змерзнемо.

Спершу простували луками. Попереду дідусь, за ним Сашко, Микола, Олег і Віктор. Добре дідусеві — він у чоботях. А їхні черевики й холоші одразу стали мокрі-мокрісінькі від роси, наче йшли не по густій луговій траві, а брели по калюжах.

Наблизились до темного ліска. Високих дерев у ньому мало, більше кущів та густих чагарників.

Тільки вступили в перші зарості, наполохали якогось сонного птаха. Він злякано крикнув, залопотів крилами й полетів у бік річки.

— Вивільга, — сказав дідусь Артем.

Рушили далі. Старий поспішав добре знайомими йому стежками, а хлопці ледве встигали слідом.

Тепер роса щедро обсіпала не тільки черевики й холоші, а й увесь одяг.

Незабаром між дерев блиснуло невелике озерце. Підійшли до нього.

— Сідайте, — показав дідусь Артем на повалений біля самої води осокір. — Скоро світатиме, тоді й солов'ї пробудяться.

Все дрімало в передранішній тиші. Лише зрідка на озері сумно прокумкає, наче в полив'яний глек, жаба: "Кум... кум... кум..."

Пахло свіжим, зеленим, і торішнім прілим листям.

— Бач, накричалися ввечері, тепер до сонця спатимуть, — промовив дідусь. — Що ж, доведеться самому починати концерт.

Він зірвав листок, приклав до вуст і дмухнув злегка.

Пролунав легенький свист, схожий на солов'їний. Писнула десь спросоння синичка, і знову довкола запанувала тиша.

— От ледацюги, мовчать. Заждіть, заждіть, зараз я вас розбуджу. Все одно спати не дам.

Вдруге він засвистів сильніше, з переливами.

І раптом над ними:

Пуль! Пуль! Пуль!

Соловейко!.. Прощебетав і змовк, ніби хотів довідатися, яке він справив враження.

— Ну, тепер почнеться, тепер їх і не спиниш, — прошепотів дідусь.

І одразу ж обізвався інший соловей, та так дзвінко й завзято, що аж мороз по спині пробіг.

— Молодець! Заливистий! — похвалив його дідусь. — Зразу взяв п'ять колін. А ще ж одноліток.

— Який одноліток?

— Ну, той... один рік йому.

— Як ви знаєте? — здивувалися хлопці.

— Хе, — усміхнувся, — я усіх їх тут знаю.

“Мабуть, кепкує з них”, — подумали.

— Хіба ж можна солов'їв знати? — не втримався Микола.

— Правду кажу — всіх острівних солов'їв знаю. А котрий новий приб'ється, так і того пізнаю. З голосу. Вони де не літають взимку, та на весну сюди повертаються. Тут щебечуть, тут і діточок своїх виводять.

— І багато їх, солов'їв, на острові?

— Торік було сорок п'ять. Скільки цього року — ще не лічив. Може, більше, може, менше. Дорога в них неблизька. Кажуть у Африку на зиму літають. Чимало гине. Позаминулої весни он чотири солов'ї лишилося без пари. Як тоді витьохкували, бідолахи!.. В ліс було сумно зайти. Солов'їхи, ті мовчать і в горі, і в radoщах, це тільки соловейки щебечуть.

— Дідусю, хіба солов'ї неоднаково співають? — все ще не могли хлопці збагнути того, що сказав старий.

Скільки разів доводилося їм слухати солов'їв, але ніколи навіть на думку не спадало, що один може співати краще, а інший гірше.

— Авжеж, неоднаково. Котрий молодий, у того і колін менше у співі, і не такі вони довгі, як у старших. Одноліток більше п'яти — шести колін не потягне, а в чотирилітка і за двадцять буває. Та й талант неоднаковий. Як у людей. Ось прислухайтесь.

Поки вони розмовляли, солов'ї розспівалися так, що лісок аж лящав од їхнього співу. Здавалося, кожна гілочка, листочок, травинка, саме повітря дзвеніли чарівним щебетанням. Всі інші птахи мовчали, ніби соромилися вступати в змагання з цими неперевершеними співаками.

— Чуєте, як оцей над нами вивів: “Тьо-ох, тьо-ох, тьо-ох! Жер-жер-жа-ар! Сі-і, сі-і, сі-і! Ф'ю-іть, ф'ю-іть, ф'ю-іть!” Чотири коліна і в кожному тільки по три удари. А ще й сфальшивив у другому коліні — “жа-ар!”. Це молодик, одноліток. А он там, біля осички, заливається, то вже справжній мастак. Послушайте, зараз він почне.

Хлопці наставили вуха туди, куди показав дідусь.

Якийсь час звідти не чути було жодного звуку. Потім щось свиснуло неголосно й ніжно:

Ті-і-віть! — і зразу мовби відкарбувало: — Тук! — Знову: — Ті-і-віть! Тук! Тук! — Втретє: — Ті-і-віть! — І полинула над лісом незвичайної краси трель.

— Шістнадцять колін! — задоволено прошепотів дідусь, розгладжуючи вуса. — І в кожному не менше п'яти ударів. А голосище, голосище який!..

Хоч хлопці й не могли порахувати не те що ударів, ба навіть отих колін у соловейковому співі, однак відчули і силу його, і розмаїтість.

— Гарно, ох і гарно!.. — мовив Сашко.

— Е-е, це ще не найкращий, — хвалився дідусь, радий, що вразив їх солов'ями. — Ось поведу у плавні, там на калині мій викоханець. Двадцять шість колін бере! А колінця ж які чисті! Сльозинки!.. Ходімо, бо скоро всі птахи пробудяться, такий галас зчинять...

Продиралися ліском. Небо зовсім посвітліло. Проймала вранішня прохолода, а рясна роса так і сипала з кущів. Сорочки в хлопців геть змокріли. Картузи несли в руках, бо їх збивало з голови гілля.

— Тс-с! — спинився враз дідусь, аж Сашко наштовхнувся на нього. — Чуєте? — підняв догори пальця. — Він! Коли защебече, можна ближче підходити. Щоб не злякати.

У лісі співало водночас принаймні з десятків солов'їв. Як дідусь впізнає серед них свого, хлопці не могли збагнути.

Далі кралися, мов злодії. Коли защебече його соловей, дідусь — смик Сашка за рукав, Сашко — Миколу, Микола — Олега, Олег — Віктора, потім водночас і рвонуть уперед. Умовкне спів, дідусь зупиниться, і вони холонуть на місці.

Потроху дісталися в такий спосіб до самісінької плавні — залитої весняною водою болотистої низини, що поросла очеретом та верболозом. Причайлися під густим калиновим кущем.

Десь зовсім близько біля них невгамовно виводив свою пісню соловейко. Спершу, коли починав заливатися, здавалось, що у горлечку в нього билася маленька співуча намистинка. Короткий свист

— і ось вона вже вискакувала з дзьобика і стрімко летіла над лісом, а за нею вискакували такі ж самі намистинки, і всі вони нанизувалися у довгий невидимий разок. Потім нитка на тому разку рвалася і намистинки падали в лунке озеро: буль! буль! буль!.. Соловейкові жаль ставало їх, і він заходжувався ойкати, схлипувати. Далі сам же себе вмовляв: цить! цить! цить! цить!.. Швидко заспокоївшись, розщедрювався і без жалю розсипав навкруги коштовності: камінці-самоцвіти, янтареві бусинки, червоні коралі, срібні сережки, золоті колечка. А як не ставало їх, радісно дзвонив у прозорі кришталеві дзвоники, що висіли поряд на гілочці: дзінь! дзінь! дзінь!..

Уже добре було видно довкола. Над землею линув саме той час, коли світанок ось-ось мав змінитися ранком. Дідусь то нахилив голову, то витягував її вгору, вліво, вправо — видивлявся соловейка. Враз обличчя його заясніло. Вгледів-таки. Кивнув до хлопців і показав очима на невеликий просвіт у листі.

Соловей сидів на тонесенькій калиновій гілочці, що схилилася од його ваги. Був дуже схожий на горобчика, лише тільце мовби трохи витягнуте. Очі чорні, великі. Як співав, злегка горбився, трішки опускав крильця, широко відкривав тонкий дзьобик, у якому, ніби сердечко в дзвонику, бився гострий язичок, і все його крихітне тільце тремтіло й здригалось.

Хтозна, скільки б іще сиділи вони, закам'янівши, і слухали невтомного співака. Не помічали, що ноги потерпили від нерухомості. Що вже зійшло сонце і пора було рибалити. Та зненацька над кущем із свистом пронісся хижий шуліка. Соловейко вмить обірвав на найвищій ноті свій спів, злякано писнув і пурхнув у гущавину.

— У-у, розбійник! — замахав руками вслід шуліці дідусь.

Підхопились і хлопці, розминалися, грілись.

— О, та ви зовсім задубіли! Натє ось, грійтесь по черзі, — зняв дідусь із себе і накинув Сашкові на плечі свою ватяну фуфайку. — Говорив, треба одягатися тепліше...

Квапливо подалися назад, до куреня.

Сонце вже підбилося на добрий людський зріст. В його скісних променях на деревах, у траві, у туго натягнутих ажурних павучачих сітках, ніби оті коштовності, що їх щедро розсипав по лісу соловейко, блищала, вигравала всіма барвами райдуги роса.

Запаморочливо пахли конвалії, черемха, шипшина.

Чи не вони ото й споїли своїми п'янкими пахощами всіх лісових птахів, що раптом вирішили позмагатися у співі з солов'ями?

Перші затягли свою нескладну пісеньку вертляві синички.

Цінь! Цінь! Цінь! — застукали дзьобиками у прозорі скляні віконечка.

За ними вступили в змагання горихвістка, вівчарик, кропив'янка.

А далі не стрималися й зозуля та іволга. Вони одразу ж забули про солов'їв, стали перекрикувати одна одну, бо одвічно ворогували між собою. Іволга ніяк не могла примиритися з тим, що зозуля підкладає свої яєчка в її гнізда.

Ку-ку! — з усієї сили кувала зозуля.

Фі-у, лі-у! — грайливо свистіла іволга.

Ку-ку! — аж надривалася зозуля.

Тю-тю, лю-лю! — глузувала з неї іволга.

Очеретянка, та хоч і маленька, а хитра, залізла в плавню, куди майже не доходили п'янки пахощі, сиділа, дослухалася до своїх простодушних подруг і дивувалася. Гай-гай, майте совість, куди вам рівнятися до солов'їв!..

Та врешті і її захопило змагання, вона теж подала свій голос:

Кара-кір! Кір-кір!..

Але як зачув те болотяний владика, бугай, то сердито заревів на неї, вона вмовкла і більше й не озивалася.

Почали потроху замовкати й гордовиті солов'ї. Хіба пасує їм драти горлянку разом з отією братією?! Нехай з ними змагаються озерні жаби. Он саме повилазили з твані погрітися, кумкають...

Як прийшли до куреня, дідусь Артем узяв весло, наказав:

— Розводьте вогонь, сушіться. Та наберіть у казанок води, всипте зо дві пригорщі пшона, нехай вариться. А я піду подивлюсь на телят і лошат. Вернусь — зготуємо куліш. Риби ж не наловили.

Дідуся не довелося довго чекати, навіть не сподівалися, що він так швидко повернеться.

— Все гаразд, — сказав, кинувши у вогонь корча, якого, мабуть, знайшов по дорозі. — Як там пшоно? — заглянув у казанок. — Ану, дайте ложку.

Сашко подав велику дерев'яну ложку. Дідусь зачерпнув варива, подмухав, покуштував.

— Уже м'якеньке. Можна кидати картоплю.

Потім і собі присів біля вогнища грітися.

— То як, сподобався мій соловейко? — запитав по хвили.

— Авжеж, — відповів Микола. — Тільки чого це він ваш?

— А тому мій, що я його вчив співати.

— Вчили співати?.. Я ще такого не чув, щоб солов'їв учили співати.

— Воно, звісно, про це ніде не пишуть. Тільки дехто із старших ще знає, — посміхнувся сумовито дідусь. — Молодь — та більше цікавиться гітарами та приймачами. А я вам таке скажу: послухати доброго солов'я куди приємніше за гітару. — Дід помішав ложкою у казанку. — Густий буде куліш, зате тривкий... Так про солов'я. Це ще позаторік було. Поїхав мій товариш Іван Крижень на Черкащину. Недовго він там і гостював; повернувся та зразу до мене завітав. “Єх, Артеме, Артеме, — каже, — хвастаєшся ти своїми солов'ями, а куди їм до черкаських. То вже всім солов'ям солов'ї”. — “Що ж, — відказую йому, — нічого дивного в тому немає. Там же твоя дочка живе. А вона ж он яка співуха. Од неї вони й навчилися співати...” І, було, про що тільки зайде балачка, він знову про черкаських солов'їв торочить. От і кажу: “Поїду послухаю я твоїх хвалених солов'їв”. — “Ідь, — згоджується. — Може, хоч одного там зловиш і в нас розведеш таких самих”. Зібрався я до його дочки. Риби повіз на гостинець, яблучок і поклін од батька. Розпитав, де той ліс, та й пішов увечері послухати. І правда, є там славні співуни, яких серед наших немає. Вибрав я найкращого солов'я бойовика...

— Якого це “бойовика”? — запитав Олег.

— Ну, того, що і вночі і вдень співає, безперестанку. То є такі, що тільки вночі співають, а є денні. Розкинув на кущі, де він співає, сітку. Жду день, жду другий — не ловиться. Довелося на дзеркала ловити...

— На дзеркала? — перебив Олег.

— Еге ж, на дзеркала. Викопав глибоченьку ямку, поставив туди чотири дзеркала ящичком таким, а на принаду поклав комашиних яечок. Солов'ї страшенно ласі до них. Побачать приманку, стрибнуть у пастку, а з неї уже й не вилетять, бо тісно, крила не можуть розправити. І вилізти не вилізуть, бо стінки скляні, гладенькі — ковзають лапки. Так було і з цим соловейком. Зразу ж, як упіймався, зв'язав я йому крила, посадив у клітку і привіз додому. Боявся, що загине в неволі. Ні, вижив. Через тиждень почав співати. Цілісінький рік ходив я за ним, як за дитиною: годував комашиними яечками, борошняними черв'ячками, тертою морквою, давлене конопляне сім'я давав, пшоняну кашу. І співу учив. Завішував клітку, а біля неї чіпляв ще одну з якоюсь співучою пташкою. Співає пташка, соловей слухає, слухає, та й собі навчається її співу. Ось і більшає в нього колін. Чули, як мій витягує: юль-юль-юль, тілі-тілі, тілі, тві-тві-тві, юлю-юлю-юлю, віть-віть-віть. Це він навчився од лісового жайворонка. А от ще у дрозда перейняв дещо, у горихвістки, вівчарика, перепела — вех-вех-вех, е-вей, е-вей, е-вей, е-вать... Ловко виходять. Ніби і їхні пісні співає, та по-своєму. Тієї весни випустив у ліс, як тільки повернулись наші. Швидко звикся. Чую, уже й од наших солов'їв перехоплює собі коліна, яких у його співі раніше не було. А ці теж не глухі, у нього вчаться.

— Чого ж це воно так виходить, дідусю, що в одному місці солов'ї краще співають, а в іншому гірше, або теж добре, але інакше?

— Багато причин. І від місцевості залежить, і від погоди. Ось запримітьте, похолодає або тумани обляжуть, так і солов'ї наче похрипнуть. Тоді не беруть стільки колін і не такі вони в них довгі та сильні, як при гарній погоді. А ще від старих солов'їв залежить. Добре вони співають, то і молодики так навчаються... Ого, забалакались, що й картопля, мабуть, розімліла, — схопився дід Артем. — Знімайте швиденько!

Сашко зняв з вогню казанок. Смачно запахло стравою.

— Беріть ложки, сідайте, — розпоряджався дідусь. — Кажуть, що навіть солов'я байками не годують, а я вас заговорив. Ну, нічого, терпіть. Тепер не вгамуюсь, поки не розкажу про усі звичаї солов'їні...

Дарма, що хлопцям того дня не вдалося порибалити. Вони зовсім за тим не шкодували. Ще порибалять на своєму віку. А от чи довелося б їм колись почути те, що розповів дідусь, — невідомо.

ЗЛИВА

Вранці, як Сашко йшов до школи, батько попросив:

— Синку, навідайся після уроків на ставки, бо я поїду в район і повернусь, мабуть, аж під вечір.

— Добре, тату, — пообіцяв.

І дотримав свого слова. Просто зі школи з книжками подався туди.

Сашкові вже не раз доводилося самому господарювати на колгоспних ставках. Коли батько відлучається кудись надовго, він завжди його підміняє. Знає, що там робити. Найголовніше — щоб у отворах водоспусків не збиралося сміття, вчасно корм висипати рибі, відгонити птахів шкідливих, а часом і любителів повудити корошців, не дозволяти купати коней. Треба також стежити за рівнем води у ставках і записувати в щоденник.

Ось і сьогодні біля нижнього, старого ставка зібрався гурт малюків. Вони кидали в спокійне плесо груддя — “хто далі?”, “чи дід бабу перевезе?”. Над ставком лунали захоплені вигуки й голосний регіт.

І саме в цей час з-за греблі виринув Сашко.

— Ось я вам перевезу! — гукнув сердито. — Навіщо рибу лякаєте?

Хлопчаки, ніби курчата од шуліки, кинулися навітки.

Після полудня над полем почали збиратися великі сині хмари. Залягла на дно риба, над самою землею заснували ластівки. Сонце, ніби передчуваючи, що йому вже недовго лишилося сьогодні зігрівати землю, надолужувало своє, припікало — здавалося, ось-ось затліє на плечах сорочка. Сашко знав: оце завжди так перед грозою. Він відсунув на водоспусках по одній заставці, вніс у дощану комірчину весло, підсаку й клунок з висівками.

Тим часом з райцентру повернувся батько. Він устиг ще й додому зайти.

— Це тобі мати передала, поїж, сину, — поставив на землю кошичок, — а я піду огляну ставки.

Як тільки сонце зникло за хмарами, дмухнув вітрець, запахло дощем. Скляна поверхня ставка враз помутніла, вкрилася дрібними хвильками. Писнув у траві перепел, ударив крилами і полетів до свого гнізда.

Хмари величезним громадям сунули вгору. Вогненною гадюкою спалахнула блискавка, прогуркотів грім, і на курну дорогу впали перші краплини дощу.

Сашко з батьком сховалися в комірчину.

Поривчастий вітер розбишакувато налітав раз по раз, розгойдував на ставку хвилі, зривав із них бризки. А за якусь хвилину-дві з неба ринули нестримні потоки.

Стало темно, як уночі.

— Оце злива... — мовив батько, витираючи спітніле обличчя. — Хоч би до вечора переказилося.

А дощ лив і лив, і грім усе гуркотів над самою головою...

Сашко незчувся, як і задрімав під монотонне ляпотіння.

Коли це щось зашуміло й загуло. Він притьмом схопився, метнувся до виходу. Аж ставок повен-повнісінький, ось-ось перехлюпне через край. Навіть паростки, що гнали по греблі з вербових кілків, і ті виглядають з води. У водоспусках реве; човен, підхоплений течією, крутиться посеред ставка, наче млинок. А вода все прибуває і прибуває.

— Греблю прорвало! — вигукнув батько і кинувся під зливу.

Спочатку Сашко подумав, що гребля прорвана в цьому ставку. Аж воно в тому, який загатили у яру трохи вище. Гребля там була ще свіжа, насипана торік. Злива, мабуть, підмила земляну стіну, вона й повалилася. І вода з рибою ринула вниз.

— Синку, біжи в село по допомогу! — наказав Сашкові стривожений батько, а сам вхопив у комірчині лопату й подався на греблю.

Сашко щодуху помчав до села. Не обминав ні калюж, ні багнюки. Скрізь дзюркотіли струмки, згори по дорозі бігла справжня ріка. Злива трохи вщухла, а коли вбіг у село, з неба лише сіявся дрібний дощик.

Його турбувало одне: якби швидше скликати людей батькові на допомогу. Адже не буде він забігати до кожного в хату! Так і за годину не зійдуться. На ставку ж за цей час усе може статись...

Як минав бригадний двір, подумав: а що, коли взяти коня? І як раніше не здогадався?..

Заскочив у стайню, погукав конюха:

— Дядьку Михайле! Дядьку Михайле!..

Не обізвався, мабуть, по корм поїхав. Та й не потрібний він: Сашко тільки тепер помітив, що у стайні не було коней — всі, певно, в роз'їзді або на пасовиську. Один жеребець Ворон бив копитом у загорожі.

Раптом поруч, у жолобі, хтось заворушився, замуromтів, заплямкав губами. Потім голосно, на всю конюшню, захропів і захарчав, ніби його душили за горло.

Сашко, затамувавши дихання, заглянув — хто це?

А-а, відомий сонько, Шморгун Сергій... Лежав голічерева на кінських з'їдах, поклавши під голову сідло, вкрившись ватяною фуфайкою.

“От добре, розбуджу, хай поїде жеребцем у правління”, — зрадів Сашко, та відразу й поник.

Згадав, що на Воронові ніхто, крім конюха, не їздить. Усі бояться. Побоїться, звісно, і Сергій.

“Може, самому спробувати?.. — зненацька виринула зухвала думка. — А чого ж, нехай тільки Сергій виведе Ворона з конюшні й допоможе сісти верхи”.

Але ж і цього він, мабуть, не захоче зробити. Ой, не захоче, бо ще й досі сердитий на Сашка та на Миколу.

Ні, не треба його будити. Сам спробую...

Сашко заскочив у комірчину, схопив уздечку, надів через віконце на Ворона. Жаль, що Сергій сідло забрав, та нічого, обійдеться якось і без сідла.

Відчинивши загорожу, став збоку на ящик, покликав жеребця:

— Кось, кось, кось...

Було дуже страшно. Може, як ніколи в житті. Хотілося навіть зовсім утекти. Але в ту мить перед очима постала картина — батько сновигає по греблі, через яку от-от перехлюпне шалена вода...

Коли Ворон виходив із загорожі, Сашко вхопився за гриву і, ніби збираючись пірнути, заплющив очі й стрибнув йому на спину.

Жеребець, наче нічого й не трапилось, спокійно простував до виходу.

У дверях Сашко, щоб не вдаритися об одвірок, прихилився, дістав рукою повіддя.

Надворі Ворон зупинивсь, тріпнув головою, заіржав. Сашко принишк, боячись поворухнутися.

Сергій, певно, вчув те іржання, проснувся, вибіг із конюшні.

— Куди це ти? — закричав перелякано. — Злізь, дурний! Злізь!..

Сашко навіть не озирнувся, злегка смикнув за повід, щоб спрямувати жеребця за ворота.

Воронові це не сподобалось. Брикнув раз, удруге, втретє.

Одначе Сашко не злетів на землю. Як тільки жеребець починав брикати, хилився до гриви — і не падав.

Тоді Ворон рвонув вулицею, аж грязюка полетіла з-під копит.

Сашко дивився йому прямо межі прищуплені вуха й намагався вгадати, коли саме треба припадати до гриви.

Він не бачив зацікавлених хлопців, що стояли обіч дороги, не помітив закам'янілого від подиву Олега Шморгуна...

Біля контори Ворона схопили за уздечку, допомогли Сашкові злізти з жеребця.

— Ну й ну, — похитав головою бригадир дядько Василь. — Що тобі, хлопче, жити набридло? Як ти зважився? Та це ж звір, а не кінь!

Сашко щось хотів сказати й не міг. Від хвилювання лише ротом зіпав, ніби безмовна рибина, витягнута з води.

Почувши гомін біля правління, до розчиненого вікна підійшов голова колгоспу, запитав:

— Що сталося?

— Та ось... — кивнувши на Сашка, почав був пояснювати бригадир, але Сашко сам підбіг до голови.

— Я... я... там... на ставку... Треба рятувати... Швидше... — забелькотів незрозуміло.

— Кого рятувати? — спохмурнів голова. — Заспокойся, говори до ладу.

Сашко вдихнув повні груди повітря — видихнув, ще раз вдихнув — видихнув і цим трохи вгамував своє хвилювання, розповів, нарешті, що сталося.

Голова відразу кинувся на радіовузол, віддав команду в гараж, на бригади, щоб звідти негайно виїжджали рятувати став. А ще звернувся до колгоспників: хто його чує, нехай бере лопату, відро чи корзину і біжить туди.

Сашко назад, до ставка, їхав на легковій машині разом із головою колгоспу і бригадиром дядьком Василем.

Що там тільки діялося, скільки туди машин наїхало, людей збіглося! Та всі з лопатами, відрами, корзинами, носилками.

Спочатку засипали підмивини, обкладали водоспуски мішками з землею, потім зміцнювали греблю лозою і очеретом.

Коли вже все, що треба було зробити на греблі, зробили, голова подякував колгоспникам, які рятували став, а Сашкові найбільше.

— Якби не він, — сказав, — то лиха, певно, не позбулися б. Ставок би загинув, і риба вся пропала б... Спасибі тобі, хлопче! Ти — просто молодець! — поплескав по плечу.

Як голова з бригадиром сіли в машину, Сашко запитав батька, чи не тісно буде рибі в ставку, коли з нього стече зайва вода. Адже зараз побільшало тут коропців: до тих, що вже були, додалися ще й ті, котрих принесла вода з верхнього ставу.

— Поки вони малі — не тісно, — відповів батько. — А підростуть, частину виловимо. Залишимо саме стільки, скільки треба.

Рятувати ставок прибігли не тільки дорослі — школярі теж, а серед них і Сашкові друзі та однокласники: Микола, Олег, Віктор, Світлана, Оля... Раніше вони не підходили до Сашка, бо, як і він, то землю носили до підмивин, то лозу й очерет укладали вздовж греблі. Тепер підійшли.

— Здорово ти на Воронові їхав! — похвалив його Віктор.

— Я навіть очам своїм не повірив, — сказав Олег.

— Ось бачиш! А ти: “Боягуз, боягуз!..” — дорікнув Микола.

Олегові соромно стало, що він колись покривдив Сашка.

— Хочеш, давай поміняємось лошатами? — запропонував. — Ти мені свої віддаси, я тобі — свої.

Але Сашко, подякувавши Олегові, не захотів мінятися. Він уже звик до своїх лошат. Були вони гарні, а як перевезли їх на острів, на молоду пашу, зробилися ще кращі. Підросли, погладшали, аж вилискують.

НЕ НАРОБИВСЯ...

Тільки посідали вечеряти, аж тут і дядько Дмитро на поріг.

— От добре, що ти прийшов! — підвівся з-за столу батько. — Поможеш нам із галушками впоратися. Ану, посувайтесь, хлопці!

Сашко із своїм молодшим братом Юрком швидко відсунулись, звільнивши дядькові місце.

— Спасибі, я не голодний, — подякував він.

— Чого ти? Сідай, сідай! — припрошувала й мати. — Галушок же не їв? Мама сьогодні ж не варила?

— Та їм зараз не до того, — сумовито мовив дядько.

— Татові й досі не полегшало? — спохмурнів батько.

— Ні, — хитнув головою. — Мабуть, зовсім погіршало, бо послали оце мене, щоб скликав рідню прощатися.

— Ой лихо! — сплеснула руками мати. — Що це вони собі надумали?..

— Так ви ж приходьте. А я тим часом усіх оповіщу, — сказав дядько і пішов далі по родичах.

Після такої сумної звістки вже ні батькові, ні матері, ні Сашкові їсти не хотілося, хоч як смачно пахли галушки. Лиш Юрко та Леся, нічого не розуміючи, накинулися на улюблену страву. Мовби жоренцями, переминали зубками пухкі галушки, голосно сьорбали запашну юшку.

Коли менші повечеряли, їх уклали спати, самі ж утрюх пішли до дідуся.

Його ще тиждень тому привезли з острова. Навідався туди бригадир дядько Василь, а дідусь лежить у курені і встати не може, так знемічнів...

Зайшли в хату. Там уже зібралось трохи родичів. Не привіталися, як звичайно, засмучено схилили голови.

Бабуся, скорботно схрестивши на грудях руки, розповідає стиха про дідуся:

— ...Привезли ото додому, він полежав три дні і наче одужав. Дмитрусь уже і їхати налаштувався, у нього ж служба. А це вчора надумав старий припнути на калачиках козу. Вивів із повітки, так вона, нікчемна, й поцупила його аж у гай. Побігла я виручати, бачу, задихався, тремтить, мовби змерз. Спитала, чи не болять йому що. "Ні, не болять, — каже. — Принеси мені води", — попросив. Як напився, зразу все минуло. Я забрала козу, повела у двір, а він ще довго сидів на пеньку під своїм дубом. Потім заходився лопати гострити. Проморочився з ними до смерку. Тоді придибуляв у хату, ліг, дивиться в стелю і мовчить. Зварила я локшини з молоком, покликала: "Вставай, Артеме, вечеряти". Махнув рукою. Не хоче. Мені теж не їсться. Заснула, не вечерявши. Вранці прокинулась — він так само лежить і в стелю дивиться. Може, й не спав усю ніч. Ще раз спитала, що в нього болять. Похитав головою: нічого, мовляв, не болять. Але ж не встає. А такого із ним ще ніколи не було. Завжди, тільки прокинеться — одягається, взувається. Може, покривдила чимось? — думаю. Так наче ж ні... Приготувала сніданок, поставила на стіл, кличу обох. Дмитрусь сів за стіл, а він знову відмовляється. "Ти, мабуть, сердитись на мене?" — питаю. "Нема за що на тебе сердитись, — відказав. — Умирати буду, Дарино..." — "Що ти, Артеме, таке говориш!" — кажу йому. "Бо знаю... — відповіда. — Приготуй, Дарино, мені чисту одіж, відріж полотна для труни, отого, що сама колись наткала... Та не забудьте усіх сповістити, щоб прийшли і приїхали попрощатись..." Ми й послухались. Дмитрусь подався на пошту телеграми розсилати...

Рипнули двері, до хати зайшла наймолодша дідусева дочка — тітка Ольга. Поглянула на родичів, не стрималася, з очей сльози.

Сашко навмисне покашляв, щоб дідусь не почув плачу, а в самого підкотився до горла давучий клубок.

— Спасибі, що прийшли, — сказав дідусь незвично слабким голосом. — Посидьте біля мене...

Сашко опутився скраєчку ліжка. Помітив, як дідусь перемінився на обличчі. На щоках ані кровинки, колись червоні й гарні уста поблідли, взялися смагою. І в очах теж зник колишній завзятий блиск. Лише сиві-сиві вуса, як і раніше, стирчали непокірно, войовниче, та ще кошлаті брови так само грізно звисали з високого посіченого зморшками чола. Але вони не надали дідусеві суворого вигляду, навпаки, він видавався лагідним, добрим.

Дідусь кволо узяв онука за руку.

— Ну, от потурбував вас, — ворухнув він пересохлими вустами. — Хотілося побачитися... востаннє...

— Ще бачитимемось... — непевно відповів батько. — Скоро ось вісімдесят ваших одгуляємо... Усі зберемося у вас...

— Авжеж, авжеж, збирайтеся... — перепинив він батька. — Не забувайте матері...

Незабаром по одному, по двоє поприходили майже всі родичі. Були тут дідові дочки й сини, зяті й невістки, внуки й дорослі правнуки. Не прийшла тільки малеча.

Обступили старого, намагалися розважити, розвеселити. Та дідусь наче й не журився, злегка кивав: так... так... Але Сашко знав — то він з чемності, якої не втратив навіть тепер.

Затим жінки вийшли у кухню й там собі стиха гомоніли. Чоловіки залишилися біля дідуса і також спроквола зачали у сутінках розмову. Спершу розпитали один одного про сімейні справи. Далі згадали нового агронома, якого недавно прислали в село аж із області, потім балачка перекинулася на сьогоднішній урожай, на погоду. Ніби заради того й прийшли вони сюди, щоб поговорити про це.

Дідусь лежав нерухомо, в розмову не вступав, весь час дивився у вікно, за яким виднівся освітлений повним місяцем гайок. Розповідають, що донедавна був такий звичай у них у роду: як минало дитині п'ять років, вели її в берег, щоб саджала свій дубок. Бідний на деревину був їхній степовий край... Тільки не кожен, ой, не кожен доживав, поки виросте його дубочок... А ось дідусевого дуба вже й руками не обхопиш. Він найвищий і наймогутніший.

Як місяць сховався за хмару і гайка не стало видно, дідусь повернув од вікна голову, сказав Сашкові:

— Клич усіх...

Сашко метнувся на кухню, покликав жінок.

На якийсь час у хаті запала тиша. Стало чути, як біля Будинку культури грає баян, а в млині вистукує двигун. Старий окинув усіх неквапливим поглядом, мовив:

— Дивлюся оце на вас, діти, і не печаль-журба ятрить моє серце, а радість гріє його. Бо нема в нашому роді ні лежнів, ні злодіїв, ні облудників. Жоден не вбивав, не крав і не ошукував. Не грішні ми перед людьми й перед землею. Не багатіли на чужому лихові, ніколи не скупилися допомогти бідакові, хоч і самі були не з багатих. Усе, що в нас є, надбали своїми руками, — і він виставив, як свідків, сухі спрацьовані руки. — Та найдорожчий маєте скарб — добру душу. Живіть отак і далі в злагоді й мирі. Не кривдіть одне одного, помагайте слабшому...

Йому важко було говорити. Раз по раз спинявся, щоб передихнути. На чолі виступили росинки поту.

— Багато чого мені треба було ще зробити, але тепер уже не зроблю. Не годен став... Ось і тобі, Маріє, не встиг перекрити хату. І тобі, Олено, не полагодив криниці... То вже тебе, Павле, і тебе, Михайле, проситиму зробити за мене. У них чоловіків нема, а діточки дрібні... А ще попрошу вас, хлопці, дуба мого не пиляти. Хай росте собі... Яму копайте біля Івана Крижня могили, там є місце... Лопати для копачів я погострив. Коло засіка стоять...

Дідусь глибоко зітхнув, знову помовчав. Певно, збирався з силою, бо, видно, хотів іще щось сказати наостанок.

Врешті заговорив-таки:

— Прожив я, діти, довге життя. Багато висьорбав борщів на своєму віку. Скуштував і добра, і лиха. Доброго — ложкою сьорбав і то неповною, лихого — ковшами. Дісталось і від царя, і від німця. А що вже роботи переробив... Тільки жалко мені, що я так і не наробився...

Довго по тому панувала в хаті тиша, і ніхто не наважувався її порушити. Всі мовби покам'яніли. І дідусь більше не зронив жодного слова, лиш подав рукою знак, щоб підходили до нього прощатися.

Попрощавшись, пізно вночі родичі розійшлися по домівках.

Вийшов і Сашко з хати сам, без батька, без матері. Не шукаючи протоптаної стежки, побрів городом навпростець через грядки картоплі, моркви та квасолі до гаю.

Довго сидів там на пеньку під дідусевим дубом, вслухався, як шелестів він цупким листям на вітрі, і чувалося йому у тому шелестінні скорботно мудре:

“Не наробився... не наробився...”

Помер дід Артем тієї ж ночі. Ховало його майже все село.

Тепер він спочиває поруч із своїм найближчим другом Іваном Крижнем.

КЛЮЧІ

Якось перед уроком алгебри Микола витяг із сумки невеликий паперовий згорток.

— Що це? — одразу помітила Оля Шинкаренко.

Микола мовчки м'яв у руках згорток і цим ще більше розпалював Олину цікавість.

— Ну скажи, Миколо!

— Чого ти прив'язла до мене? Колорадські жуки, от що. Тільки відчепись.

Оля страшенно здивувалася:

— Колорадські жуки! Де ти взяв?

— Там уже їх нема. Були та загули.

Вона мала всі підстави дивуватися. Після того як Валентина Михайлівна сказала, що їм треба виготовити свою шкільну колекцію шкідників, Оля вирішила сама те зробити, щоб учителька похвалила її. Тихцем сходила в лабораторію, уважно переглянула колгоспну колекцію, виписала в зошит назви жуків і метеликів, які зустрічаються в їхньому селі, розпитала матір, де їх шукати й коли. Навіть прочитала за її порадою спеціальну книжку. Колорадського жука вона не шукала: знала, його в їхньому селі не знайти. Так сказала мати. І ось тобі — на!..

— Миколко, ну скажи, де ти взяв? — благала Оля.

— Еге, "Миколко", а в газеті он протягла!

— Так то ж уся редколегія...

Микола засунув згорток у сумку.

Цього разу на математиці Віталій Павлович, як завжди, сів на задню парту, спитав у Олега Шморгуна, чи не забув той часом, яке було додому завдання, і почав викликати учнів до дошки.

Оля нічого не бачила й не чула, що робилося в класі. Вона сиділа як на голках. Їй страшенно не терпілося глянути на злощасного жука..

"Ох і вредний же цей Микола! Що йому — важко сказати, де дістав?.."

Та ось учитель викликав до дошки Миколу.

— Ану допоможи мені, Петренко, розв'язати задачу. Бери крейду. Пиши... Поїзд відійшов од станції А о тринадцятій годині сорок сім хвилин...

"А що коли узяти самій і подивитися, поки він біля дошки?"

Оля якийсь час бореться з собою, розуміє, що це негарно — займати чужі речі, але цікавість перемагає. Потихеньку відстібає Миколину сумку, витягає згорток. Потім обережно, щоб не зашелестіти папером, починає розгортати. А папір, як на зло, шелестючий, мов із жерсті.

"Цікаво, живі у ньому жуки чи мертві? Мабуть, живі, бо загорнуті стількома аркушами. Ой, хоч би не повтікали!"

Оля схиляється все нижче й нижче під парту. Вся напружена, сторожка.

Нараз жуки, — ще вона не встигла розгорнути згорточка, — заворушилися, на всі боки розкидаючи шматки паперу.

— О-о-й!.. — несамовито закричала Оля, рвучко схопившись з місця й скинувши догори руки.

Учні кинулись до неї. Підбіг наляканий Віталій Павлович.

Зблідла Оля не могла промовити й слова, тільки тицяла пальцем під парту.

Віталій Павлович заглянув туди, пошарудів у купці паперу. Витяг нескладний, але хитромудрий пристрій — залізне кільце, а на ньому натягнуто жмуток гумових ниток і встромлено невеличку цурку.

— Що це таке?

— Я... я думала... коло... колорадські жуки, — видушила з себе Оля.

— Які жуки? Що ти говориш? — здивувався вчитель.

— Пет... Петренко сказав... — все ще не могла отямитися дівчина: її худенькі плечі здригались, очі повнилися слізьми.

— Гаразд, сідай на місце, потім розберемось... І ти сідай, — кивнув Миколі.

На перерві в клас зайшла Валентина Михайлівна, підсіла до Олі і довго з нею говорила.

Потім підкликала Миколу, вийшла з ним у коридор.

— Це ти сам зробив? — спитала, показавши “жука”.

— Я... я не хотів, Валентино Михайлівно. Вона сама полізла в сумку... — оправдувався.

— Дотепно зробив! — похвалила, мовби й не чула того, що він казав. — Не кожен отаке придумає. Дивуюсь тільки — навіщо тобі цяцьки? Ти, якби захотів, міг би справжнісінький літаючий планер змайструвати чи, скажімо, модель корабля.

— Ми полагодили транзисторний приймач...

— От бачиш, а на таке час марнуєш. На, викинь його десь, — простягнула “жука”. — Не носи більше в школу. Досить, що Олю настрахав... — усміхнулася Валентина Михайлівна.

Наступного дня Валентина Михайлівна перед останнім уроком зайшла з портфелем у клас і сказала:

— Збирайтеся, підемо на екскурсію до колгоспної агрономічної лабораторії. Хотіла повести вас пізніше, в новому навчальному році, але передумала. Ходімо сьогодні.

Іти замість уроку кудись — близько чи далеко, надовго чи ненадовго — на таке не треба запрошувати шестикласників. Їх в одну мить ніби видмухнуло зі школи.

Не шикувалися в колону, а, як овечки за пастухом, посунули за вчителькою в центр села, до лабораторії.

Коли все роздивилися і розпитали, послушали розповідь завідуючої лабораторією Олиної матері, як самим зробити колекцію комах, рушили до виходу. Валентина Михайлівна йшла позаду. Олина мати відкликала її:

— Хочу з вами порадитись.

— Будь ласка, — мовила вчителька. — Ви почекайте мене надворі, — звеліла учням.

— Ходімте сюди, — показала Олина мати на порожню сусідню кімнату, в якій досліджували колгоспні ґрунти.

Оля хотіла й собі зайти, але мати не пустила її.

— Іди погуляй! Не заважай нам.

Крім Миколи і Сашка, з лабораторії вийшли всі учні. Хлопці ще розглядали плакати, на яких були намальовані яблука, груші, сливи різних сортів і розповідалося, коли вони дозрівають та чим відмінні одні від одних. Ще б пак, адже після того, як упіймали на крадіжці Шморгуна, школа зголосилася сама стерегти цього року колгоспний сад. І першими охоронцями, за пропозицією Валентини Михайлівни, призначені були на канікули Микола і Сашко. Тож їм треба все знати про фруктові дерева.

Роздивившись як слід плакати, хлопці зібралися вже й собі виходити з лабораторії, коли раптом почули з сусідньої кімнати голосно вимовлене слово “Оля”. Одразу насторожились, прислухались.

Крізь прочинені двері все було добре чути.

— ...І що з нею скоїлося? — скрушно говорила Олина мати. — Дуже рано почала надмірно до себе приглядатися. Одягом вередує, уже шкільна форма, бачите, їй не до шмиги, давай таке, як у дорослих дівчат. На голові і так і сяк волоссям крутить. А вчора Дивлюся — стоїть коло дзеркала, пудриться. І що мені з нею робити?.. Здається мені, що це все від журналів, де про моди всякі пишуть. Ви там скажіть у школі, щоб їй хороші книжки давали.

— Гаразд, скажу, — пообіцяла вчителька. — Тільки, думаю, це ще не все. Головне: треба знайти до

неї якийсь підхід, або, як говорив нам в інституті один професор, підібрати особливого ключа, щоб вона сама зрозуміла, що добре, а що погано.

Микола від здивування витріщив очі. “Ключа!..” “Підібрати особливого ключа!..” Так он про який ключ писала в своєму щоденнику вчителька! Він ледве встиг вискочити надвір, щоб не розреготатися в лабораторії.

У цей час на порозі лабораторії появилася з Олиною матір’ю Валентина Михайлівна. Подякувавши завідуючій, вона разом із школярами рушила з двору.

— То як, будемо робити колекції? — запитала учнів, коли вийшли на вулицю.

— Будемо, — відповіли дружно.

— До мене дійшли чутки, що дехто з вас уже почав.

— Хто? — здивувалися шестикласники.

— Хай сам скаже.

Учні переглянулись між собою. Ну хто?

— Це вже вам мама наговорила, — обізвалася Оля. — Та я тільки попробувала, а потім кинула.

— Даремно кинула, — сказала Валентина Михайлівна. — Це ж дуже цікава справа. І не тільки комах збирати. Ось п’ятикласники з самої весни почали виготовляти гербарії рослин нашого району. І вам треба чимось захопитися. Я, де не бувала, — чи в Закарпатті, чи в Криму, чи на Кавказі, — скрізь шукала й засушувала всякі рослини. Тепер у мене кілька альбомів зібралось. Є такі рослини, що ви їх ніколи не бачили. Та й не тільки рослини, ще дещо є...

— Покажете нам? — вирвалося у Віктора Троця.

— А чого ж не показати. Хоч і зараз! Підемо?

Звісно, погодилися. І не лише тому, що побачать якісь незвичайні рослини та “ще дещо”, а й тому, що хотілося глянути, як учителька живе. Їх ще ніколи не запрошували вчителі до себе додому.

Коло хати старої Антонючки школярі присмирніли.

— Приймайте гостей, — сказала Валентина Михайлівна бабусі, що вийшла їм назустріч.

— Заходьте, заходьте, дітки, — запросила стара. — О, вас тут багатенько!

— Це, бабусю, весь мій клас.

Увійшли у хату, посідали — хто на стільці, хто на лаві, хто на ліжку, а Микола з Сашком просто на порозі вместилися.

Микола вгледів у стовпчику книг і зошитів на столі червоний корінець. Щоденник... Ой, знала б Валентина Михайлівна!.. І як він тоді зважився на таке?..

Вчителька витягла з-під ліжка коричневий чемодан, дістала з нього кілька великих альбомів.

— Це в мене карпатський гербарій, — взяла верхній альбом. — Бачите, — почала гортати цупкі аркуші з приліпленими до них засушеними рослинами, — ось падиволос, ось гірська рожа, ось едельвейс... Ви, певно, не чули про таку квітку?

— Не чули, — призналися учні.

— О-о, це дуже цікава рослина. Про неї в Карпатах багато легенд ходить. Раніше, було, жоден юнак-гуцул не посватається до дівчини, доки не зірве й не подарує їй квітки едельвейса, або як там називають його — шовкова косиця, чи зіздочка. Росте едельвейс на самих вершинах гір, десь на краю кручі, над ущелиною. Щоб зірвати його, треба мати сміливість.

Учні з’юрмилися навколо Валентини Михайлівни, пильно розглядали чарівну квітку едельвейса.

Потім учителька показала кримський і кавказький гербарії. І там було багато незвичайних рослин, яких досі ніхто з шестикласників не бачив: кримська фіалка, пахучий сизий полин, стебельце бамбука із сочинського ботанічного саду, гілочка самшиту — дерева, міцного, наче залізо, і важкого, мов камінь.

Валентина Михайлівна знову відкрила чемодан, взяла звідти картонну коробку.

— А це мінерали. Пам'ять про мої мандри в Карпатах. А ще є в мене гуцульські вишивки й дерев'яні вироби. Он на стіні портрет Шевченка в різьбленій рамці. Її зробив народний митець з Буковини.

— І це якийсь карпатський мінерал? — ткнув пальцем Віктор плесканий камінець у коробці.

— Ні, — засміялася вчителька, — то вже тутешній. Подивіться, може, хто впізнає його, — і подала учням.

Вони розглядали камінець, дивувалися, чим він цікавий, — таких валяється у їхньому селі скільки завгодно.

Лише Микола скоріше догадався, ніж упізнав, що то за "мінерал". Камінець опік йому руку, і він, потримавши його мить, тицьнув Сашкові. Відчув: обличчя запалало. Щоб не привернути до себе уваги, нахилився зашнурувати черевика, хоч він і був добре зашнурований.

Коли "мінерал" пройшов через руки всіх учнів, Валентина Михайлівна поклала його на стіл.

Як уже нагостювалися в учительки, стали збиратися додому.

Раптом Валентина Михайлівна щось згадала.

— Стривайте! — зупинила школярів.

Потім підійшла до етажерки, взяла книжку.

— Недавно я купила чудову повість Олеся Донченка "Лісничиха". Можу дати вам почитати, — простягнула Валентина Михайлівна книжку Олі.

— Хе, почала вже до неї підбирати ключа, — шепнув Сашко другові, злегка штовхнувши його ліктем.

Микола ж, мовби й не до нього, був якийсь розгублений, все чомусь поривався до дверей.

Учителька провела їх аж за ворота, попрощалась і повернулася До себе в кімнату. Сховала в чемодан гербарії.

Коли це — зирк на стіл: нема плескатога камінця.

Де ж він? Може, в шухляду поклала?

Висунула шухляду, одну, другу... Дивина! Куди міг подітися?..

Задумано підступила до вікна, подивилась услід школярам.

Вони з веселим гомоном ішли понад річкою. Спереду дівчата, за ними хлопці.

Враз Микола Петренко відстав од юрби і щось кинув з усієї сили у воду. Не встигло в річці булькнути, як він зірвався з місця і побіг доганяти однокласників.

Валентина Михайлівна тихенько засміялась і широко розчинила вікно.

В кімнату війнув весняний свіжий вітерець, долинули дитячі голоси.

Векша

ІСТОРИЧНА
ПОВІСТЬ

ГІСТЬ

До невеличкого селища, яке ховалося неподалеку від Тетерева в густому березовому гаю, підвеслувало на човні-довбанці двос.

Один був пишнобородий, поважний, у довгому теплому каботі¹, високій соболиній шапці, гостроносих чоботях. Таку бороду і таке вбрання, як у нього, носили тільки київські гості².

Другий — ще молодий. Опецькуватий, щокатий, з приплюснутим веснянкуватим носом і сережкою в одному вусі. Його бідний одяг свідчив, що він або наймит, або ж холоп.

Перекинувши через голову широкий пас, на якому висіла чимала шкіряна торбина, бородатий квапливо рушив протоптаною від води стежкою до селища, а опецькуватий залишився на березі біля човна. Коли гість сховався за прибережним пагорбом, молодик дістав з пазухи черствий кусень хліба, розлігся на траві і заходився його уминати.

Порівнявшись із крайнім обійстям, бородатий зупинився, повагався якусь мить, — заходити чи не заходити. Невеликий дворик обнесений гіллям та ломаччям, у дворіку горбилась притінена березняком злиденна хижка, мружила до сходу своє маленьке, у дві долоні, віконце, та низенька очеретяна клунчина. Видно було — господар бідак з бідаків. Навряд тут щось роздобудеш.

Одначе гість не поминув обійстя.

«Якщо нічого не роздобуду, то хоч розпитаю, у кого можна роздобути», — подумав.

Поправив на плечі пас і звернув зі стежки.

У дворі біля клунчини тесав дубову колоду русочубий, у довгій полотняній сорочці й простих латаних ногавицях здоровецький молодик. Величезні тріски так і віялись з-під сокири.

Бородатий трохи постояв, помилувався теслею, хотів його погукати, але саме в цей час у хижі розчинилися двері і на порозі з'явився в старенькому потертому кожусі, кудлатій шапці, зашкарублених ходаках похилий господар. Він уклонився гостеві й запросив до оселі.

Гість пригнувся і, ніби в нору, посунув у напівтемне низьке житло. Крізь крихітне тьмяне віконце, зтягнуте овечим пухирем, ледь-ледь пробивалося трохи світла, а вогнище на долівці в печі-кам'янці лише жевріло. Хижа була наполовину вкопана в землю, без стелі. Гостроверха очеретяна покрівля, через яку весь час просотувався назовні

¹ Кабот — верхній теплий одяг.

² Гість — купець.

дим,— чорна, закіптюжена, в павутинні. Стіни складені з тесаних дубових колод.

Бородатий скинув з плеча торбину, сів на березовий одземок-коротун лицем до вогнища, сказав:

— Потребую, господарю, хутро бобрів, кун, горностаїв. Можна й видр та вивірок. А маєш лисяче, й від того не відмовлюся. Є ось у мене,— вказав на торбину,— добрі ножі, серпи, наконечники для стріл, гачки на рибу. В човні — сокири, наральники, остені...

Старий уважно вислухав бородатого й мовив скрушно:

— Нема нічого, дорогий гостю, я б радніший виміняти. Що на мені, оце і все моє хутро... Нещастя цієї зими на мою голову впало. Дав своєму князеві Малку, що повинен, коли ж приходять і від київського тіун³ з двома служками: давай і тому! Стара не змовчала, вони — до неї, почали штурхати. Син, як на лихо, був удома, кинувся обороняти. Схопив тіуна, турнув, та двері ним і висадив. Здоров'я ж йому боги щедро наділили... Його не впіймали, утік, то на нас, старих, лють свою зігнали. Так побили, що й досі не викашляємо. Я після того й тятиви на луці не натягну... А ще забрали геть усе, що було: і хутро, і збіжжя, і мед, і віск. Навіть лук із стрілами, ловецькі та рибальські снасті не залишили. І як тепер житимемо?.. Самі вже немічні, сказано-бо: доти збан воду носить, поки вухо не ввірветься. На сина тільки надія. Але ж ні коня, ні вола в обійсті. В найми його б куди віддати, так немає до кого тут...

Гість, перед тим як заплисти оце сюди, вже об'їздив кілька таких селищ понад Теревом, обмінюючи вироби київських умільців на хутра в древлянських ловців, і доволі наслухався від смердів усяких скарг. Бачачи, що господар не скоро виговорить свої жалі, а хутра в нього однаково не виміняєш, бо немає, зібрався був розпитати, до кого із тутешніх селищан йому слід завітати. Але почувши, що старий хоче віддати у закуп свого сина, зацікавився:

— Не він-бо у дворі теше колоду?

— Та він же, він, той, що лиха накоїв,— з серцем озвався старий.— Хижу зібрався лагодити, а то ще привалить...

— Мені в похід помічника треба до зими.

— О, він у мене старатливий.

— Платні не пошкодую...

— А куди, гостю, лаштуєшся?

— В Греччину, в Царград.

— Далеченько,— похитав головою старий.— І небезпечно. Кажуть, печеніги знову перестривають.

— У нас мир із їхнім ханом. Та й воїв багато з походом пливе.

— Я-то не проти, а чи він згодиться. Неволити дитину не стану. Це ж не домівка, чужа сторона...

— Сторона чужа, таж буде серед своїх — не покривдять.

— Ходімо погомонимо з ним.

— Краще я сам,— сказав гість.

— Іди, гомони сам,— погодився господар.

— Як його?..

³ Тіун — княжий розпорядник, урядовець, слуга.

— Микулою нарекли. Та всі звать Векшею. І ми звикли. Змалку був верткий і проворний, як векша⁴. Тепер уже постатечнішав.

Гість усміхнувся вдоволено, закинув на плече торбину і перевальцем, ніби вутиця, рушив до дверей.

Векша, загледівши, що до нього йде незнайомий бородатий чоловік, перестав тесати, випростався.

«Хто це? А-а... Гість-зайда».

Бородатий підступив, ледь помітно кивнув йому.

Поряд с гостем Векша видавався просто-таки велетом. Гінкий, широко-раменний, дужі груди випинаються з-під сорочки. Розпашіле в роботі лице, обвітрені, загорілі шия і руки. Русяве волосся на непокритій голові підстрижене. Ніс прямий, чоло рівне, високе, верхня губа вже почала засіватися густим чорним пушком.

Гість розкинув поли кабота, опутився на колоду й одразу ж почав розпитувати, де Векша бував, окрім рідного селища, що бачив і чув про свої і чужі землі.

Той спочатку недовірливо поглядав на бороданя — навіщо все те йому знати? Відповідав скупю. Але слово за словом — і розговорились.

Векша знав дещо про Київ та про інші городи землі Руської. Навіть про Греччину й Царград чув від діда і від своїх бувалих односельців, хоч сам далі навколишніх лісів і боліт ніде не був.

— Е-е, молодець, — покрутив головою гість, і завелика соболина шапка з'їхала йому на лоба до самісіньких схожих на двох волохатих джмелів брів. Бородатий поправив її, мовив далі: — Бачу, й цікавий ти до всього, й міцний з себе, руки теж не сліпі носиш, а ростеш дерево деревом: виткнеться воно біля пня трухлявого й гибіє тамечки, доки й само не струхне. А чи гаразд отак, сам подумай, людині до одного місця навик прикипати? Та ще замолоду, поки сім'я крил не обшила! Адже й птах спершу, як гніздо вити, скільки світу облітає! Не вся ж бо земля пущами непролазними поросла та драговинням гнилим укрилася. Є на ній і поля розлогі, травами та квітами устелені, і гори, що до півнеба височать, вершини в хмарах ховаючи, і море неосяжне, яке хвилює-виблискує, човни в краї далекі носить. І всюди на землі люди живуть, кожен своїм звичаєм. То чи не варт на все те поглянути? А ти навіть Дажьбога-сонце, життєдавця всьому живому, хіба що опівдні помічаєш тут. Завжди воно глушиною цією від тебе затулене...

Векша слухав гостя і дивувався — чого це він, такий поважний, раптом затіяв оцю балачку з ним, простим молодиком-смердом? Чи не криється за цим щось?

Бородатий замовк. Мабуть, сподівався почути якесь слово від Векші. Але той, опутивши очі долу, вперто мовчав.

— Така тобі моя рада, — сказав гість, — кинь лишень кубло це лагодити, іди до мене веслярем, помандруємо разом у землю заморську. Отам побачиш на власні очі: усі казки проти неї — що та полова супроти зерна. Місяць шість разів не встигне оновитися, як додому повер-

⁴ Векша — вивірка, білка.

нешся. Надивишся див усяких, привезеш дарунки рідним, хижу нову поставиш, снасті ловецькі й рибальські купиш, а то ще й коня чи вола приведеш у обійстя. Подумай, молодче! Добро тобі радить київський гість Куделя...

— Якби-то воля моя...— зітхнув Векша, похнюпившись.— Отець не звелять.

— Він не перечить, я вже говорив з ним.

— Невже? — зрадів Векша й зопалу загнав сокиру в колоду по самий обух, аж сахнувся бородатий.— То я хоч і сьогодні!

— Неодмінно таки сьогодні. Похід не жде,— сказав гість, усміхнувшись: був задоволений, що вдалося вмовити молодика до подорожі.— Тоді лагодься.

— А що там лагодитись? Поставлю стояка в хижі, щоб не завалилась, і все. Та хіба яку одежину на плечі накинута. Ще харчів треба було б узяти в дорогу, так...

— Пусте. Про дальше мій клопіт,— махнув рукою гість.— Отож, як повечоріє, не барися, знайдеш мене біля човна. Тетеревом і поночі до Дніпра втрапимо... Ну, я піду скажу старому про твою згоду,— і він попростував до отця, який, прихилившись до одвірка, ждав, що, може, і його покличуть до розмови.

Векша ж, мовби нічого й не сталося, ще з більшим запалом заходився тесати, аж сокира дзвеніла в його руках.

«Коли б тільки не передумали»,— гадав собі, крадькома позираючи в бік хижі, де ще довгенько гомоніли про щось отець із гостем, мабуть, про платню домовлялись.

Давно вже мріяв про той далекий дивовижний світ, про який стільки наслухався од свого дідуся. Він-бо ходив колись із князем Олегом Царград воювати. То лише отець вважав усе те за пусті вигадки. «Якби,— казав,— так добре там було, чого ж тоді наші жебраками та каліками звідти поверталися?..» Проте дідусь зовсім не журився, що грецький меч відтяв йому вухо. Великий клопіт! Зате побачив скільки, мав що розповідати, і шана яка від усіх!.. Або й гість оцей: неоднораз, видно, бував у Греччині, а й знову ж мандрує. Та хіба тільки він — з усіх земель, кажуть, люди до неї линуть. Чому ж не послухати його поради? Тим більше, може, пощастить дещо й заробити.

Як гість приходив, матері вдома не було — по зілля на лужок ходила. Повернулася, довідалась, що Векша зібрався в далеку мандрівку, й заголосила, мовби по вмерлому. Спершу думала не випустити дитини з рідного гніздечка.

«Та чи ліпше від того буде йому?» — розсудила потім.

Ім що, старим,— і нажилися, й нагорювалися, не страшна вже ні смерть голодна, ані будь-що. Але ж синові, коли не роздобудуть ловецьких та рибальських снастей, доведеться в холопи княжі йти. А так, може, й справді отой гість київський лиху зарадить.

— Хай же щастить тобі! — бажали Векші сусіди, котрих обходив надвечір, прощаючись.— А тільки щоб повертався загодя до зими лютої. Сам бачиш, отець уже нездатний ні ратаєм бути, ні на лови ходити.

Уклонився хижі, клунчині, Даждбогові-сонцю, що ховалося вже за густими деревами, накинув на плечі діряву свитку і рушив з отцем та матір'ю до річки.

Отець ішов, шкандибаючи, поруч Векші та все наказував, щоб слухався гостя, догоджав йому. А водночас і застерігав:

— Пильнуй тільки, аби він не ошукав тебе.

— Та ні, гість наче добрий. Вклонився мені навіть.

— А-а, від того шапка в нього не спала з голови. Всі вони в ноги кланяються, а за п'яти кусають...

Позаду дибала заплакана мати й стиха крізь сльози промовляла заклинання на дорогу:

— Бути ж тобі сильним та дужим і вдень, і в поденні, і вночі, й опівночі. Убережіть його, добрі духи, від сили вражої, від смерті наглої, від горя й лиха нависного. Убережіть на воді від утоплення, в огні від згоряння. Та не забути ж тобі, моя дитино, й нашу любов ласкаву, і наш хліб солодкий, і наше вогнище тепле. Повернутися тобі в отчину рідну, вдарити їй чолом тричі по три, припасти до сирої землі-матінки. І нехай моє слово буде дужче за воду, вище за гори, міцніше за камінь. І хто навіть у лузі всю траву випасе й не подавиться, а з моря всю воду вип'є й не захлинеється, і той нехай не здолає мого закляття...

Векша також був засмучений. Спершу зрадів, що гість його найняв, а тепер, покидаючи домівку, зажурився. Це ж не на день, не на два він помандрує. Та все між чужими людьми, в чужій стороні. До того ж — каже отець — не всі й повертаються з походу... А як вони, старі, житимуть без нього, хто їх догляне?.. Чи не погарячився, згодившись пливти так далеко й так надовго? Що, коли взяти й відмовитись, сказати бородатому: «Передумав, гостю, прости, не можу кидати матері й отця самих, недужі вони!» Адже за це той нічого лихого їм не зробить... Е ні, раз уже зладналися, треба пливти. Та й як вони тоді знову придбають те, що втратили? Сам призвів до цієї напасті, тож самому треба й викручуватись. Аби стримався був, не кинувсь на тіуна, то, може, й не пограбували б так...

На моріжку побіля самої води палало яскраве живе вогнище⁵. Молодики й дівчата, узявшись за руки, водили навколо нього танок, співаючи веснянки. Клично лунали в надвечір'ї голоси, заглушаючи тьохкання й свист солов'їв за річкою.

Благослови, мати,
Весну закликати!
Весну закликати,
Зиму проваджати!

Радуйтеся, ліси,
Радуйтеся, зелені,
До вас весна прийшла
Свої дари принесла!..

Вгледіли Векшу друзі — підбігли, розпитують, як та що, чи надовго помандрує, чи не візьме гість іще кого собі в помічники. Заздрають

⁵ Ж и в е в о г н и щ е — вогонь, добутий тертям дерева об дерево; його вважали за священний. Через такі вогнища слов'яни-язичники стрибали, щоб відігнати од себе злих духів, хворобу.

йому, бо, звісно, кожному з них хотілося побачити ті казкові заморські землі.

Потім утворили знову коло, затягли в нього і Векшу, почали нову співанку:

Хвалилася берізонька перед дубочком,
Перед дубочком своєю вродою:
«Що на мені кора та біленькая,
Що на мені листя та широкее,
Що на мені гілля та високее».
Ой Див, Ладо, широкее,
Ой Див, Ладо високее!

Обізвався з гаю зелений дубочок:
«Ой не хвались, та берізонько,
Не ти свою кору та білила,
Не ти своє листя та широчила,
Не ти своє гілля та височила».
Ой Див, Ладо, білила,
Ой Див, Ладо, широчила!

«Вибілило кору Дажьбог-сонечко,
Широчив листя Стрибог-вітер,
Височив гілля та дрібен дощик».
Ой Див, Ладо, вітер,
Ой Див, Ладо, дощик!..

Розрум'янився Векша в танку, чуб скуйовдився, усмішка заграла на вустах, де й поділась жура недавня, прощальна. З обох боків — дівчата-веселухи. Уквітчані вінками з рясту та барвінку голови їхні то схиляються соромливо до його плечей, то відкидаються назад. Довгі сорочки вибілені, помережані, мають, мигтять вогненным одсвітом.

А тим часом Куделя уже очікував Векшу біля човна, — нетерпілося якнайшвидше вирушити додому. Він раніше, ніж сподівався, обійшов селище.

Зуміли-таки деякі ловці приховати від зажерливих тіунів і для себе трохи хутра. Тепер воно дісталось гостеві.

Послав опецькуватого молодика, свого челядника Путятю, виглянути. Той збіг на прибережний пагорб, довго мружився, дивився в бік селища.

— Не видно, — сказав, повернувшись. — Хіба, може, он там, де вогнище?..

Гість ще трохи пождав, далі поправив на голові шапку, яка весь час зсувалася йому на лице, обсмикнув кабот і рішуче подався на моріг. Уже віддалившись, гукнув сердито челядникові:

— Ти ж гляди, щоб течія човен не знесла!

— Не знесе — я сяду в нього.

«Еге ж, тут-таки він», — ще здаля побачив гість у колі високого Векшу.

Підступив до гурту, смикнув молодика за рукав, мовив докірливо:

— Пора, пора в дорогу, вже скоро й небо визоріє...

Векша підхопив на горбку свитку, востаннє поцілував отцю і матері руки, вклонився товариству, переплигнув ще раз через вогнище, щоб відігнати від себе все лихе, якщо воно до нього причепилося, і рушив слідом за гостем.

- Не барися ж, повертайся скоріше,— наказував отець.
- Бережи себе, дитино моя,— просила мати, витираючи сльози.
- Дивися, дівчат наших не сироти! — гукали жартома йому хлопці.
- Та чужачки не приводь! — і собі кидали навздогін дівчата.

КИЇВ

У Тетереві вже спадали весняні води. Ще недавно вони заливали луки й болота, вирували на заворотах. Зараз же то тут, то там виступали острівці, вибродили на сухе товстоногі кучеряві верби-жалібниці та стрункі явори, на нижнє гілля яких начіплялися жмути зчорнілої торішньої осоки та довгих потрощених стібел очерету. Вгамовувалась і примхлива течія.

Гостеві, певно, неоднораз доводилося плавати Тетеревом, він знав кожне селище, кожну весь⁶ побіля річки. Навіть тоді, коли тих і не видно було, вказував на берег: «Отам, за ліском, Порубичі. Тут, під горою, Яружичі...»

Векша все питав його, чи скоро вони впливуть у Дніпро. Гість обіцяв: «Скоро, скоро», а насправді дісталися до нього лише опівночі.

Це сталося трохи несподівано для Векші. Він у той час так був задумався, замріявся, що аж очі приплющив. Коли ж відчув, як течія крутнула човном, а весло почало заносити, і розплющив очі, то довбанка вже стрімко мчала попід правим, повитим сутінками берегом широкої річки. Лівого зовсім не було видно.

— Ось ми й на Славутичі,— повідомив гість, хоч міг цього й не казати — Векша й сам одразу догадався про те.

«Леле, який же він могутній, який гарний, цей Дніпро!..» — захоплено роздивлявся довкола Векша.

Минуло небагато часу, як небо почало світліти, а зорі на ньому блякнути.

Зіпершись на стернове весло, Куделя підвівся й погукав до зустрічних рибалок, чи не чули вони, з яких земель уже пропливли гості на Київ.

Рибалки відказали: новгородяни пройшли чотири дні тому, любечани й смоленці раніше.

— А чернігівці? — запитав гість.

Про чернігівців рибалки не відали — адже ті пливуть Десною, а Десна вливається в Дніпро під самим Києвом, хіба того не знає Куделя.

Вісті занепокоїли гостя.

— І треба ж було так гаятися! — вголос дорікав собі.— Недарма кажуть: хочеш вівцю стригти, випередь вовка. Те й вийшло. Все забрали тіуни загребуці. Скільки-то часу довелося потратити, поки роздобув хутро. А тепер ще, може, і в похід запізнитьсяя.

Цього року Куделя трохи запізно вирушив з дому — хвороба синова затримала. Княжі та боярські люди вже встигли зібрати з смердів

⁶ В е с ь — село.

данину, та й інші гості побували в ловців. А після них звісно яка міньба! Тож Куделя й забарився на своєму промислі.

«Невже мені не пощастить побачити тієї Греччини?» — журився й собі Векша.

Старався, гріб, мало не виштовхував човна з води, ніби тим міг зарадити своїй невдачі. Вайлакуватий Путята ледве встигав за ним махати веслом, аж упрів, бідолаха. Зате Куделю, видно пробирала ранкова прохолода. Він мерзлякувато смикав плечима, кутався в теплий кабот.

Після сніданку гість, схилившись на в'язанки хутра, сам покуняв трохи, потім дозволив подрімати й Векші та Путяті.

Пливли цілий день і ще одну ніч.

Векша, хоч уже й притомився добряче, весь час підсобляв дужій дніпровій течії нести човна, вперто загіривав веслом. Не зважав навіть на те, що Путята вороже косував на нього, а то й штовхав тихцем ліктем у бік, мовляв, угамуйся, сам спочинь і мені дай передихнути.

— Можна не гнати, встигнемо, — повеселів гість, довідавшись на світанку під Вишгородом⁷, що похід чернігівців з Десни пройшов учора.

Невдовзі розвиднілось.

Векша мовчки гріб, не зводячи очей з м'ясного вранішнього обрію, де повноводний Дніпро єднався з безмежжям неба, Дніпро, який вільно й просторо плинув до самого Руського моря.⁸ А там, за тим морем, квітла й казкова Греччина.

— Дивись, — показав гість Векші праворуч на високі пагорби, — ото біля діброви наш Київ. Ось звернемо в Почай-річку — і вже дома.

— Хиж скільки!.. — дивувався молодик. — І всі на видноті...

— Землі Руській немає чого від світу ховатися, — мовив гість з погордою. — Її ворота завжди відчинені навстіж для тих, хто без меча до неї йде... Навіть далекі варяги⁹ заходять у Київ, подорожуючи в Греччину. А дехто з них уже й б'є у нас, слугує князеві в дружині.

— З рибальства, мабуть, люди живуть? — помітив Векша довгу низку човнів і розвішані сітки на узбережжі.

Куделя посміхнувся.

— Сама риба не смачна, молодче... Хто з рибальства, хто з ратайства, а більше з ремесел і торгу. Цього ось, — підняв торбину, в якій брязнули вироби київських умільців, — у воді не піймаєш, на ниві не засієш і на ловах не добудеш. І хіба тільки це!.. А узороччя¹⁰ всяке хитромудре чужинське, а паволока¹¹, а прянощі — вони не гриби, в бору не ростуть. Треба їх здалека привозити.

Повернули в тиху, але повноводну річку, яка текла попід самісіньким городом і вливалася в Дніпро.

З-за далекої пущі, що темніла ген-ген по той бік ріки, несміливо визирнуло невиспане сонце. Позолотивши стрімкі дерев'яні вежі на горі, сивуватий дим, що вився над житлами, високі щогли на лодіях побіля берегів, воно вмилося прохолодною ранковою рососою, витерло свій

⁷ Вишгород — старе руське містечко під Києвом.

⁸ Руське море — давня назва Чорного моря.

⁹ Варяги — нормани; так у старовину руси називали скандинавські народи.

¹⁰ Узороччя — золоті та срібні вироби, прикраси.

¹¹ Паволока — коштовна тканина.

рум'яний вид пухнастою хмариною, що звисла над обрієм, побадьорило й полинуло квапливо на невидимих крилах усе вгору й угору.

Враз ожили київські причали. На березі заворушився люд, розквітли на лодіях вибілені дощами й сонцем кропив'яні вітрила, загрюкали весла, залунали гучні оклики-накази кормчих.

Угледівши в натовпі блідолицього худого молодика, який махав до них руками, гість велів веслярам причалювати до нього.

Тільки-но ткнулися в берег, молодик ухопив човна за довгий ланцюг і витяг на пісок.

— Ну, як ти, синку? — запитав гість, виходячи з човна. — Більше не хворів?

— Ні, — усміхнувся молодик.

— Усі живі-здорові?

— Живі, — відрік, зацікавлено розглядаючи Векшу. — Вас уже виглядаємо.

— Наші коли відбувають?

— Через два дні.

— Гаразд. Беріть поклажу!

Векша звалив собі на плечі мало не все хутро, яке було в човні, й рушив слідом за гостем та його сином. Путяті дісталось всього кілька в'язанок і торбина.

Скрізь на березі на довгих тичинах, на кущах і просто на траві сушилися сітки, ятери, волоки та інші рибальські снасті. Побіля них групами й поодинокі сиділи, гріючись на сонці, стомлені, забрьохані рибалки.

Близько до річки отарою тулилися приземкуваті закіптявілі хижі. У крихітних двориках гупали по залізу молоти, глухо, немов велетенські бубни, гули бочки, вився вгору чорний смоляний дим, пахло гаром. Тут, видно, жили ремісні люди.

Повінь ще не спала. Деякі хижі стояли у воді, і господарі бовтались там, витягаючи намоклі пожитки.

«Бідують люди й тут», — подумав Векша.

Проте що далі вгору широкою стезею-хідником¹², то обійстя ставали охайніші. А гостеве вже й зовсім не можна було рівняти з тими, що вниз. То був великий двір, огорожений високим частоколом. В одному кінці дворища стояв ладний дім з кількома різьбленими вікнами, широкими дверима. За домом — невеликий саджений гай. В другому кінці — кліті¹³, погребі.

Родина висипала назустріч Куделі й завела його до господи.

Векша з Путятою склали свою поклажу біля кліті.

— Чи ведмідь, бува, не з рідні тобі? — спитав насмішкувато Путятя, змірявши очима Векшу з ніг до голови.

При гостеві вони дорогою до Києва не перемовилися жодним словом.

Векша поглянув спідлоба на нього.

— У нас нема звичаю родатися з звірами, — відповів похмуро. — Коли ж у вас таке водиться, то ти з тхорів, мабуть, — одвернувся.

¹² Х і д н и к — вулиця, провулок.

¹³ К л і т ь — комора, сарай.

— Це я пожартував, не сердься, прости на тім,— осікся Путятя.— У Києві вперше?

— Атож.

— Я тебе поводжу. Перед походом у нас торг завжди великий. Люду набилося звідусіль!..— і почав розповідати про всякі дива, що кояться на торжищі.

З гостевої хижі довго ніхто не показувався, мовби всі там поснули.

Та ось, нарешті, з дверей, витираючи рушником масні губи, повагом вийшов уже в самій сорочці й ногавицях господар і запросив Векшу з Путятю до житла.

Векша вклонився з порога Куделиній рідні, що саме вилазила з-за великого, накритого білою скатертю, густо заставленого мисками столу, зупинився зачудований.

В оселі було ясно, ніби надворі. Всі вікна із прозорої слюди, не те що вдома — одно-єдине й те затягнуте пухирем. Просторі лави, накриті килимами, мисники з цяцькованим посудом. Стіни, стеля і опасиста із комином піч помазані білою глиною, помальовані квітами й птахами. А ще на тильній глухій стіні висять меч, лук, тул¹⁴ із стрілами, шолом, дротяна сорочка. У краснім кутку на полиці стоїть дерев'яний Велес¹⁵, поблискуючи голубими очима-намистинами.

— Проходьте, сідайте, частуйтеся,— проспівала пристаркувата гладка гостева жона, підсовуючи на край столу миски з недоїденими стравами.

Перший сів Путятя, за ним повільно опустився й Векша.

НА ТОРЖИЩІ

Як потрапезували наймити, гість сказав, позіхаючи:

— Тепер треба поспати. Веди, Путятя, Векшу в кліть, покажи, де ваше ложе,— а сам уже мостився на широкій лаві.

Векша не звик спати вдень, і зараз йому не хотілося лягати, тим більше, що Путятя обіцяв поводити його сьогодні по Києву.

— Ми не хочемо спати,— мовив Векша за себе й за Путятю.— Підемо город подивимось.

— Ну йдіть,— махнув рукою Куделя.

Дорогою від пристані до гостевого дворища Векша мало що встиг побачити, та й то мимохідь, бо дивився більше під ноги, щоб не перечепитися де об камінь, яких було таки чимало на стезі. Тепер, коли Путятя вів його вузькими покрученими хідниками на торжище, міг уже краще розгледіти все довкола.

Сходили з високого пагорба. Видно було, як на долоні, Поділ, широченний Дніпро, Почай-ріку, запруджену великими й малими човнами з вітрилами і без вітрил. Зліва, біля причалів, розташувалося і саме торжище, що згори скидалося на розворушений мурашник.

¹⁴ Тул — сагайдак, чохол, у якому носили стріли.

¹⁵ Велес — бог торгівлі і скотарства у слов'ян-язичників.

Ще віддалік з торжища було чути людський гомін, скрип коліс, кінське іржання, мукання худоби. А як опинилися на ньому, од усього того гамору у Векші від незвички аж голова запаморочилась.

— Що це? — зупинився Векша перед огороженим двориком біля пристані, де товпилось багато людей.

— Капище¹⁶ Велеса, — пояснив Путята. — Гості пожертви складають богам, щоб щастило в торзі і дорозі.

Векші захотілося пробратись у дворик, подивитися.

Під дерев'яним прикриттям від дощу й негоди стояв закопаний у землю такий самісінський, як і в Куделі, тільки значно більший, бог Велес. Біля нього лежав круглий поміст-жертвник. Довкола жертвника неквапливо походжав з непокритою головою сивий бородатий волхв¹⁷, навдивовижу схожий на самого бога, і весь час, простягаючи догори руки, півголосом проказував молитву-благання.

Гості, всякі умільці, кожен, хто прибував сюди з своїм товаром, перед тим як розпочати торг, заходили в дворик і клали чи ставили на жертвник дарунки богам. Ловець — хутро, бортник — горнятко меду, ратай — торбинку зерна, гончар — глечика, зброяр — стрілу або, як не пошкодує, то й лука чи списа, ткач — шмат полотна. Дарували все те, чим славилось київське торжище. А на ньому чого тільки не було!

Коли Векша з Путятою вийшли з дворика, вони спершу потрапили в рибний ряд. На лавах лежала і жива, і смажена, і в'ялена, і копчена риба. У діжках плавали здоровенні сазани, окуні, карасі, звивались прудкі в'юни, борсались зубаті щуки.

Далі тяглися ряди пташині, овочеві, хлібні й медові. За ними — шкіряні й хутряні.

«І хто його оце стільки здобуває? — думав Векша, подовгу простояючи біля торговців. — Аби хоч маленьку частинку від того всього отцеві, то ми й горя не знали б. Було б удосталь і на промін, і для себе».

А як забрели в ряд, де продавались вироби руських і чужоземних умільців і зброярів, у Векші аж очі загорілися. Тут був гарний, у візерунках, глиняний та дерев'яний посуд, розставлений просто на землі; блищали різними барвами бронзові, срібні та золоті прикраси; сяяло на сонці ратне спорядження — замашні двосічні мечі, довгі списи, крицеві шоломи, дротяні нагрудники, бойові сокири...

— Де все те береться? — дивувався Векша.

— Хіба мала Русь? Самих городів он скільки, а весей — то вже й не злічити! І кожний чимось промислує. А ось по весні, як з'їдуться до Києва гості з чужих земель, отоді ще й не таке побачиш.

Торговці всіляко вихваляли свій товар, зазиваючи до себе покупців.

Гончар, щоб показати, які міцні в нього глечики і горщики, мало не з усієї сили хоробро гатив по них замашним кийком. Вони лунко відзвонювали кожен своїм голосом: малі — тоненько, середні — товстіше, а великі — густо й грубо.

¹⁶ Капище — храм язичників-слов'ян.

¹⁷ Волхв — служитель язичеського культу в східних слов'ян.

Векша з Путятю, затамувавши віддих, ждали, що ось-ось якийсь горщик чи глечик не витримає удару й розсиплеться на черепки. Та посуд, видно, й справді був міцний у того гончаря — не бився.

— Залишилося два харалужні¹⁸ мечі-кладунці! Не тупляться, не щербляться, не ламаються! — викрикував сивовусий мечник. — З таким мечем кожен стає богатирем!

Побачивши Векшу, звернувся до нього:

— Купуй, молодче, тобі достоту. З цим мечем станеш богатирем!

Векша посміхнувся, відповів йому в тон древлянською примовкою:

— І смерду хочеться пива, та нема купила.

Загледівши оддалік чоловічий гурт, серед якого товпилось і кілька світловусих воїв-варяг, Векша з Путятю й собі пробралися туди.

Посеред з'юрмиська стояв високий кощавий чолов'яга. Біля нього на розстеленому мішку лежали стріли. Навряд чи ті стріли (хоч яких

¹⁸ Х а р а л у ж н и й — гартований, стальний.

там тільки не було — і оперені, і зовсім неоперені, і з гострими, мов голки, наконечниками, наготовані для пернатої дичини, і з тупими для вивірок, щоб не псувати хутро, і довгі, й короткі) зібрали б стільки народу біля нього, коли б він не привів на торжище собі в помічницю красуню-доньку. Вона була напрочуд вродлива: рослава, білолиця, кароока, з довгою товстою косою й густими смолянистими бровами. Її білу з померезаними рукавами й комірцем полотняну сорочку перехоплював у талії вузенький шкіряний поясок, прикрашений блискучими цвяшками й прошитий срібними дротиками. Руки нижче ліктя стискав зелений скляний обручик, на шиї висіло жовте намисто, у вухах — блискітки-сережки.

— Це Яна,— шепнув Путята.— За нею всі молодики в Києві упадають. А вона хоч би що, ні на кого й не гляне...

— Гарна яка! — ворухнув самими губами Векша, дивлячись на неї.

Він ще ніколи не бачив такої вродливої дівчини. Отак би стояв як укопаний і дивився, дивився, аби тільки вона сама того не помічала.

Та ось за кілька рядів від них зчинився такий галас, що люди, мов навіжені, натовпом кинулися туди, потягнувши за собою і Векшу з Путятю.

— Скоморохи! Скоморохи прийшли! — вигукували радо люди.

Убрані в шкури лісових звірів, обвішані численними дзвіночками, скоморохи перевертались у повітрі, кукурікали по-півнячому, гелготіли по-гусячому, ревли по-ведмежому. А то ще ставили довжелезну тичину й наче вивірки, вилазили на самісінький вершечок.

Слідом за скоморохами сунула юрба, сміючись, викрикуючи, кидаючи витівникам у торби хто кусень пирога, хто солодкий коржик, хто жменю горіхів, а хто й дрібну монету, і цим ще більше заохочували їх до ігрищ.

Путяті якийсь товстун боляче наступив на ногу, і в нього одразу ж пропало бажання дивитися на скоморохів.

— Ходімо, — потягнув він Векшу з торжища.

— А може, повернемося в збройний ряд?.. — несміливо запитав Векша.

— Хай йому! — скрививсь Путята. — Не хочу, а то ще й голову одтопчуть. — Та враз прояснився: — Що, може, й тебе вже принадили чорні брівки та карі очки?..

Векша зняковів, бо Путята відгадав-таки його думку — йому й справді хотілося ще поглянути на дівчину-красуню.

— Ет, то все марне, — махнув рукою Путята. — Давай краще підемо на Києву гору¹⁹. Там княжий терем подивисься.

Вони перейшли кілька хідників і видряпались по крутому узвозу на гору, окопану глибоким ровом і обнесену двома рядами гострокілля по валу. Одразу ж за валом підносились викладена з товстелезних коллод стіна з кількома вежами й ворітьми, до яких вів узвіз.

— О, звідси півсвіту можна побачити! — мовив захоплено Векша.

Прогупавши мостом через рів, минувши ворота, на яких стояли вої і безборонно пускали людей, вони вийшли на просторий двір.

Посередині двору на погорбі височіла якась рублена дерев'яна споруда. Хижа не хижа і вежа ратна не така.

— Що то? — спитав Векша. — Лихих людей тримаєте?

Розповідали, що за непослух князеві та боярам, за розбій, крадіжки винуватців у Києві замикають в якісь поруби²⁰.

Путята пирхнув.

— Навпаки, того, хто від них боронить.

— Кого ж це? Князя? — здивувався.

— Перуна²¹.

— Невже це Перунове капище?

— Авжеж воно.

Векша не раз чув од своїх односельців, що в Києві в князевому дворі є капище з Перуном. В ньому кияни нібито освячують собі

¹⁹ Києва гора — гора, на якій, за літописною легендою, поселився Кий, один з трьох братів — засновників-будівників міста Києва.

²⁰ Поруб — в'язниця.

²¹ Перун — головний бог у слов'ян-язичників, бог грому і блискавки.

нових князів, присягають чужинцям не порушувати умов, які з ними вклали.

Те підтвердив Путята.

— Це ще Києве капище. Тут князі з воєводами та боярами завжди клятву дають чужакам у вірності. Кладуть мечі й інше ратне спорядження перед Перуном і клянуться. Наші Перуну, а ті своїм богам. Ромеї²² з собою привозять свого бога. У них він мальований. А тепер мають на Подолі власне капище. Тільки його називають церквою святого Іллі. Але ж і підступні ці ромейці! Уже декого й з наших перемашили вірити їхньому богіві. Того хитрістю, того підкупом, того вмовлянням.

— А нас пустять до Перуна? — перебив Путяту Векша.

— Чого ж не пустять? Ходімо, покажу.

Двері до капища були відчинені. Путята, а за ним і Векша познімали шапки, переступили поріг.

Вгледівши Перуна, Векша аж сахнувся — такий грізний і лячний був тут бог блискавки й грому. Він стояв крицевими²³ ногами на кам'яному столі, мав довгі покручені вуса, схожі на блискавки, великі, з туриних рогів, трубчасті вуха. Та найбільше вразили молодика його проникливі, гнівні, палаючі очі і гримотливі звуки, які весь час лунали під округлим склепінням.

І в цьому капищі, як і в торжищному, біля глиняного стовпа-жертownika походжав старий волхв.

Як вийшли, Путята сказав, що йому розтлумачив один дід, чого в Перуна такі очі й голос. Очі в нього з червоного мінливого каміння, яке пламеніє від олійного світильника, що горить у здоровецькій голові. І згуки ті зовсім не грім. То гуде порожня Перунова голова, коли волхв ходить у чревіях²⁴ з дерев'яною підшвою по лункій вигладженій долівці.

За капищем стояло кілька високих будівель.

— Що це — я вже сам догадався, — сказав Векша. — Князів терем. Так?

— Вгадав, — мовив Путята.

— Давай ближче підійдемо, подивимось.

— А меду-солодушки не хочеш? Сьогодні перед походом Ігор-князь розщедрився, гулянку влаштував для городян. Чуєш, як он там виграють! — показав у кінець площі, де було не менше людей, ніж на торжищі. — Можна й випити на дарівщину, й потанцювати.

— Нехай пізніше. Спочатку терем подивимось.

Рушили до терема.

— Хто там? — кивнув Векша на розчинені вікна у верхній надбудові княжого терема, звідки чулися жіночі співи й сміх.

— Жона князева Ольга та її челядниці веселяться.

— Невже їх стільки в неї?

— І не злічити! Як курей у курнику.

²² Ромеї — римляни, візантійці.

²³ Криця — залізо.

²⁴ Чревії — взуття, схоже на черевики.

— Навіщо? — ніяк не міг збагнути Векша.— Що вони там роблять?
— Робота знайдеться. Шийють убрання для княгині, одягають її, веселять, їсти подають.

— Хіба сама не може? Вона ж, мабуть, не каліка?

— Таке й скажеш — «каліка»,— всміхнувся Путятя.— Звісно, не каліка. Княгиня! Ось хто вона. Ясно?.. Ну, тепер давай меду скуштуємо,— потягнув Векшу до юрми.

— Щось не хочеться меду,— сказав Векша, коли наблизились до гульбища.— Може, краще послухаємо гудаків?

— Йди слухай, я тебе знайду,— сказав Путятя й поквапився до кадубів із хмільним напоєм, де товпився простолюд.

Векша проштовхався на середину. Там, на підмостку, гудаки щосили дмухали в довгі ріжки-дудки, кілька чоловік гатили в бубни, а навколо них підстрибували захмелені танцюристи, кидаючи вгору шапки.

Путятя не загаївся, швидко відшукав Векшу. Був злий, насуплений: меду йому не дісталось — спорожніли кадуби.

НЕСПОДІВАНКА

Коли б Путятя не смикав Векшу за рукав, він, певно, до самої півночі простовбичив у князевому дворіщі — так йому весело було на тому гульбищі.

— Та годі тобі — пора додому,— вмовляв Путятя.— Ніч же. Гість сердитиметься.

— Ну, ходім уже,— врешті піддався Векша.

Вибралися з натовпу, вийшли за ворота на узвіз і подалися крутою стежкою вниз.

Раптом збоку у темному хіднику пролунав відчайдушний жіночий крик.

— Стривай!..— зупинився Векша.

— Душать когось...— прошепотів Путятя, боязко хапаючи Векшу за руку.— Тікаймо!

— Що ти? — відсахнувся од нього Векша.— Боронити ж треба!

— Біжімо, кажу, скоріше, прибити можуть...

— Дивно у вас! У нас хіба що звіра остерігаються о такій порі...

Крик знову повторився й обірвався. Векша метнувся у вузький хідник.

Там двоє ратних людей тягли за руки якусь дівчину, третій позаду кутав її голову в корзно²⁵. Дівчина пручалася, намагалась вирватися, але вони тримали її міцно.

Векша висмикнув з огорожі розсохуватий паколень і, вигукуючи щосили ловецьке «Аго-о!.. Аго-о!..», кинувся до нападників.

Десь позаду лементував Путятя:

— Ве-екшо! Ве-екшо-о!..

Зачувши ті вигуки й лемент, ратні, певно, подумали, що до них біжить багато городян. Двоє передніх злякалися й шмигнули за огорожу. Третій облишив дівчину й од несподіванки застиг на місці.

²⁵ Корзно — довга накидка, яку носили знатні люди в Київській Русі.

Векша з розгону ткнув паколнем у розгубленого ратного. Той поточився, але на ногах встояв. Коли налетів на нього вдруге, ратний замахнувся мечем. Векша підбив йому руку, меч злегка зачепив плече і брязнув на землю.

— Утікаймо! — видихнула дівчина й побігла чимдуж хідником.

Векша чкурнув слідом за нею.

Біля одного з дворів вона зупинилася і почала нестямно гатити кулаками в ворота.

Заторготів засув, прочинились дверцята. Дівчина, знепритомнівши, впала якомусь чоловікові на руки...

Поки Векша зачиняв дверцята, чоловік відніс дівчину до хижі.

Векша постояв, прислухався, чи не гониться часом хто слідом, переступив поріг і собі.

Як же він здивувався, коли впізнав у господареві того кощавого стрільника, якого бачив сьогодні на торжищі! А дівчина?.. Та це ж його донька, Яна!..

Отець мостив непритомну дочку на лаві, настрахана мати кропила її обличчя водою.

Яна розплющила очі й зайшлася плачем.

— Та що скоїлось? — суворо глянув стрільник на Векшу.

Векша розповів, як усе сталося.

— Це ті підлі заброди, варяги! — скипів стрільник. — Щоб їхні кості вовки розтягли!.. Правду сказано: не жди дяки від прибудної псяки. Мало того, що об'їдають, глум іще чинять...

Виявилось, один із ратних варягів купив у нього на торжищі десяток стріл і попросив занести їх увечері. А коли Яна, віднісши, поверталася додому, видно, напав на неї з своїми друзяками.

Знадвору почувся гамір, били у ворота.

— Гаси світло! — наказав стрільник жоні. — А ви біжіть у сінник, зарийтесь там...

Векша пробрав у сінні неглибокий сховок, заліз до нього з Яною, ще й зверху прикидався.

Сиділи тихо, вслухаючись у грюкіт на подвір'ї, сердиту чужу мову, розгублений голос господаря.

Яна злякано тулилася до Векші, тремтячи, немов лист на дереві. Векша, не наважуючись пригорнути дівчину до себе, наче маленькій дитині, гладив їй пахуче волосся. Яна трохи заспокоїлась. Векші ж було чомусь зовсім не страшно.

Та ось гамір на дворі вшух. Згодом рипнули двері в сіннику.

— Виходьте... — мовив Янин отець.

В хижі знову горіла скіпка, віконце було завішене, мати поралась біля столу, готуючи вечерю.

— Сказати тобі спасибі, — мовив по хвилі стрільник, безсило опустившись на лаву, — так замало. Сином рідним хотів би назвати, так свої отець, матінка в тебе, мабуть, є. Хто ти?

Довідавшись, що Векша нетутешній, а найнявся у веслярі до Куделі, стрільник сумно похитав головою:

— Небезпечно ж ти вибрав собі, молодче, мандрівку, бодай би її ніколи не знати! — і розповів, що торік його син також поплив з гос-

тями у Греччину, але звідти не повернувся — втонув у морі під час бурі.

— Лихо змусило, господарю, — сказав Векша, затаївши чи не найголовнішу причину свого вибору — бажання світу побачити, і ніяково поглянув на Яну.

Зустрівся з її очима й не зміг дивитися в них — так вони притягали його.

— Чим же віддячити тобі за послугу? Дам усе, нічого не пошкодую.

— Хіба годиться, господарю, користь з послуги робити?..

— У тебе кров! — скрикнула нараз дівчина.

— Де? — оглянув себе Векша. Правий рукав сорочки був закривавлений. — А, пусте. Це варяг дряпнув. Присохне.

Одначе Яна знайшла білий шмат домотканого полотна, вирвала у дворі листок подорожника і перев'язала йому рану. Дістала із скрині чисту вишивану сорочку.

— Переодягни.

Векша почав було відмовлятися, але вона з таким благанням і ніжністю дивилася на нього, що він згодився. Соромлячись при ній переодягтися, вийшов у сніи.

Після вечері господиня послала для Векші постіль у хижі. Але він не схотів там лягати. Забавив ночувати в сіннику. Про те, щоб піти зараз до гостя, не зважився навіть сказати, бачив — однаково не пустять.

Довго лежав нерухомо на м'якому запашному сні, вдивляючись крізь дірявий дах у тьмяне небо, на якому блимали яскраві зорі.

Розбудив Векшу гомін на подвір'ї. Схопив вила й причаївся за дверима. Вчувши, що голоси знайомі, поставив вила на місце й вийшов.

— Він? — показав господар Путяті.

— Він, він! — зрадів той. — А ми вже чого тільки не передумали. З самого досвіта тебе розшукую.

— Гість гнівається, мабуть? — спитав Векша.

— Нічого, погнівається та й перестане, — махнув рукою Путятя. — В похід уже лаштуємось.

— Спасибі, господарю, за гостинність, — вклонився Векша, ступаючи до воріт.

— Е ні! — загородив той дорогу. — Так не пуцу. Ходімо до столу. Перед гостем я уже в одвіті буду.

Путятя, охочий на ласий шматочок, штовхнув Векшу під бік кулаком — згоджуйся, мовляв! Векша блимнув сердито на нього й рушив за господарем до хижі.

Яна, одягнена мов на свято, ставила з матір'ю на стіл миски.

Векша не зводив з дівчини очей. Вона також, снуючи по хижі, крадькома зиркала на нього. А як почали трапезувати і їм обом випало сидіти поруч, розчервонілися, наче не за столом, а біля жаркого вогнища були.

У Векші навіть вуха стали як печені раки.

...У гостевому дворіщі застали велику метушню: рідня споряджала господаря в похід.

Заклопотаний Куделя бігав то в кліть, то в дім, до всього втручався, всіх квапив.

Побачивши Векшу й Путятю, grimнув сердито:

— Ну й помічники!.. Тут потом обливаєшся, а ви... Тепер до самої півночі збиратимемось. І де тебе ото тільки носило? — звернувся до Векші.

Замість нього про все розповів Путятя.

Гість похитав головою, мовив докірливо:

— Ти, молодче, за лихом не ганяйся, воно тебе й само знайде. Втям-куй собі: город — це не пуца і не весь дика древлянська.

Векша змовчав і взявся з Путятю допомагати Куделиній родині.

Даремно гість ото сердився, гарячкував. У дорогу зібралися швидко, за півдня. Хутро, пересипане терпкою полиною потертю, було в мішках: немудрий дорожній харч — пшоно, крупа, сіль, сало й сухарі — в торбинах; теплий одяг, що служитиме в мандрівці й за постіль, невеличка рибальська сітка, казанок, ложки, корчага для води — зв'язані в окремих вузол.

По обіді навідалась Яна з отцем. Стрільник просив Куделю не гніватися на Векшу за вчорашнє.

Отець пішов, а Яна лишилася. Розповідала гостевій жоні, як усе сталося, і раз по раз скидала очима на Векшу, що укладав з Путятю й Куделею поклажу на волокушу.

Впоравшись із роботою, яку йому загадав гість, Векша зголосився провести дівчину додому. Вийшли з двору й самі того не помітили, що замість тихого хідника, де жила Яна, опинилися аж біля Олегової могили, де спочивав під великим курганом колишній грізний київський князь.

Насипаний курган уже поріс травою й чагарниками. Лиш самий верх його, куди в'юнилася протоптана стежка, чорнів — там щовесни, в день поминок прашчурів, палили вогнище, справляли по Олегові тризну.

— Це правда, що князь помер од укусу гадюки? — запитав Яну.

— Так усі кажуть. Не брав його ні меч, ні стріли, а ось гадюка здолала...

Високе полуденне сонце сильно пекло. Над могилою стояла важка задуха. Ялинки до самої землі опустили гілля. На кленках і тернові листя звисало, наче хто його облив окропом.

— Ходімо в пуцу, назбираємо квітів,— запропонував Векша.— Я вмю плести ладні вінки.

Там не було такої спеки, з гушавини дихало прохолодою, в усіяних барвистими квітами травах дрімали пахощі.

Квітів назбирали цілий оберемок: жовтих свічечок, білих сережок, рожевої лісової красуні, синього рясту, волохатих голубих зірочок.

Сіли на траву. Яна складала квіти в пучечки й подавала Векші, а він плів вінок. Коли її пальці ненароком торкалися його руки, Векшине серце завмирало і весь він сповнявся до дівчини якимось приємним ще ніколи не звіданим почуттям. Вона була для нього така близька й рідна, можливо, рідніша за матір і отця. Якби Яні знову загрожував хто, він без усяких вагань пішов би не те що на трьох варягів, а на Змія Горинича...

Коли сплели вінок, Яна наділа його, схопилася, стала перед Векшею і заспівала грайливо:

Ой проведу я русалочок до броду,
А сама вернуся додому.
Ідїть, русалоньки, ідїте,
Та нашого житечка не ломїте.
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівочки у віночку...

Він, мов зачарований, дивився на дівчину, і йому здавалося, що то сама русалка вибрела до нього з річки...

Як поверталися з пуці, Яна спитала, чи не зміг би він не пливти з Куделею до Царграда.

Спитала мовби знічев'я, а в самої при цьому розквітли на щоках два червоні маки.

— Не пливти?! — здивувався Векша.— Я віддавна хочу побачити Греччину. Мені стільки про неї та про її дива розказував дідусь.

— Але ж це небезпечно.

— Небезпек я не боюся. Та й з гостем уже зладнались.

— Тут би, в Києві, до когось найнявся. Мене так настрахала братова смерть!..— сумно мовила Яна.

— Ні, не можу тепер відмовитись,— сказав Векша.— Завтра відпливаємо.

— Я прийду на пристань провжджати.

— Приходь...

До гостя він повернувся надвечір. Господаря вдома саме не було, і Векша, вдоволений з того, не вечерявши, одразу ж улїгся спати.

ПРОВДИ

Вранці другого дня гїсть звелїв Векші й Путятї впрягти коня у волокушу, на якій лежало хутро, дорожні харчі, одяг, і везти все оте на пристань.

— Ти таки й справді меткий та спритний, як векша,— лукаво підморгнув Путятя, коли вони виїхали з гостевого дворища.— Даремно я тебе тоді ведмедем обїзвав. Тїльки-но в Київ ступив, а вже до стрільника Доброгаста стежку топчеш... Бач, уже й сорочку яку дала. Знай же,— поклав на плече Векші руку,— в Києві сорочки дівчата вишивають і дарують лише своїм обранцям...

Векша мовчки струснув з плеча руку, але слова Путятинї були йому приємні.

На Почай-ріці сила-силенна суден: бїльші й менші дуби-однодеревки, здоровенні, з високими щоглами, могутніми вітрилами й кількома десятками весел насади²⁶, стрункі з вирізьбленими спереду страшними головами звірів, птахів, риб, червлені²⁷ лодїї. На невеликих човнах нап'ято з просмоленого полотна низенькі будочки, весла в кочетах;

²⁶ Н а с а д — плоскодонне судно, в якому високі борти нашиті з дощок.

²⁷ Ч е р в л е н и й — пофарбований в червоне.

на лодіях і насадах зроблено дерев'яні настили, прорізано в бортах довгасті дірки для весел. Гребців на них не видно, вони сховані під настилом, тільки керманич походить вгорі та накази їм віддає.

Для походу Куделя мав човна, значно більшого за той, яким плавав до древлянських ловців. Це була чимала довгаста однодеревка, легка для плавби, зручна для веслярів і для поклажі.

Гості на свої човни товару брали небагато, зате вигідного — хутро. Князівські ж та боярські насади й лодії, окрім хутра, везли ще й мед, віск, смолу, шкіру — все те, що збирали їхні господарі на полюдді²⁸.

Векша з Путятю перенесли з волокуші на човен усю поклажу, сіли на лаві біля весел.

Господар стояв на березі з родиною.

Проводжати похід у далеку мандрівку прийшло чимало киян. Простолод галасливими юрбами товпився на пригірках та піщаних настилах. Бояри, воеводи й знатні городяни, вбравшись у пишний одяг, набундючені, мовчазні, стояли осторонь у тіні розлогих верб і осокорів, де було менше куряви й не палило сонце. Понад самим берегом рядами вишикувалися вої.

Путятю ніхто не проводжав, у нього не було в Києві ні матері, ні отця, ні будь-кого з рідні. Та й чи є вони десь на білому світі?..

Вчора, як полягали спати, розповів про себе Векші.

Він з уличів, руського племені, яке живе у гаях побіля Дніпра, на полудень від полян. Як ще Путятя був малий, на його рідне селище напали печеніги, почали грабувати, людей у неволю забирають, оселі палити. Він утік у поле, в травах сховався, але його все одно знайшли і продали Куделі, який саме повертався Дніпром із Царграда в Київ. Відтоді й став у гостя за холопа. Де мати, отець, рідня вся, чи живі вони, чи, може, загинули — невідомо.

«А хоч знаєш, з якого ти селища?» — запитав Векша.

«Ні, не знаю,— зітхнув.— Я ж казав, що малий тоді був. Може, п'ять або шість літ...»

Нині Путятя засмучений і неговіркий. Дивиться у воду й стиха наспівує журливу пісню:

Ой травко, ой муравко,
Чом ти не зелена?
Чи тя коні витоптали,
Чи тя гуси вискубали?

Мене коні не топтали,
Ані гуси не скубали;
Потоптали вороженьки
Із далекої земельки...

Векші хочеться розвеселити його.

— І чого ти завів такої сумної? Не на похорон же зібралися. Треба радіти, а не сумувати.

— Нема чого радіти.

²⁸ Полюддя — поїздка для збирання податків і данини для князя, бояр, воевод з підвладних їм людей.

— Як це нема? В таку мандрівку відбуваємо, див скільки побачимо.
— Уже бачив. Не вперше пливу.
— То й що, більше не вабить?
— Ні, вабить.
— Чого ж тоді ти?
— Та нічого...— зам'явся Путята, видно, спершу хотів щось сказати, а потім передумав.— Це я так. Попливемо, сам побачиш...
Векша більше його не розпитував, не розвеселяв, гадав: Путяті неохота йти в похід тому, що доведеться добряче потрудитися за веслами, а він, мабуть, насправду трохи ледачкуватий.
Проте і його, Векшу, теж огортав смуток. Це ж він попливе з Києва, а варяги ті залишаться і таки можуть поглумитися з Яни.
«Чи то ж прийде вона проводити?» — думав.
Приклав до чола долоню й пильно вдивлявся в натовп.
Нараз щаслива усмішка освітила його обличчя.
— Сюди, сюди! — загукав радо й вистрибнув з човна на пісок.
Підійшла Яна з отцем і матір'ю. В руках вона тримала чималий клунок.
— Яна тобі на дорогу гостинець зібрала,— сказав стрільник, подаючи клунок.
Векша одвів руку.
— Чи то ж гоже приймати щось без оддарування? А в мене нічим. Хіба що тоді, як із Царграда повернусь...
— Бери! Чи оддаруєш, вернувшись, чи ні, та знай, що ми завжди тобі раді...
— То нехай буде по-вашому,— вклонився Векша, приймаючи дарунок.
Раптом заворушився, загомонів натовп:
— Князь! Князь!..
Векша озирнувся.
До річки під'їжджав чималий загін вершників, перед якими розступилася юрма; чоловіки знімали шапки, схиляли голови.
Попереду на білому довгошийому й тонкономому коні їхав князь Ігор. З його широких пліч до самих стремени спадало малинове корзно, з лівого боку з-під корзна виглядав широкий меч, на голові поблискував золотавий гостроверхий шолом. І одяг, і меч, і кінська зброя — усе сяяло на сонці дорогими самоцвітами, аж очі сліпило.
За князем простував київський воєвода Свенельд. Він також мав пишне ратне вбрання, дорогу зброю і гарного вороного коня.
Князя і воєводу супроводжували дружинники. Вони їхали по чотири в ряд.
Коли б тут не Яна, Векша, мабуть, і очей не відвів би од них. А так зиркнув раз та й годі.
Дівчина зажурено дивилася на хлопця й кусала червоні, мов ягідки-сунічки, вуста.
— Ти ж, як повернешся, прийдеш іще до нас? — спитала вона голосом, повним туги.
Йому щось стиснуло в грудях.
— Прийду, Яно! Неодмінно прийду! — пообіцяв твердо.

— Ждатиму...— прошепотіла.

Підійшов гість з родиною. Походяни прощалися, сідали в човни. Чулися плачі, зойки.

— Ну, коли в тебе немає тут близьких, то дозволь нам за них бути,— сказав стрільник і, обійнявши Векшу, поцілував.

Стара також благословила його в дорогу.

Яна стояла бліда й нерішуча, тремтячими пальцями заплітала й розплітала на грудях косу.

— Що ж, дочко,— звернувся до неї стрільник,— прощайся й ти. Адже він не чужий нам.

Яна наблизилася до Векші. Він поклав до ніг клунок, узяв її за руки, щось казав уривчасто, схвильовано, вона також воркувала йому, соромливо опустивши жальні очі, а що саме, пізніше не міг згадати. Вони обоє були немов у напівзабутті. Опам'яталися тільки тоді, як до Векші нетерпляче загукав Куделя:

— Сідай! Сідай у човен!

Коли б це не на людях, Векша, звичайно, палко поцілував би на прощання Яну в гарячі вуста. А так лише цмокнув у щоку, як меншу сестричку, взяв клунок і квапливо скочив у човен.

— Відчалюйте! — наказав гість.

Однодеревка попливла від берега.

Загін попростував до головного причалу, де стояли князеві, воєводині та боярські насади і лодії.

Що вже там діялося, Векші не видно було з човна. Але Путятя знав, йому не раз випадало бачити, як чиниться прощальний обряд, коли гості вирушають із Києва у похід. Тож він і розповідав про все своєму напарникові:

— То вони поїхали до пристанського капища. Волхви складуть Велесу пожертви — коня, бика й білих та чорних когутів. Тоді окроплять човен жертвовною кров'ю.

— І наш кропитимуть? — спитав Векша.

— Авжеж кропитимуть. Побачиш... Далі князь скаже прощальні напутні слова. По тому човни вилаштуються на річці, гудаки задмухають у ріжки й попливемо.

Невдовзі біля капища страшно заревів бик, мабуть, коли його вбивали на жертву. Згодом знову почулося ревіння.

— О! — вигукнув Путятя.— Цього разу аж двох убили.

Кінь голосу свого не подавав.

— Коні завжди вмирають мовчки,— сказав Путятя.

Минуло ще трохи часу, й на високий поміст головного причалу зійшли два волхви з казанками й кропилами, Векші й Путяті добре було їх видно.

Спершу до помосту одне по одному підпливали князівські судна, і волхви оббризкували їх жертвовною кров'ю. За князівськими потяглися воєводині, боярські. Аж потім — всі інші.

Як настала черга підпливати Куделиній однодеревці, гість махнув веслярам:

— Гребіть!

Вони водночас змахнули веслами, човен помчав до помосту.

Тільки порівнялися з волхвами, ті вмочили кропила в казанки й рясно бризнули ще теплою кров'ю на човен, на гостя, на веслярів.

Коли всі судна були освячені волхвами, на поміст з'їхав конем князь Ігор. Простягнувши руки до неба, він благав у богів удачі для походу, обіцяв їм щедре пожертвування після щасливого повернення. А на кінець закликав походян до смиренності й покори своїм богам.

Судна почали лаштуватися на річці в тому ж порядку, як і підпливали до волхвів: попереду князівські, потім воєводи і бояр, за ними човни гостей, спершу багатих, далі бідніших.

Куделина однодеревка опинилась майже в самому кінці.

Загнали в ріжки гудаки. Похід рушив з Почайни до Дніпра.

У ПОХОДІ

Біля Витичева²⁹, у довгій затоці, де збирались у далеку путь гості-гречники³⁰ руських земель і куди прибули надвечір кияни, закінчували вже готуватись до походу. В просторій улоговині всюди куріли вогнища, лунали голоси, дзвеніли сокири, пахло смолою, паклею, метушився заклопотаний люд. Хто конопатив чи досмолював човна, хто перекладав у ньому поклажу — всі дбайливо споряджались у довгу мандрівку.

Куделя, готовий хоч зараз вирушити в дорогу, поважно сидів на кормі однодеревки й розмовляв з такими ж поважними, як і сам, сусідами. Свого теплого кабота й соболиної шапки він не знімав, хоч було надто душно. Певно, вважав, що так має статечніший вигляд.

Його веслярі блукали по узбережжю.

Путята був похмурий, мов сова ополудні. День видався тихий, хоч мак сій, вітрила звисали на щоглах, як ганчір'я, весел гребці не сушили до самої затоки. Тож Путята й натер собі на руках пухирі.

Векша, зустрівши серед походян світловусих варягів, яких бачив на торжищі біля Яни (бо, певно, таки вони хотіли поглумитися над нею), дуже зрадив, що ті не залишилися в Києві. Вдоволений цим, простував поміж вогнищ, стежив за тим, що діялося в затоці, і все розпитував досвідченішого приятеля — хто з якої землі, які там звичаї, хто що везе в Царград.

Помітивши на одному великому човні закованих у ланцюги людей, що сиділи, схиливши нечесані голови, зупинився.

— А то хто такі?

— Полоненики, — неохоче відповів Путята.

— Полоненики?! Куди ж їх везуть?

— За них у Греччині добре платять.

Векша жажнувся:

— Як, і наші продають людей?!

— То не наші везуть. Варяжини десь у битві їх здобули, — пояснив Путята. — Кого посікли, а цих у полон узяли. Ті заброди, як і печеніги, до всього жадібні — і до грабунків, і до розбою, і до торгу...

²⁹ Витичів — древньоруське місто по Дніпру неподалеку від Києва.

³⁰ Гість-гречник — купець, який подорожував у Візантію.

— Чого ж вої чи гості за них не заступляться?

— Не хочуть, мабуть. Кого не пече, той не знає, що то боляче. Ці ж полоненики — не русини. Та й варяжини оті не слугують у нас. То вони тільки упросилися разом із нами в Греччину йти. У них своя земля є, і князь свій...

— Ні, ти тільки подумай: продавати людей!.. Та ще в ланцюгах, мов псів надвірних... Що ж ромеї з ними робитимуть?

— Що захочуть, те й зроблять. Присилують задарма слугувати їм, поки ті не помруть.

Куделя навіть розсердився, коли Векша висловив і йому своє обурення.

— Не сунь у чужий чревій ноги! Затям собі: ти — наймит і нікому ні в чім не переч, хто б він не був, варяжин чи наш. Як є голова, то й носи здоровий...

Звечора, коли полягали спати, Векша довго ще не міг заснути, все думав про тих нещасних бранців. Ну ось він: помандрує, поплаває й повернеться додому. Їм же, певно, ніколи не вдасться побачити рідного краю, своїх матерів, отців, братів, сестер, дітей... Які ж бо жорстокі ті варяги!.. Та й руські вої і гості добрі — не хочуть, бач, заступитися за полонеників. Заступитися... Он Куделя уже раз заступився — викупив у печенігів Путятю й зробив із нього собі холопа довічного.

Затоку покинули вдосвіта, коли тільки благословлялось на світ. Судна довгим ключем розтяглися по річці. Перед вели кияни, за ними новгородці, далі чернігівці, любечани, смоленці, полочани, в кінці пливли варяги.

Все навкруги було повите світанковою сутінню. Місяць, що висів у небі, наче величезна серга, ледь-ледь розсівав сріблясту порошу. Та ось із-за далеких лісів виглянув Дажьбог-сонце. Дихнув легкий вітерець, розвіяв ріденький вранішній туман — і походянам відкрилося прекрасне видово.

Попереду, скільки сягало око, котив свої води Дніпро-Славутич, стриманий, лагідний, але могутній, невпинний. З обох боків пропливали береги. Правий — осяяний сонячним промінням, з віковими лісами, стрімкими кручами й глибокими яругами, а лівий — ще тьмяний, з розлогими осоками, старезними вербами, порослими шелюгою островами й зеленими левадами.

Мовчать походяни, мовчать береги, мовчить Дніпро. Хіба що зрідка хлюпне невлад опущене у воду весло, кигикне над головою річкова чайка та зареве, немов у риг ратний засурмить, на водопої олень-рогач.

Векша дивився в чисту дніпрову далечинь і все думав про Яну. Як це добре, що він стрів її, адже міг і розминутися. Якби не найнявся до гостя, не приплив до Києва, то навіть не знав би, що є така дівчина на світі. Та, певно, ще й сама Лада³¹ допомгла в цьому. І справді, ну нехай тоді, на торжищі, побачив Яну, це ще не дивно, вона там часто, мабуть, буває з отцем, і всі її бачать. Але ж увечері, коли на неї варяги напали, не хтось інший, а саме він, Векша, проходив мимо, почув її

³¹ Лада — язичеська богиня кохання і веселощів у східних слов'ян.

крик і побіг визволяти... Де вона зараз, що робить, чи думає про нього, як він про неї?.. Довга все ж таки путь до Царграда, це тільки пізньої осені знову побачаться... І з усієї сили загриб веслом, немовби це могло прискорити подорож.

Проте хоч і сумував за Яною, а мандрівкою своєю був задоволений. Тільки тоді, коли згадував про полонеників, яких варяги везли на продаж, хмурився, неприязно поглядав на Куделя.

Гість увесь день мовчки сидів при стерні, хіба що буркне веслярам, аби не вельми гнали однодеревку, щоб вона часом не наштовхнулася на передній човен. Лише надвечір, коли на лівому березі засиніли дими, заблищали іскри від вогнищ, озвався:

— Переяславська земля. Там ночуємо. Ждуть уже нас переяславці, у Греччину разом попливемо...

Наступного дня ще здалеку побачили високу надбережну могилу. На тій могилі походжало двоє зі списами, третій пас унизу коней.

— Ото і є край нашої землі,— сказав Куделя.

— Край? — з подивом перепитав Векша.— А чия ж вона далі?

— Нічия, дике поле, хоча й була колись наша. Уличі там сиділи. Та прийшло плем'я кочове, стало грабувати, люди настрахалися, повтікали. Тільки де-не-де у гаях-перелісках оселі ще зустрічаються. Тепер улицькі обійстя і лядини³² травами поросли, стало поле кочовищем для печенігів. Та й наші інколи туди заходять. Простір великий, розминутись є де.

— Що воно за плем'я — оті печеніги? Які вони?

— Народ бездомний, з худоби та грабунків живе. Де напне собі шатро, там і дім йому. Худоба траву витолочить — далі мандрує... Клятї дуже!.. Мечі в них короткі, односічні й криві. Щити — мов бубни, із шкіри бичачої роблять, вдвоє, втроє складають, щоб міцніше було. І круглі такі, як бубни. Луком цілять добре, на льоту збивають. А ще краще вміють петлі волосяні кидати. Жбурне ото, вона й обів'ється навколо шиї. Далі смиконе — вершник і полетить сторчака з коня. Тут уже перебувало тих племен усяких чимало. Коли я був отакий, як оце ти з Путятою, мимо Києва, попід горою, яку називають тепер Угорською, йшло плем'я угрів. Воно подалось тоді до Дунаю та там і осіло. А ще раніше обри були, хозари заходили. Ці ж, печеніги, слідом за уграми примандрували.

Куделя замовк, вмовстився зручніше на своєму сидінні. По цьому мовив осудливо:

— Богів наших не визнають. Даждьбогу, Перуну, Велесу жертв не приносять. Поклоняються своїм, а більше зорям та знаменням усяким небесним.

— І багато їх, цих печенігів?

— Навіть не злічити, як бджіл повесні. Взимку сидять біля моря, де тепліше, влітку ж, як там вигорить трава, сюди підходять, коней, худобу нам продають, а неоднораз було, що й на весі наші по українках нападали, людей кривдили.

³² Л я д и н а — оброблена земля, нива.

Векша вдивлявся в нічийну землю, що вже вкривалася сутінками.

Це ж колись і Путята тут десь жив, у гаю біля Дніпра-Славутича. Лишили його печеніги оселі й рідні. Ще добре, що до своїх попав, хоча й холопом. Багато, ой багато лиха завдають Русі зайди-чужинці!..

Зазнав од кочівників лиха і дідусь Векшин. Не від печенігів, а від хозарів.

Розповідав, молодиком іще був, як наскочили вони на селище. Він саме пас коло озера корів, зазглянув чужаків, плигнув у воду, сопілку в рот і так просидів під водою, доки й не зникли ті.

Повернувся в селище, а там хижі й кліті спалені, посічених багато лежить, живих, певно, в полон повели, збіжжя, худобу забрали. Лише кури никають на порожніх дворищах. Їх-бо, курей, не змогли переловити хозари. Та ще веприк оскаженілий гасає. Стріл у ньому, ніби голок на їжаку. Хозари, бач, і не їдять веприни, а його все одно хотіли вбити, щоб він нікому не дістався.

Пождав день, другий, думав — може, хтось іще вернеться додому, але ніхто не прийшов. Поплакав, посумував, далі розгріб завалену пічурку, в якій до нападу весь час незгасно горів Перунів вогонь, наклав у корчажець жеврила й попростував на полуніч.

Невдовзі лучилось йому селище біля Тетерева, там його й прихистили добрі люди.

Вогонь, що його приніс із собою дідусь, був не звичайний, а дарований самим Перуном. Його всі лихі духи бояться.

Давно те було, повідав дідусь, ще як люди жили родами великими, разом і хижі собі ставили, гуртом і лови вели, і ратайством та ремеслами всякими промишляли, і здобич порівну ділили. Подалися одного разу молодики в ліс на лови. Довго блукали, а дичини ніякої не щастило вбити. Розсердився, мабуть, лісовик, що не склали йому дару, як ішли на лови, от звірину й відгонив. А що вони могли дарувати, коли всі припаси в роді скінчилися, самим нічого було в рот покласти. Три дні минуло, хотіли вже ловці додому вертатись, а такого ще ніколи не було, аби вони з порожніми руками приходили із ловів. Але й тут лихо їм стало — заблукалися, дороги не знайдуть. Все той же лісовик, мабуть, водив, стежки, прикмети всякі листям, травою затрушував. Знеслились ловці від голоду і втоми, впали на землю, ждали вже, коли Морана³³ прийде до них. А помирати дуже не хотілося, ось вони і стали просити помочі в богів. Коли враз заgrimіло над лісом, став Перун метати з неба на землю вогненні стріли, дощ полив. Страшно стало ловцям, заплюшили очі, лежать ниць на землі, гадають, що й богів чимось прогнівили. Аж це як гримне над ними, як затріщить!.. Небавом стихло все, тільки ліс угорі шумить та ще неподалік щось мовби горить. Підвели голови, бачать — за кілька кроків від них дерево повалене палає, а біля нього глухар забитий лежить. Зібралися з силою ловці, підповзли до вогню, обсушилися, птаха обпатрали, засмажили на вогні, половину з'їли, половину лісовикові залишили. По-

³³ М о р а н а — злий дух, який, за віруванням слов'ян-язичників, приносив смерть.

тім уже здогадалися, що це над ними сам Перун змилюстився, вдарив стрілою у дерево, запалив його, а глухаря вбив. Піджилися, зробили з кори козубок, обмазали землею, вогню туди священного поклали й рушили далі. Після цього й лісовик подобрішав, наслав козу вбити та ще й з лісу допоміг вибратися.

Відтоді й горів незгасно в древлянському селищі в пічурках Перунів вогнь, доки погані хозари не напали. А вже потім оселився він у дідушевій хижі неподалеку від Тетерева.

Однодеревка ткнулася носом у глинястий пологий берег. Векшу хитнуло вперед. Спогади від нього одразу ж відлетіли, як наполохані птахи.

— Витягуйте! — гукнув Куделя.

Веслярі вистрибнули на землю, вхопилися за довгий ланцюг і витягли човна до половини з води.

— А це хто такі? — спитав Векша гостя, кивнувши на могилу, де походжали два вої із списами.

— То сторожові люди, княжі дозорці. Пильнують поле, щоб печеніги не напали зненацька на Русь. Запримітять, як наблизатимуться, запалять смолу, і чорний дим тоді підніметься вгору. Його побачать інші дозори з пагорбів та веж городських і собі повідомлять далі. Так вони швидше за найпрудкіших гінців сповістять Київ і всю Русь про небезпеку.

Розташувався похід уздовж берега.

Одразу ж спалахнули численні веселі вогнища й стовпи диму потяглися до неба.

Векша й Путята принесли по в'язці сухого гілля. Куделя заходився готувати вечерю, а вони подалися слідом за воями в сагу на лови. Повів їх туди рудовусий дозорець.

Побіля очерету й лозняку на плесі плавала сила-силенна качок і гусей. Вони, неначе свійські, зовсім не полохалися людей. І тільки тоді, як поруч шубовсне пущена з берега стріла, табуном кидалися від того місця.

Вої випустили десятків зо три стріл, а вбили тільки одну гуску — цілитися з-за очеретів було незручно.

— О, ні, з цими ловцями-молодцами не буде, мабуть, у нас сьогодні вечері, — кривився дозорець. — Печеніги дуже б зраділи, якби зустрілися з отакими невірними лучниками. Доведеться самому братися за діло. Він підняв лук. Цілився довго, заскаливши око, й одразу ж підбив качку.

Але потім і його стріли, минаючи дичину, булькали в воду. Вої і собі почали кепкувати з дозорця, казали, що то йому заважають цілитися вуса. Вуса ж у нього були справді неабиякі — пишні та довгі, аж до плечей сягали.

Векша стояв збоку, задрив тим, у кого були свої луки, бо йому страшенно хотілося спробувати й своїх сил на таких ловах.

— Давайте до них підпливемо, — запропонував один з воїв.

— Човна вони знають, — мовив дозорець. — Ми вже привчили їх до нього.

«А що, коли по-своєму спробую наловити? — подумав Векша. — От тільки чи не глибоко в затоці?»

Спитав у дозорця.

— Як де, — пояснив той, — скраю буде по пояс, а там далі, біля качок, і по шию дістане.

Векша почав роздягатися.

— Куди ти? — зупинив його дозорець. — У річку не йди купатись, а то розженеш нам дичину.

— Я не купатись, я на лови.

— Де ж твій лук?

— Я без лука, з дудочкою хочу.

— А-а... — зрозумів дозорець, — тоді йди, тільки торбу з собою прихвати, може, знадобиться.

— Ну, давай, давай! Побачимо, який з тебе молодець, — підбадьорювали вої.

Векша зламав при березі суху торішню очеретину, продовбав її прутиком, надів через плече торбу, вкинув у неї каменяку, аби вона затонула в воді, й побрів у сагу.

Ховаючись поза кущами верболозу, підкрався до чистоводу, взяв дудочку в рот, безшумно занурився, так що зверху лишився тільки кінчик очеретини.

Йшов повільно, ноги грузли в мулі. Вже подумав був, що попростував кудись убік од табуна, як раптом заглядев над головою качині лапки. Простягнув руку, швидко схопив птаха за лапки й смикнув до себе.

Качка відчайдушно пручалась під водою, поки він не впхнув її в торбу. Вгамував цю, а тут показала ще одна. І та небавом була в торбі. Але вона, коли її затував під воду, голосно закахкала, налякавши, певно, весь табун. Він знявся й полетів — про це Векша догадався по шуму води.

Хотів уже виринати, коли це помітив угорі чималу тінь.

«Гуска!..» — зрадив і одночасно, випустивши з рота дудочку, міцно вхопився обома руками за лапи.

Гуска попалася велика, билась, аж вода вирувала, мов у казані, насили вгамував її.

— Оце так лови! — дивувалися всі, коли Векша вибрів на берег із своїми здобутками. — І де ти взявся такий?

Рудовусий дозорець поплив на своєму маленькому човенці, зібрав убиту дичину, стріли й запросив усіх ловців завітати до його багаття перегода, коли він приготує вечерю.

Одну качку дозорець віддав Векші, щоб той відніс її своєму господареві.

Пішов Векша на могилу до дозорців пізно, тоді, як Куделя з Путьятою вже повкладалися спати.

Рудовусий дозорець сидів біля багаття. Сьогодні вночі була його черга вартувати на могилі вогонь.

— Чого ж це ти спізнився? У нас тут така вечеря була! Вої ще й меду стоялого принесли. Ну, дарма, сідай, я й для тебе ось приберіг...

Спати Векші не хотілося, і він ще довго сидів біля вогнища з рудовусим. Той розповідав йому про ратні походи, в яких неоднораз сам бував, про суворе життя дозорців. Розпитував також і Векшу, хто він і звідки.

Тільки перед світанком Векша приліг на короткий спочинок.

Поступово береги змінювалися. На початку путі ліси підступали до самої води, а тепер тільки подекуди купчилися невеликі гайочки, низькі чагарі та кучеряві поодинокі верби. А то все, куди оком не кинь, поле й поле, травами високими та квітами барвистими, мов килимами, постелене. І ніде ні осель, ні людини. Лише птахи кружляють зграями над безмежжям просторів та інколи висуне голову з густої трави сайгак чи руда гостроморда лисиця.

Якось опівдні, коли розімлілі від спеки гребці пустили човни на самоплив, Векша помітив на дальньому горбі в полі чорну цяточку.

— Коршак, мабуть, сидить? — торкнув за плече Путяту.

— Угу,— мугукнув Путята, навіть не поглянувши в той бік.

Зате Куделя одразу звів очі на горб.

— Вистежують, вовки трикляті...— пробурмотів стурбовано.

— Які вовки? — не зрозумів Векша.

— Не вовки, а печеніги, щоб їм ворони очі повипивали! — сказав сердито Куделя і, спрямувавши свою однодеревку до сусіднього човна, де радилися між собою збентежені гості, перебрався до нього.

— Кого ж вони тут вистежують? — знову звернувся Векша до Путяти.

— Та кого ж, як не нас,— нехотя відповів той.

— Нас? — здивувався Векша.— Навіщо ми їм?

— Ясно навіщо — пограбувати хочуть, невірників захопити.

— А господар сказав, що Ігор уклав із їхнім ханом умову про мир.

— Умову вклали і запряглися її не порушувати, та печеніги не завше виконують свою обіцянку.

— Як же вони пограбують? Ми ж на воді.

— Біля порогів нападають, коли на суходіл виходимо. А ще як у морі буря здійметься і судна до берега причалять. Чого, думаєш, оце вої супроводжують наш похід? Щоб його боронити.

— Бач, Куделя про це змовчав...

— Звісно. Нащо говорити таке? Аби сказав, то, може, ти й не найнявся б до нього. Він мене з самого початку застеріг, щоб нічого не розповідав тобі. А тепер ти однаково нікуди не дінешся... Еге, зараз йому нелегко знайти охочого в похід. Печеніги дедалі частіше перестрівають. Думаєш, я помандрував би оце, коли б на те моя воля? Доводиться...— зітхнув.— Їм, гостям, що? Попаде в полон, є за що й викупитись. А нам... сказано: з пальця меду не добудеш... Та ти не бійся. Цього разу он які пожертви склали Велесу! Оберігатиме. І воїв скільки з нами послав князь! Якщо печеніги й нападуть, відіб'ються.

— Ну й лисюка ж наш господар! — похитав головою Векша.— Виходить: м'яко стелив, а твердо спать.

— А так-таки, показував коня, продав — козеня.
Тим часом на горбі поруч одної чорної цятки з'явилося іще кілька.
— Тьху на вас, поганці! — вигукнув хтось.
— Тьху! Тьху! — залунало по човнах.

ДНІПРОВІ ПОРОГИ

Тепер уже похід зупинявся на короткі ночівлі віддалік од берега. На суходіл не виходили. Всі спали в човнах. Гребці притомились і виснажилися без гарячої страви.

Коли ж попереду показався скелястий, порослий лісом острів, усі зраділи. Нарешті можна буде й страву зварити, й безпечно перепочити.

Тільки-но причалили, Векша взяв із човна тонкий з трьома вістрями остень, заліз на низько схилену до річки старезну вербу.

Сонце ще височенько стояло в небі й добре просвічувало воду крізь гілля.

Ось поважно проплив чорноспинний окунь, смішно поводячи червоними пірцями, ніби хизуючись ними. Потім з'явився табунець сріблястих верховодок.

Рибки довго грали на одному місці, аж поки не налетів на них великий щупак. Він, мовби стріла, випущена з лука, шмигнув крізь табун, на ходу схопивши своєю ненажерною пащекою рибинку. Табун наче хто здмухнув.

Небавом приплив такий же великий щупак. Мабуть, повернувся той самий. Він, певно, гадав іще тут пожитися. Як тільки щупак наблизився до остеня, Векша швидко ткнув у нього вістрями. Хижак несамовито забився, але з остеня спорснути не міг.

Викинувши на суше щупака, Векша знову втупився поглядом у воду.

Біля верби довгенько не показувалася жодна рибка. У Векші навіть рука зомліла. Коли він вибрав для неї зручніше місце, ненароком зірвав з гілки листок, і той, покружлявши, упав на воду. Одразу ж із глибини виринув сомище й, ворущачи тонкими рожевими вусами на непомірно великій чорній голові, повільно підплив до листка.

Спершу Векша навіть злякався, думав, сам водяник спливає до нього, та це тривало тільки одну мить. Смикнувши до себе остень, він з розгону ввігнав його сомові в голову.

Поки Векша рибалив, Куделя з Путятою заново перев'язували поклажу.

— Навіщо це? — запитав Векша, кладучи на траву нанизаних крізь жабра на лозину сома й щупака.— Вода ж тиха.

— Тиха вона, тиха, та стережись лиха,— відповів похмуро гість.— Попадеш у вибоїну, все через борт вилетить... О, влов добрячий! — повеселів Куделя, помітивши здобич.

— Вибоїна на воді?! — недовіжливо осміхнувся Векша.— Це ж не земля!

— Ото ж і біда, що не земля,— зітхнув гість.— На землі можна об'їхати, а тут... Каміння далі піде впоперек річки. Вдарився об нього, то хіба що тріски зостануться од човна.

Рибу готував сам Куделя. Почистив, посолив, загорнув її у якийсь пахуче, прожилкувате, схоже на лопушине листя, закріпив у пісок, а вже зверху розклав багаття. Вийшла така смачна вечеря, що вони втриьох водночас з'їли і сома, й щупака.

Відтоді уже все по-іншому пішло у поході. Рушили не вдосвіта, як завжди, а почекали, доки зовсім розвиднілось. Вклонилися ласкавому Даждьбогу, склали жертви водяним духам, щоб ті не перевертали човнів, не підставляли під днища гостряки, не спрямовували на каміння та вири, і попливли з приспущеними вітрилами судно за судном.

Далі з обох боків іще попадались великі й малі острови, але біля них уже не зупинялися. Річище звузилось, швидше посунула вода.

У Векші чомусь почало гудіти у вухах.

«Води, мабуть, набрав, купаючись»,— подумав.

Труснув головою, приклавши до вуха долоню. Проте гудіння все дужчало й дужчало.

— Кладіть весла! Держіться за борти! — раптом скрикнув Куделя.

Човен хитнувся, підплигнув, обіч майнули мокрі зуби каміння, і не встиг Векша зрозуміти щось, як вони вже мчали на розгойданій течії.

— Ох, і гарно ж! — засміявся вдоволено.

— Це скіпець маленький попався,— озвався гість.— Ось на порогах не до сміху буде...

Незабаром уже могутнє ревіння стрясало повітря.

Векша глянув наперед: посеред річки виступали стрімкі скелі. Біля тих скель стовпами стояв водяний пил, а в тому пилу, наче вишивка на сорочці, тремтіла й вигравала всіма барвами дугаста веселка.

«Доц з ясного неба?» — не вірив своїм очам.

— Ото і є перший поріг, зветься «Не спи»,— пояснив Куделя.— Чальте до берега, я вилізу, а ви проведете човен. Там, на бистрі, допоможуть вам переправники. Та глядіть, щоб судно ніде не лизнуло скелі, бо тоді з нього тільки цурпалки полетять.

Спочатку ступили на берег вої, обдивилися його, чи немає часом де засідки, а потім уже повиходили з човнів і гості.

На суднах залишилися самі веслярі.

Векша з Путятою, висадивши Куделю, взули прабошні³⁴, щоб, бува, не поранити на гострому камінні ноги, повели однодеревку до протоки. Течія була така сильна, що вони ледь-ледь втримували суденце. Його тягло за водою й вихляло на всі боки, як малесеньку скіпку.

Над річкою не чути було ні вигуків, ні лайок — все поглинало не-самовите ревіння води. Гребці розмовляли між собою лише на мигах,

³⁴ Прабошні — личаки.

наче без'язики. Переправники ж мали калинові трубочки-слухавки і, коли треба було щось сказати, говорили через оті трубочки, представляючи їх один одному до вух.

Вони стояли з довгими жердинами на скелях обабіч протоки. Коли Векша з Путятою дістались до них, переправники одразу ж вперлися жердинами в човен і придержували, доки веслярі не повскакували в нього й не попадали на дно. Відтак спрямували однодеревку до протоки між скелями, а там одночасно пустили її. Шалена течія підхопила суденце і понесла, ніби на крилах.

— Як на санчатах з'їхали! — мов діти, раділи молодики, минувши поріг, і підвеслували за Куделею, який, наче дикий козел, перестрибував з каменя на камінь по березі слідом за своїм човном.

— Не горобцюйте тут! Не жартуйте з водою! — сердився гість.

Проминули кілька маленьких порогів. Куделя сказав, що це вони зараз, при повній воді такі, а потім, як вода спаде, також стають великі.

Та ось шлях їм перетнув ще більший і небезпечніший поріг, ніж «Не спи». Гості називали його «Островом-порогом», бо тут під правим берегом річки височіла уривиста, дуже гарна скеля-острів. Її геть усю низу догори обвив дикий виноград.

На цьому порозі вода ринула трьома великими потоками. На самому спаді вони здіблювалися, наче шалені сивогриві коні, й, оскажено клекочучи, перевалювали вниз. Перепливали через нього так само, як і через перший. Гості й дружинники знову виходили на суходіл, переправники ставали з своїми жердинами на проходах.

Коли переправники пустили Куделину однодеревку в потік, вона спочатку стрілою полетіла нестямною течією мимо високої скелі, далі черкнула по камінні днищем, звелася сторчака і пірнула в розбурхану водяну пашу. Від жаху молодикам перехопило віддих, очі мимоволі заплущились.

А як човен викинуло із киплячого виру і Векша оглянувся назад, то навіть не повірив, що вони тільки-но падали з такої страшної височини.

Не в усіх гостей обійшлося щасливо з переправою через цей поріг, як у Куделі. З кількох суден повикидало у воду поклажу, в деяких були пробіни. А одну князівську лодію, казали, й зовсім розтроцило. Троє веслярів мовби загинуло.

Вилловивши на річці те добро, яке не встигло іще затонути, полагодили човни й рушили далі.

На Куделиній однодеревці довго панувала мовчанка, наче веслярі й гість виговорили все за дорогу.

— Ну, тепер уже кінець камінню? — перший обізався Векша.

Він одразу ж присмирнів після останнього переїзду через поріг. Одне те, що був наляканий несамовитим порогом, а друге — вразила смерть веслярів на князівській лодії.

— Ні, ще не кінець, — зітхнув гість. — Найгірше жде попереду, біля Ненасить-порога! Там уже доведеться перетягувати човни волоком. Отоді нагрієте чуби...

Лиш надвечір підпливли до того порога. Стали неподалеку на спочив, щоби взавтра обійти його сушею.

Як полягали спати, Векша ще довго прислухався до грізного рокоту, що невгамовно гримотів у нічній темряві.

Наступного дня похід піднявся рано — ще й денниця³⁵ не з'явилася на небі.

І цього разу перші вийшли з човнів вої. Оглянули берег, чи не за-таїлись там печеніги. За ними, побравши мечі, ступили й гості.

Куделя підперезався поясом, окрім меча, взяв і щит.

— Слухайте,— сказав він суворо своїм веслярам. Брови гостя були зведені на перенісці, очі світилися неспокійним вогнем.— Бійки з печенігами, гадаємо, не буде, вої вже обдивилися скрізь — нікого не видно. Та й мир у нас із ними. Але між печенігами бувають і свавільники, які навіть кагана свого не слухаються, тому осторога не зайва. Вої і гості про всяк випадок охоронятимуть берег. Перетягувати судна й переносити поклажу доведеться вам та полоненикам. Ви повинні робити все, що накажуть розпорядники. Одначе, якщо моєму човнові загрожуватиме небезпека, киньте все і захистіть його.

Векша з Путятою ствердно кивнули головами.

— І ще,— вів далі Куделя.— В дорозі все може статися — життям нашим сам Перун волен! Коли з тобою, Векшо, щось трапиться, отцеві віддам зароблене, нічого не втаю, а коли зі мною — сусіда нашого, гостя Вишатича, як мене самого, слухайтесь. Покладаюсь на вас, як на рідних синів!..

— Вір мені, господарю,— відповів Векша гордо,— наш рід зради не знає. Я ж проситиму, коли що...— у нього на мить перехопило дух.— Поклонишся отцеві, матері... Яні окремо вклонись...

— Дажьбогом клянусь! — урочисто простяг Куделя руки до сонця.

Ранок народжувався тихий та лагідний, тільки поріг рокотав загрозливо й таємниче.

Засидівшись у човнах, не без страху позирали на грізний поріг: ясне лоно ріки сунуло на нього безупинно, важко спадало в кам'яну ковбаню. В ковбані вода сичала, шипіла, клекотіла, немов у киплячому казані, бризкала навкруги, а вирвавшись на волю, ще довго вирувала та пінилась, вергаючи із дна каміння, підмиваючи береги. Навіть полоненики, вкрай прибиті горем, і ті одверталися від цього страхіття.

Волок, устелена колодами дорога, пролягав понад самою водою. Його ніколи не розбирали, а лише час від часу лагодили — заміняли струхлявілі колоди. І як усі здивувалися і засмутилися, коли побачили, що від дерев'яного настилу лишилися тільки недогарки.

— Це тих поганців робота,— похмуро мовив Куделя. Від порога дихало вітром, і пишна гостева борода розвівалася, як куцх ковили.— Отак уже знавісніли... Тепер треба весь волок класти!..

³⁵ Д е н н и ц я — вранішня зоря.

Веслярі побрали сокири, вірьовки й подалися по настил у невелику діброву, що росла неподалік од берега. Наполохані птахи знялися з гнізд і з криком закружляли над деревами.

— Векшо, хочеш, навчу тебе, як замовитися від стріл? — сказав Путята, коли вони забрели в гущавину й шум порога став не такий гучний. — Тоді вони ніколи не поцілять тебе.

— Ану, навчи.

— Тільки це, як проказувати навсправжки, треба в день повного місяця і щоб ніхто не чув. Ну, слухай... «Стріли могутчі, стріли летючі, стріли швидкучі, — проказував, надавши своєму голосові таємничості, — як дощ каменя не пробиває, так щоб і ви мене не пробивали, і як од каменя краплі відскакують, так щоб і ви од мене відскакували. А як вода на водокруті, а вітер у вихорі крутяться, так щоб і ви крутились круг мене, а в тіло моє не попадали. Лети, стріло, в сиру землю, а пір'я в птаха, а птах у небо! І доки очі мої зрять, а ноги землю топчуть, доти й слову моєму бути сильному! Гур-мур, гур-кур, коло-вур!..» Оце і все. Прокажеш його раз, то вже ніколи стріла тебе не вразить. Це мене один дід у Києві навчив, отой, що про Перуна розказав. Він колись отроком³⁶ у князя слугував, багато разів у січі був, а стріла його ні разу не зачепила, бо знав замовляння.

— Чого ж він усім нашим воякам не сказав?

— Та, мабуть, казав... А то ще є замовляння від гадюки. Хочеш, і цього навчу?

— Встигнеш іще. Давай рубати...

Вони попросили лісовика не гніватися, що рубатимуть у його діброві дерева; щоб задобрити, поклали йому на пеньок по сухарю й по дрібку солі; підступили до ближнього дуба.

Ніхто вдома швидше за Векшу не міг підняти деревину. Замахувався сокирою він широко, аж із-за плеча. Ось і зараз: не встигне Путята навіть гілок обцюкати на поваленому дубові, а вже нове дерево гупає на землю.

— Стережись, Путято! — гукав йому жартома розпалений Векша. — А то привалить тебе отут, у діброві, і Греччини не побачиш.

— Я вже бачив. Хай їй тряся!..

Путята розвеселився, затагнув задерикуватим голосом кпинну ловецьку пісню:

Як ведмідь у лісі темнім походжав,
Ведмедицю й ведмежаток розважав...

Векша й собі підхопив дошкульну для клишоногого співанку, і лунка діброва одразу ж сповнилась їхніми голосами:

Все шукав він їм дупло бджолине,
А лучилося йому дупло осине...

Вони так розспівалися, що навіть не почули, як на березі біля порога тривожно затрубив ріг, скликаючи всіх походжан до човнів.

³⁶ О т р о к — молодший дружинник, що виконував обов'язки придворного слуги чи охоронця.

Збагнули небезпеку тільки тоді, як у діброві залунали вигуки, свист. Іржали, хропли коні.

— Печеніги... Печеніги напали...— злякано прошепотів Путятя. Його трусило, як у пропасниці.

Векша зиркнув туди, сюди, заткнув сокиру за пояс.

— Біжімо! — штовхнув Путятя.

Та тільки-но вони виткнулися з-за кущів, їм одразу ж перегородило дорогу з десяток вершників, бородатих, у рудих лисячих шапках. Вони кричали щось незрозуміле, свистіли, вимахували луками й волосяними мотузами. Неподалік од діброви везли на кошлатих конях трьох зв'язаних походян і одного чи то вбитого, чи то пораненого свого.

Не встигли молодики навіть опам'ятатися, як на них уже полетіли волосяні петлі.

Векші пощастило ухилитися, він швидше, ніж можна зробити постріл із лука, крутнувся й шурхнув у гущавину. Але Путята був не такий повороткий і кмітливий. Від жаху розгубився, заціпенів на місці. Коли ж петля майнула над головою, хотів одкинути її рукою, і вона гадюкою обвила його правицю. Вхопившись за мотуз, намагався послабити й скинути петлю, та печеніг поцупив свій кінець, і мотуз зтягнувся ще тугіше.

— Сокирою, сокирою перерубай! — гукав Векша.

Однаке вкрай наляканий Путята, мабуть, його не чув, сам же не міг збагнути, як вирятуватися.

Тим часом печеніг, зачепивши мотуза за гачок на сідлі, вже поволік його за собою.

Ось Путятя спіткнувся, впав на землю. Тоді Векша вибіг з гущавини, немовби розлючений вепр, кинувся слідом за ними, наздогнав, цюкнув сокирою до землі мотуза.

Путятя поглянув заплаканими, здичавілими очима на Векшу, підхопився на ноги й чимдуж помчав до берега. На руці в нього теліпався уривок мотуза. Серезжки у вусі вже не було, з мочки цебеніла на шию й на сорочку кров.

За ним погналися два вершники, але Векша вже не бачив, спіймали Путятю знову чи ні, бо тепер і на нього напало відразу аж семеро печенігів, тож довелося самому рятуватися від них.

Та як урятуєшся, коли вони оточили звідусіль і гасали круг нього на вибуялих конях, мов круки?

Проте Векша, хоча й розумів, що змагатися з стількома супротивниками не під силу, все ж не піддавався, вирішив боронитися до кінця. Стрибав, вимахував сокирою, аби тільки ухилитися від страшних петель, які, мов гаддя, звивалися над ним, а тим часом усе відступав і відступав назад до діброви. Там, у чагарях, було легше оборонятися, та й навряд чи переслідували б його тоді нападники, адже ж рудовусий дозорець казав, що печеніги лісу бояться.

Вершники побачили, що їм попався неабиякий русич, вловити його петлею важко, надто спритний, дужий і хитрий. Але це ще більше розпалювало їхнє бажання схопити його.

Вони, мабуть, довго б іще метали на Векшу петлі, якби їхній ватаг не подав якийсь знак. Тоді вершники, націливши на Векшу свої луки, почали наближатися до нього всі разом, даючи зрозуміти, що йому немає більше викруту, щоб він сам обирав собі або смерть, або полон, сподіваючись, звісно, що молодик не захоче вмирати й піддасться їм одразу ж.

Може, Векша й справді піддався б своєю волею, коли б у цю мить не почув неподалік довгождані вигуки воїв і не помітив, як здригнулися при цьому печеніги.

Повен люті й ненависті до цих бородатих людоловів, з вірою в порятунок, він одчайдушно кинувся до найближчого з вершників, замахнувся сокирою й рубонув його з усієї сили в груди.

Печеніг гикнув, випустив з рук поводи, лук і схилився коневі на гриву.

Та не встиг Векша замахнутися вдруге на нового супротивника, як вершники збили його з ніг.

Уже падаючи, встиг помітити — неподалік з-за горба виткнулось кілька списів.

«Руські вої...»

Більше нічого Векша не пам'ятав. Вдарився тім'ям об колоду, яку кинули на півпуті до волока настрахані веслярі, і йому потемніло в очах. Здалося, ніби голова розколювалася надвоє...

ПОЛОН

Гу-гу-гу-гу-гу... — гуло нестерпно у вухах.

Гу-гу-гу-гу-гу... — двигтіла земля, мов на ній переверталася якась величезна потвора.

«Це сон... це переспиться...» — думав у напівзабутті Векша.

Щось засопло над ним. Розплющив очі: його обнюхував чорний, кошлатий привид.

Векша здригнувся від ляку, знову заплющив очі.

Привид форкнув, обрізкав його слиною і відступив.

З острахом Векша почав розглядатися довкола.

Вгорі голубіло вранішнє небо, збоку переступали кінські ноги. Гул ясно доносився від порога.

Хотів підвестися, ворухнувся — тіло геть заніміло. Спробував випростати руки — вони були заломлені за спиною, не чулися. Ноги теж спутані. Боліла голова, в роті пересохло.

«Та що це таке зі мною?» — напружившись, перевернувся на бік.

Побачив витоптане трав'янисте поле, шатра, коней, худобу, що паслася скрізь по стану. Поруч лежало ще чимало зв'язаних людей. Віддалік сидів, прихилившись до списа, печеніг, видно, дрімав.

«Полон!» — зрозумів Векша.

З великого чорного повстяного шатра вийшов гурт кривоногих чоловіків у сірому волосяному одягу та лисячих шапках. Лише передній, мабуть, їхній старший, мав довгу, аж до п'ят, ткану квітчасту сорочку і високий, розшитий червоним, синім і зеленим намистом повстяний клобок³⁷. Гурт простував до них. Коли наблизився, охоронець із списом скочив на ноги. Печеніги розглядали полонених, розв'язували їм ноги й гнали ближче до шатрів.

Підступили до Векші. Чоловіки жваво розповідали щось тому, в квітчастому, розмахували руками, присідали, падали на землю, немов вели бійку з невидимим ворогом, і все тикали пальцями на молодика.

Старший з подивом поглядав на нього косими, ніби прорізанними осокою, очима, зводив догори брови.

Та ось один з тих, що оповідали, вихопив з-за пояса довгий ніж, загрозливо покрутив ним над Векшею, немов націлився вдарити.

Векша, зціпивши зуби, так глянув на нього, що той аж відступив.

Далі, повагавшись, печеніг сховав ніж і, лише трохи послабивши Векші на ногах пута, звелів підводитися.

Його погнали до інших полонеників, серед яких Векша ще здалеку впізнав літнього весляра Синка, що плів попереду в човні гостя Вишатича, і ще кількох знайомих. Шукав очима Путятю, але його там не було.

Біля шатер на молодика кинулась із криком розлючена розпатлана жінка, почала його бити, дряпати, шматувати одяг.

Чоловіки-печеніги насилу відігнали її, а Векшу штурхнули в юрбу невольників.

³⁷ К л о б у к — головний убір, шапка.

Одвівши полонеників подалі від жінок, наказали сідати.

Векша опустився поруч Синка. Хотів поговорити з ним, але охоронець хльоснув по спині нагайкою.

Коли він одійшов трохи од них, Синко, не рухаючись, блимнув на Векшу.

— Чого це вона така зла на тебе?

— Зарубав одного їхнього. Мужа, мабуть, її...

Весляр лише головою похитав.

— Скажи, чоловіче добрий, як це воно так сталося, що вони стільки ось наших побрали? — пошепки запитав Векша.

— Ще б пак не побрати, коли гості більше за товар свій дбають, ніж за людей. Поставали біля човнів і воїв теж там залишили, а нас у ліс послали без сторожі. От ці підкралися ярочком та й похапали. Хіба їх наздоженеш: вони на конях, а наші піші.

Помовчали, доки пройшов мимо охоронець.

— Не осуди, чоловіче, коли я тебе ще запитаю... Втекти звідси ніяк?

— Бачу, ти зовсім ще молодий і небувалий... — прошепотів Синко. — І не мисли! Для печенігів ми найдорожчий товар, як око своє стерегти-муть. Продадуть нас покупцям, а ті далі поженуть чи повезуть, холопами зроблять у своїй землі. Я п'ять років поневірявся у Греччині, поки гість не викупив.

— Видно, правду казав Куделя, що та Греччина за всі казки ліпша, якщо ти знову до неї поплив?

— Хай вона згине! — з серцем мовив Синко. — Викуп усе одробляв, задарма ж не визволяють! Греччина, голубе, самим гостям мила: товар свій продадуть, накупують, чого треба, ще й набуток у шкіряних поясах привезуть додому — от і користь їм. А наш брат, весляр, посмажиться там на сонці біля причалу на харчах нужденних — і знову човен через море жени. З чим поплив, з тим і приплив. Лиш на мозолі та горби багатієш...

— А мій гість так хвалив, як умовляв пливти з ним. Казав: див надивишся, дарунки привезеш...

— О-о, див тепер ти надивишся, якщо тебе завчасу не прикінчать за того зарубаного... Всі вони, гості, гарно колищують, та тільки сон від їхніх колісанок не бере... — і замовк, схиливши голову.

Розпач охопив Векшу.

«А що, коли печеніги й справді мене, як казав Синко...»

Боляче заскімлило серце. Ослабло від страху тіло. Ліг горілиць, заплющив очі.

«Невже кінець?» — аж застогнав Векша, сам не чуючи свого стогону.

Синко підвів голову, глянув на нього, став заспокоювати:

— Та ти не бійся. Якщо вже не посікли, то тепер вони тебе не займуть.

Незабаром бранців повели до брудного багнища, з якого напували худобу, дозволили напитися.

Повернули назад, кинули перекислового сиру і зо два десятки в'ялених окунів.

Векші не йшла до рота їжа, він скося слідкував за печенізьким станом.

У них саме настав час трапезувати. З усіх шатер вилазили чоловіки (Векша тільки тепер побачив, як їх тут багато), підходили до великих закопчених казанів, вихоплювали звідти гарячі шматки м'яса, сідали на траві і жадібно жували.

Жінки та діти також покинули шатра й наблизились несміливо до казанів, але їжі чомусь не брали. Лиш потім, коли чоловіки наситились, вони з лементом кинулися доїдати після них.

«А де ж отой, у квітчастому? — згадав Векша поважного печеніга, який підходив до нього.— Може, в отій найбільшій і найладнішій халабуді?..»

Поглянув на велике шатро. Вхід до нього широко розкритий, і добре було видно, що робилося всередині. Побачив там Векша й печеніга в квітчастому. Він сидів з трьома пишно вбраними чоловіками на барвистому килимі, заставленому блискучим посудом. Ці їли неквапливо, часто запиваючи якимось питвом із високих чаш.

Після трапези більшість печенігів знову сховалася в шатрах, а деякі заходилися лаштуватися в дорогу: оглядали кінське спорядження, гострили криві односічні мечі, натягували на луки нові тятиви з бичачих жил.

Жінки розчісували коням великими костяними гребенями гриви, влітали у них червоні стрічки, укладали в шкіряні торби дорожні наїдки.

Підлітки бігали навколо юрби полонених і шмагали крайніх нагайками.

Облишили тільки тоді, як у полі почав меркнути день і біля шатер закурили кізякові багаття.

Охоронці й собі покладали вогнище, бо ніч заходила прохолодна. Ненасить-поріг дихав у поле вологістю, низом стелився рідкий сивий туман.

Бранці довго не могли поснути. Збившись до купи, в такий спосіб грілися й повідали кожен про своє. Тільки те своє в усіх однаково безрадісне: де не ступиш, як не повернешся, скрізь на них зазіхають. То князь, то бояри, то воєводи, то їхні тіуни, то гості, то оці он, печеніги...

Синко весь час мовчав. Лиш під кінець, як усі виговорились, розповів про свій перший полон, про злигодні, яких він натерпівся, поневіряючись на чужині серед чужих людей. Викупив його з неволі Вишатич. Три літа мав відробляти Синко гостеві за той викуп. Два вже відробив, а третього не встиг.. І чи пощастить колись знову врятуватися?..

Окрім Синка, всі веслярі-полоненики були молоді, а молоді, відома річ, завжди сподіваються кращого. Тому й розповідь його посіяла серед них розраду-віру в неодмінне прийдешнє визволення.

ЗАМІСТЬ ПУТ—КАЙДАНИ

Вранці всіх полонеників позв'язували у вервечку довгим мотузом і погнали в поле.

Щодалі шум порогів все стихав і стихав, згодом і зовсім пропав.

Векша думав, що їх повели кудись убік од Дніпра. Та ось попереду між високою травою, яка сягала до самих рамен, блиснула вода.

Печеніги злізли з коней, порозв'язували невірників, розгорнули на землі зшиті докупи й стягнуті по краях мотузами волові шкури. Один з них підійшов до полонеників, нагнувся, вирвав жмут трави, кинув у шкіряне гніздо, даючи цим зрозуміти, щоб вони робили те ж саме.

«Навіщо це?» — дивувався Векша.

І тільки тоді здогадався, як печеніги, завівши у воду коней, прив'язали їм до хвостів натоптани травою шкури й поклали на них торби з харчами, зброю, одяг.

«Човни із шкур...»

Далі печеніги звеліли полоненикам сідати у ті човни, самі вместилися з ними й рушили на протилежний берег. Коні, видно, звичні до води, пливли прудко, тільки пирхали.

Векша тужно вдивлявся у дніпрову далеч. Може, там з'явиться похід, побачить їх і кинеться визволяти...

Та марні були його сподівання: на ясній гладі до самісінького обрію не видно було жодної рухливої цяточки — сама тільки вода й вода.

Чи то ж догадуються гість і Путята, де він тепер, чи вернуться вони самі додому й чи розкажуть про все отцеві, матері... Яні?

Хоча б вісточку якусь дати, щоб знали, що живий-здоровий. А так можуть і забути.

Ні, мати ніколи не забуде його, ночі не спатиме, виглядаючи.

Отець теж буде журитись і каятись, що послухався намовлянь чужої людини й пустив сина в таку небезпечну путь. А ось Яна, чи довго вона ждатиме?.. Бач, казала, щоб не плив... Чуло її серце...

«Та невже це навік неволя? — зітхнув Векша.— Невже більше ніколи не побачу рідних?.. Дарма, нехай хоч куди закине доля, однаково вирвусь і повернуся на рідну землю. Хіба що загину...»

Діставшись берега, печеніги поховали в лозах шкіряні човни, знову зв'язали полонеників і погнали їх широкою збитою худобою та кінями дорогою.

За весь день їм стрівся один лише подорожній, і то був печеніг. Він їхав верхи на худій-прехудій конячці, весь у лахмітті, лук поламанний, жилами обвитий, без тула, замість списа — дрючок загострений.

Печеніги навіть не глянули на нього.

— Теж зветься людьми! — озвався стиха Синко, що брів обіч Векші.— Стрінуться, розминуться, словом не перемовляться.

Спати вкладалися обіч гнилого озерця, коли вже на небі густо висипали зорі, а з високих трав викотився червлений виповень-місяць.

Та спочити не довелося: серед ночі печеніги здійняли страшений гамір, затіяли між собою бійку. А коли вгамувались, стьобнули бранців нагайками й потурили вже не дорогою, а переярками, долинами та балками. І так, нещадно шмагаючи, гнали всю ніч.

Як тільки розвиднілось, невільники одразу помітили: печеніги були вже не ті, й розпоряджався ними вчорашній зустрічний, що їхав на сухоробрій конячці.

«Ти бач, який хитрий та підступний! — дивувався Векша.— Навіть жаль стало його, як стрілися на дорозі. А воно, виходить, навмисне прикинувся він бідаком. Насправді ж вистежував, куди підемо, щоб уночі напасти й відбити бранців собі... Мабуть, він з іншої печенізької зграї і вона не мирить з тією, що засіла біля порогів...»

Відтоді йшли тільки вночі, вдень відпочивали в якомусь глухому байраці чи яру.

Тяжка то була путь. Поле скрізь поросло високою, мов очерет, травою, ноги плутались у ній, одначе охоронці на те не зважали, вони квапились, нагаї безперервно свистіли над головами полонених. До того ж страшенно мучила спрага. Їсти давали суху конину, а вода попадалася рідко, та й та застоюна, смердюча.

Коли ж одного ранку попереду в далечині сягнуло голубе плесо, бранці самі, вже без погону, з останніх сил побігли до нього і, немов отара овець, жадібно припали до води.

Проте, ковтнувши раз, удруге, всі одразу почали випльовувати: вода була і гірка, і солоня.

— Море...— почув Векша кимось сказане слово.

Так ось воно, те море, що про нього стільки наслухався! Яке ж бо воно й справді неосяжне та гарне, наче небо опустилося на землю! Як лагідно, привітно хлюпочуть-виграють на ньому хвилі! Волі б тільки та човна, без весел — руками б догріб до Києва.

А печеніги реготали, аж за животи бралися, та все показували на море — пийте, мовляв, чого ж ви?

Спитав Синка, чи далеко звідси до того місця, де Дніпро вливається.

— Далеко,— махнув той рукою.— Із цього моря треба ще в Руське впливти, об'їхати Корсунську землю³⁸, тоді аж до Дніпра втрапиш.

— Хіба це не Руське?..

— Ні. Там вода солоніша, не така на смак. Це Сурозьке море³⁹. В нього Дон-ріка тече.

Печеніги, поглузувавши, привели полонених до невеликого озера з доброю водою, дозволили скупатися. Там, біля нього, й розташувалися.

Трое печенігів кудись поскакали на конях і вранці другого дня повернулися з двома десятками вершників у пишному одязі, з мечами.

— Хто це? — пошепки запитав Синка Векша.

— Корсунці. Ромеї, які живуть на Корсунській землі.

Ті довго обдивлялись полонених, наче якийсь товар на торжищі, сперечалися з печенігами, мабуть, за ціну. То відходили сердито, то знову підступали. Врешті, видно, таки домовилися, дали печенігам торбинку з дзвінкими монетами, й ті помчали в поле.

³⁸ Корсунська земля — Кримський півострів, яким володіли в X столітті греки, підвласні Візантії.

³⁹ Сурозьке море — Азовське море.

Греки розв'язали бранців, наділи кожному на руки крицеві ланцюгові кайдани й погнали далі понад морським узбережжям.

Город, куди корсунці привели опівдні полонеників, стояв на самому березі Сурозького моря, де вливалася Дон-ріка. Будівлі все кам'яні, лише зрідка попадались глиняні хижі... Біля причалу гойдалося багато великих лодій із спущеними вітрилами.

Корсунці не дали бранцям навіть перепочити після важкої поквалівної дороги. Одразу зняли в них з рук важкі ланцюгові кайдани, приставили наглядачів і наказали носити з кліті на здоровенну багатovesельну лодію зерно в мішках. Самі ж пішли до високої кам'яної будівлі, що стояла неподалеку від причалу.

Якось, перебігаючи з мішком від кліті до лодії, Векша почув у натовпі сердите:

— Куди лізеш? — Обернувся, побачив маленького шаркого чоловічка, що докоряв у чомусь довготелесому візникові.

Векша запримітив його і, як випала зручна нагода, підступив, запитав:

— Прости, чоловіче, ти не русич, бува?

— Авжеж русич,— жваво відгукнувся той.— А ти як попов сюди?

— Тут нас багато. Полонили печеніги біля порогів, як до Греччини пливли. Потім інші перехопили в них і продали оцим он, корсунцям,— кивнув у бік наглядачів.

Ті побачили, що бранець розмовляє із чужим, і сердито grimнули на нього, і Векша знову помчав по зерно.

Вдруге пощастило поговорити довше. До причалу саме прийшов якийсь дідок ловити рибу. Власне, він її зовсім не ловив, ловили за нього два довгодзьобих приручених птахи. Полетить птах-рибалка в море, схопить рибину, а проковтнути не може, бо горло перев'язане, от він і несе здобич своєму господареві, а той відбирає її й кидає у дерев'яне відерце.

Наглядачі так задивилися на тих птахів, що й про полонеників забули. А Векша, скориставшись цим, знову підійшов до свого земляка.

Чоловік той був розпорядником у гостей, які подорожували Дон-рікою у Велику Булгарію⁴⁰ та в Хозарію⁴¹. Готував тут їм усякі припаси для мандрів.

— А чи не можна якось утекти звідси? — запитав Векша, з надією дивлячись на розпорядника.

— Марне діло. Понад Дніпром підеш — якщо з голоду не помреш, то печеніги стрінуть, а в Хозарську землю потрапиш — хозари перехоплять...

— Помирати мені, видно, в полоні...— похнюпився Векша. Розпорядникові, мабуть, стало жаль його.

— А ти не сумуй завчасу,— спробував розважити.— Може, твоє щастя — господар добрий попадеться, перекажеш своїм, то й

⁴⁰ Велика Булгарія — Булгарська держава на Волзі.

⁴¹ Хозарія — Хозарське царство.

викуплять. Ці ромеї не для себе вас купили, а на перепродаж. Собі не можуть залишати. У Корсунській землі чимало наших живе, та й гості київські часто там бувають. Довідаються, що вони тримають у себе русів-холопів, клопіт великий матимуть.

— Де ж вони продають? Тут-таки?

— Коли й тут, як попадуться добрі покупці, а ні, то переправляють тихцем у Греччину, в Царград.

— Будь ласкавий, чоловіче, як батька рідного прошу тебе! Скажи київським гостям, якщо зустрінеш: бачив Куделиного весляра Векшу, і клявся він, що коли живий лишиться, то з усіх сил намагатиметься повернутися додому... Гостя свого, мовляв, благов, якщо той узнає, кому продали, нехай викупляє, віднаймитує потім йому за все...

— Це обіцяю, передам, навіть у пам'ятку запишу.

Він дістав з-за пазухи шматочок тонкої білої шкіри, умочив гусяче перо в пляшечку, що висіла біля пояса.

— Як, кажеш, звати твого гостя?

— Куделя.

Розпорядник позначив щось чорною водою на тому шкіряному шматочку.

— І ще не забудь сказати: в полоні зі мною Вишатичів Синко та двадцять інших веслярів — Літай, Прийма, Гостен, Нетреба, Нечай, Смілко, Лютавор...

— Добре, не забуду й про них,— позначивши і їхні імена на шматочку, пообіцяв розпорядник.

Наче камінь зняло з грудей у Векші! Знатиме Куделя, що він живий, то і Яна, а може, і отець та мати довідаються.

Корсунці, видно, поспішали. Як тільки полоненики перенесли все зерно з кліті на лодію, наглядачі покликали тих, що були в кам'яній будівлі. Вони зразу ж появилися на пристані. Звеліли спершу бранцям та наглядачам іти на судно, потім і самі зійшли на нього.

На лодії поміст зверху настелений, у ньому дірку широку прорубано, ляду із заціпкою прилаштовано, щоб замикати отвір. Ось через ту дірку-отвір і повштурхували наглядачі куплених полонеників під поміст.

А там темно-темнісінько. Тільки через щілини в бортах, у які просунуто держаків весел, трохи світла пробивається.

Навідались згодом два наглядачі з світильником. Розсадили бранців по лавах, що впоперек лодії стояли, прикували ланцюгами, поклали перед кожним по коржу, дали збанок води і знову полізли нагору.

Ніхто навіть не доторкнувся до їжі, сидять усі запечалені.

Невдовзі гойднулася лодія, як її від причалу відв'язали, збіг униз наглядач по пояс голий, наказав полоненикам за весла братися.

Векша саме до щілини-віконечка прикипів, хотів краще роздивитися, куди судно пливтиме. То наглядач його з усієї сили бичем по спині шмагонував, аж смуга кривава встала.

Швидко лодія по морю мчить, чути лише, як хвилі об неї б'ються,

а наглядач ходить поміж веслярами й бичем підгонить, щоб гребли ще дужче.

Чотири дні плвли без спочиву від рану до смеркання. Спершу — на полудень, потім на захід, тоді завернули на полуніч. Оминали Корсунську землю.

Настане вечір, причалять до берега, не до їжі-води полоненики кидаються, до щілин отих, що з них весла стирчать, припадають, повітря свіже п'ють не нап'ються.

П'ятого дня незадовго до вечора зупинилася лодія біля великого города. Синко пізнав його крізь щілину, був колись у ньому з своїм гостем. Херсонес, головний город корсунців.

На лодії залишилися тільки наглядачі, щоб пильнувати за бранцями, всі інші корсунці-ромеї зійшли на берег.

Город стоїть на горі над самим причалом. Звідти долинав гомін веселий, співи, дудки вигравали, немовби там справляли весілля.

Бранці також затягли пісню, лише сумну, сумну...

Ой на морі сірі гуси проти води б'ються,
А для бідних невільників кайдани куються.
Ой злетіли сірі гуси попід самі хмари,
А на бідних невільників наклали кайдани.
Ой куди ви полинете, гуси-гусенята?
Полинемо додомоньку, там, де наша мати.
Полетимо-полинемо за поле, за ріки,
А вам, бідні невільники, горенько навіки...

Простягнувся Векша на лаві голій, закинув руки за голову, і така туга його оповила! Був і він колись вільний, жив серед людей рідних та милих, ходив куди хотів, робив що хотів. Тепер же загнала його доля в край чужий, невідомий. І чи скінчаться коли ці муки-страждання, чи так і помирати доведеться.

Наступного дня вранці на судно прийшло багато херсонітів. Вони уже самі, без полонеників, вивантажили на берег мішки з зерном.

Відтак лодія попливла далі на захід сонця.

ЦАРГРАД

Минула ціла седмиця⁴² подорожі морською.

Через дірку в помості крикнули щось наглядачеві. Він звелів підняти з води весла і, коли лодія зупинилася, відкував усіх од лав.

Вийшли бранці нагору — сонце засліпило їх, аж очі засльозилися.

Змахнув Векша сльозу — лодія їхня в затоці широкій колишеться. Суден навколо багато, і не злічити, ще ніколи стільки не бачив. Люду на березі сила-силенна. Город великий на горі простягнувся. Житла білі, покрівлі золотом сяють.

— Царград! Царград! — впізнали веслярі, які вже були тут з гостями раніше.

Зійшлися докупи, на берег зірко вдивляються.

— Невже Греччина?! — не вірилося Векші.

⁴² С е д м и ц я — сім днів, тиждень.

— Вона, вона...— підтвердив Синко.

Затеплилась у Векші надія: адже ж руські гості вже досі тут, може, якось визволитись пощастить. Хотів було розпитати Синка, як і де шукати своїх, коли б то довелось. Та наглядач уже бичем шмагає, в човен згонить.

Одразу, тільки всілись, повеслували геть від пристані в затоку тиху. Замкнули їх там у кам'яниці підземній.

— От якби дати знати нашим, де ми! — сказав Векша.

— Як же ти даси з оцього ось поруба кам'янистого?

— Не вічно ж сидітимемо тут, колись виведуть. Ось тоді...

— Вивести то виведуть, тільки куди...— скрушно похитав головою Синко.— Або знову до лодії прикують ланцюгами, або під землю пошлють камінь довбати... Не відпустять по-доброму нас ромеї. Хоча й є ото між ними і Руссю уговор, щоб вертати полонених людей додому, та ромеї все одно сокривають наших, бо правди в них стільки, як у жаби пір'я.

— Я однаково втечу додому! — рішуче проказав Векша.— Куди б мене не загнали.

— А чого ж, були такі, що й утікали. Тобі, може, також удасться, молодий, дужий, не те що я...— гірко зітхнув Синко.— Мене якщо й викупить гість знову, то радості в тому мало. Відтоді вже я навк його холопом стану. Лише й утіхи, що, може, вдома загину, а не на чужині...

Запала довга мовчанка.

Перший порушив її Синко. Він поклав руку Векші на плече, пораяв:

— Печалитися ж нам отак не слід, бо сказано — журба сорочки не дає. Треба мислити, як вирватись звідсіль. Отож, коли пощастить-таки комусь, своїх шукайте в Царграді біля церкви святого Мама. Там завжди наші гості зупиняються. Дають їм ромеї житло, харч, а як одпливають додому, то ще й вітрила та укоті⁴³ для лодій.

— І все оте задаром? — здивувався Векша.— Чого ж бо гості такі лихі на ромеїв, усе їх гудять?..

— Еге, «задаром»... Дали б вони, коли б то їх не присилював князь Олег, як став з дружиною своєю під Царевим городом. Вони радніші б не пустити на торг до себе наших, але ж несила їхня. Півсвіту вже царі ромейські держать у покорі, а ось Русі бояться...

— А як гостей наших не буде в Царграді, куди тоді можна подітись?..

— Було таке, що утікав дехто й до Болгарії, а то дожидався гостей на Дунаї біля моря. Але там, кажуть, важко гори високі перелізти, треба стежки знати. Стоять вони, ті гори, на самісінькому краю землі ромейської. Перейдеш їх — і вже Болгарія...

Дали корсунці перепочити полоненикам, щоб у них на руках пухирі, натерті веслами, загоїлись, і повели їх кудись по дорозі, мощеній каменем.

⁴³ У к о т ь — якір.

Назустріч колісниці гарні, наметами від сонця покриті, гуркочуть. Всюди люди в одягу барвистому снують. Обабіч дороги житла деревами рясними обсажені.

Підійшли до муру високого, п'ятеро хіба стане одне на одного, щоб через нього заглянути. Біля воріт сторожа чатує в шоломах гребенястих, в нагрудниках, наколінниках крицевих, з щитами круглими й сокирами довгими.

Сказали сторожі щось корсунці, вона розчинила ворота, пропустила.

Двір, як поле, широкий, мурами звідусіль огорожений. У ньому люди ратні, кінні й піші, рядами стоять. По боках хороми довгі. За хоромами гай густий, а в нім просвічує куляста золочена покрівля терема якогось великого.

Залишили корсунці полонеників з наглядачами у дворі, самі в хороми пішли. Побули там довгенько й повернулися з двома чоловіками; один ще молодий, але огрядний з себе, в довгій червоній одязі. Другий — дідок, недолугий, з перекошеними плечима, в ногавицях вузьких, смугастих і в сорочці білій.

Підступив огрядний до полонеників, обвів їх спогорда сердитим поглядом, почав вибирати. В кого ткне пальцем у золотих персях, то дідок у того так і вп'ється, мов кліщ; мацає з усіх боків, м'язи на руках і на ногах пробує, рота велить розкрити, на зуби подивиться, пройтись штовхне і щось скаже потім огрядному. А той мовчки хитне головою, і полоненика становлять набік.

Векшу найдовше роздивлялися. Веліли камінь великий піднімати, бігати щодуху по дворищу. Навіть огрядний сам його помацав.

Коли ж огляділи всіх, то корсунці з огрядним пішли в одну хорому, а Векшу дідок повів в іншу.

Дивиться Векша — житло світле, охайне, а порожнє. Стіл лише кам'яний на лапах пазуристих, як у звірів, стоїть посередині та лава поруч. У кутку, на золотому полотні, окатий чоловік з борідкою намальований. Ну як живий! Одну руку до грудей приклав, стуливши докупи три пальці, в другій рушничок білий тримає, і на тому рушничкові щось позначено водою чорною. А перед чоловіком тим вогник у риночці склянній горить.

Сів дідок на лаву і почав щось привітно говорити. Та Векша нічого не може зрозуміти, очима тільки блимає. Коли ж дідок промовив «рус», то молодик аж здригнувся, почувши рідне слово.

— Так, русич,— підтвердив.— З древлянського племені.

Посміхнувся дідок і далі вже казав по-руськи. Розпитував, хто такий Векша, де жив, чим промислював, як до полону попав.

Векша зрадів, усе розказав: і про домівку, і про похід, і про печенігів, і про мандрівку через море — нічого не втаїв. Дідок слухає уважно, хіба що інколи про якусь дрібницю довідується.

Коли ж Векша скінчив свою розповідь, дідок чогось спохмурнів одразу й заговорив уже суворо:

— Тепер послухай, що я тобі скажу. Запам'ятай: ти — холоп, продана людина. Немає в тебе зараз ні роду, ні отчини, ні ймення навіть. Віднині в житті й смерті твоїй сам лише владар твій волєн. Схоче він, то пошле тебе довбати з ранку до ночі камінь твердий,

мов криця. І будуть тебе наглядачі шмагати нагайками, про сон і відпочинок забудеш. І так весь вік мине, доки не звалишся мертвий біля того каменя...

Поховол Векша. Що слова жаскі, а що голос дідка терном гострим коле.

А дідок, пом'явши хижо пальці, витягнув, мов гусак, до Векші голову, далі веде, страхає:

— Копальні ще є такі під землею, глибші за найглибший колодязь. І туди може послати тебе владар. Там, прикутий до волокуші, колупатимеш і тягатимеш помацки важку землю. Гарячий піт дощем вмиватиме, крижані краплі із стелі морозитимуть. Очі осліпнуть у темряві, вогкість їстиме тіло. І ніколи вже не винесуть тебе з-під землі, ніколи, навіть мертвого, не осяє тебе лагідне сонце!..

Векші дух перехопило, здалося на мить, немовби земля ота страшна на нього валиться.

Подивився дідок на молодика, вдовольнився його переляком, осміхнувся, заговорив уже не так суворо:

— Коли ж ти будеш вірно слугувати владареві свому, головою ладен будеш за нього накласти по слову-загаду його, то він може вчинити й нечуване пожалування: дати тобі харч і питво, яких не знають навіть самі князі твоєї землі. Найсвітліший, найбоголюбивіший благочестивий василевс⁴⁴ ромеїв,— урочисто проказав дідок, підвівшись із лави,— зробить тебе своїм... Відповідай, що ти собі обереш?

Довго думав Векша, аж потім одказав:

— Буду слугувати владареві в його раті...

Подивився йому дідок гостро в очі, мабуть, щоб упевнитися, чи щиро він те говорить, сплеснув гучно в долоні.

Одразу вбїг челядник. Дідок сказав йому щось. Узяв той Векшу за руку, привів у мийницю, де вода тепла із стовпів кам'яних текла.

Поки Векша мився, челядник приніс йому новий ратний одяг, сандалії легенькі. Хоч вони й тіснуваті були, той одяг і сандалії, на молодика, та челядник тільки руками розвів, немає, мовляв, у нього просторішого.

Хотів Векша лишити собі сорочку, що Яна дала. Але челядник нагримав, вирвав її з рук і кинув у пічку.

Опісля вивів у двір.

Бранців там уже не було.

Дідок неподалеку проходжувався. Глянув на Векшу, посміхнувся задоволено.

— О-о, який ти!.. Правда, одяг малуватий. Що, більшого не знайшлося?

— Не знайшлося,— кивнув Векша.

— Звісно, досі в ромеїв не було таких здоровецьких воїв. Нічого, я скажу, щоб пошили по тобі. Ну, тепер іди до своїх нових друзів,— вказав на довгу-предовгу хорому. — Відзавтра ходитимеш з ними на вправи ратні, аби став із тебе справжній вой василевса великого.

⁴⁴ В а с и л е в с (гр.) — володар. Так називали у Візантії імператора.

Попростував туди Векша, відчинив двері й зупинився на порозі: в хоромі повно-повно ратних людей. Ті вгледіли його, почали галасувати, свистіти, реготати, як не сповна розуму.

Далі обступили, ніби диво якесь, той по спині ляскає, той по голові гладить, той одяг обсмикує.

Векша ж стоїть оторопіло і не ворухнеться, не знає, що йому робити.

Та ось підступив до нього один кремезний такий, волоссям аж до очей заріс, мов сам лихий, ударив кулаком у груди й відійшов трохи.

«За що це?» — глянув розгублено Векша на ратних.

А вони регочуть, розступаються в коло, лишаючи Векшу сам на сам із волосатим.

«О, які ж бо недобрі!..» — тужно повів молодик по них очима.

Волосатий утягнув голову в плечі, стиснув щелепи, заходився витанцьовувати перед Векшею: скік, скік, скік... І водночас кулаками мотає. Помотав трохи, потім підстрибнув ближче, знову хотів стусонувати в груди.

Впіймав його Векша за руки, здушив їх міцно, як то вдома робив із забіяками.

Однаке волосатий випручався і таки садонув Векшу з усієї сили.

А ратні ще дужче зареготали.

Розсердився Векша і собі штурхонув волосатого, відкинув, як снопа. Той ледве на ногах устояв. Після цього він, може, й не чіпав би вже, так ратні почали його і Векшу в спину підштовхувати, зводити до бійки.

Скипів Векша, крутнувся веретеном, давай молотити, хто під руку попадався. Далі прорвав коло, схопив лаву, замахнувся. Злякалися ті, гайнули в двері.

Опам'ятався Векша, розгублено озирнувся на всі боки. Стоїть він один посеред кам'яниці просторої, а ратних наче вітром здуло. Глянув до порога, а там огрядний на все горло регоче. І дідок щербаті зуби шкірить.

«Кінець мені!» — аж морозом пройняло його.

Опустив лаву й голову низько схилив.

Огрядний підійшов, схвально поплескав Векшу по спині й монету срібну в руку тиче.

Векша ж мов задеревів.

— Бери! — підказує дідок. — На вино тобі дає за сміливість.

«Он воно що!»

Збіглися ратні. Огрядний щось сказав їм, кивнувши на Векшу, й рушив з дідком до виходу.

Тільки-но зачинилися двері, товариство знову обступило Векшу, тепер уже улесливе й добре, ніби між ними й не було допіру бійки. Волосатий дружньо обійняв молодика за плечі, моргнув на монету.

Векша зрозумів той знак, подав монету волосатому.

Ратні схопили Векшу за ноги, за руки й ну підкидати вгору.

НА СЛУЖБІ В ЦАРЯ

Нелегко давалися Векші вправи ратні. Хоча вдома мало кому поступався спритністю на ловах звіриних, але здолати людину, ставши з нею на прю, нехай це й не насправді, а лише вдавано, куди важче. Не вмів він ні конем добре владати, щоб, як дзига, під ним крутився, ні мечем і списом, мов залюбки, грати, ні щитом себе від нападу захищати.

Прийде ввечері після вправ, усі кості болять, їжа смачна в рот не йде. Впаде утомлений на постіль, спав би й спав, так ні, починає надворі розвиднятися, треба в стайню бігти, коня напоїти, нагодувати, почистити, себе до ладу привести. З усіх сил старається, щоб знову не закували його в крицеві кайдани.

Бачать те ратні мужі, хвалять, ще й на вино інколи дарують. Він же завжди на гурт віддає, щоб заздрощів товариства не нажити, приязні їхньої не втратити.

Спершу тлумачив йому ратні накази смагливий болгарин, що також слугував там і добре тямив по-грецькому. Тлумачив болгарською мовою, та вона була зрозуміла для Векші.

Коли вже осилив, завчив усі звичаї ратні, вправи ті за гру йому стали.

У змагах між воями завжди здобував перемогу над суперником. Відтоді старші почали його ще й на чати водити. Поставлять десь біля хорому якогось чи біля воріт дворових, стій, пильнуй та шану не забувай віддати, кому належить.

Зовсім не важко на тих чатах, ото тільки що спека полуденна варить удень в одягу напівкрицевому.

Але то пусте. Більше його інше в'ялить: думки про домівку не дають спокою. Гадав, гостей побачить, вони визволять його. Та де там, як їх побачиш, коли сидиш у цих стінах кам'яних мурованих. Не випускають за ворота.

А тут іще дідок не забуває, зчаста навідує та все розпитує, чи подобається йому тут, чи не нудьгує за рідною стороною, та тільки глибше цим рану ятрить.

Проте Векша не подає знаку.

— Немає за чим печалитись! — відказує.

І дідок дуже задоволений з відповіді.

— Так, таки немає, немає, — знай одне торочить. — Ліси, болотюки там, люди в хижках куриних звірами живуть. Хіба ж можна порівняти життя те з оцим ось, ромейським...

А то якось прийшов веселий, балакучий, зиркнув проникливо на Векшу й мовив:

— Служи вірно цареві, бо немає ніде щастя більшого, як на його землі. Нащо вже мені було в Києві непогано, а от пішов же сюди охоче.

— То ви з Києва, русич? — аж скинувся Векша.

— Ні, не русич, я — варяг. Отець мій давно колись з полуночі далекої приплив до Києва, найнявся дружинником до Олега. І мене

мало з собою взяв. Сподівався — стану великим вікінгом⁴⁵. Отець, як я ще й ходити не вмів, поклав біля мене багато всяких іграшок і списа поставив. То я на ті іграшки навіть не глянув, а одразу рукою списа вхопив... Спершу, коли виріс, служив у київського князя. Але потім прочув, що цар ромейський краще платить за службу, поплив раз у Царград з гостями та й перемахнув до нього. І, як бачиш, не шкодую.

— І вам зовсім не кортить побачити рідну землю, домівку?

— Рідна земля й домівка, молодче, в людини там, де їй ліпше живеся. Ні, нікуди не тягне мене звідси.

— Мене теж,— кривиться Векша.— Хіба лиш глянути.

— Дарма, тут звикнешся, то й глянути не захочеш.

Минуло літо. Наступила зима чужинська. Випаде маленький сніжок і одразу ж розтане. Дерев, як і влітку, стоять у листі, трави зеленіють, квіти квітнуть.

Та не веселить те Векшу, лиш тугу на нього наганяє. Згадує зиму свою, древлянську...

...Ось він іще малий. Надворі снігу накидало, вітер у двері шпує. Отець, помастивши чоботи ведмежим салом, узяв снігоходки, подався на лви. Мати худобу пореє. Сидять вони з дідусем у хижі біля жаркого вогнища, навперемінки мелють зерно на крихтливих кам'яних жоренцях. Пухке житнє борошно повільно сиплется у дерев'яну мисочку й сповняє хижу духмяним запахом.

Весною та літом, бувало, й не заманиш Векшу до курної хижі. Все бігає з такими ж, як сам, дітлахами біля річки, на луках, в пущі від рання до вечора, аж поки з Тетерева почне вибродити сивий туман, а з лісу виступить густа темрява. Хіба що зголодніє, загляне, вхопить шмат хліба й знову гайда світ за очі. Або коли дощ грозовий лине, то притьмом мчить до хижі — треба ж кудись ховатися!

Забавок у нього в ту пору було чимало. В ігрища гуляє різні, на гойдалках гойдається, по деревах лазить, гнізда дере пташині, рибу ловить, гадюк б'є, стежить за бджолами, як ті данину свою з квітів збирають. Місця, було, собі не нагріє.

Зате тепер, зимою, доводиться відсиджуватись у хижі.

Нудно Векші без товариства, сонечка ясного, неба високого, луків зелених. Ото тільки й розрада — дідусеві розповіді. Вже розказав старий і про ведмедів, і про домовиків, і про грізного бога Перуна, який з неба на землю стріли вогняні метас.

А це ще й про богиню Дюдю⁴⁶ мовить.

«Отож, коли птахи у вирій відлітають,— починає спроквола дідусь, підкинувши у вогонь поліно,— а листя на деревах опадає, приїжджає вона з Морозом до нас у кожусі ведмежому на рябих кобилицях. Стеле собі дороги крижані по річках і озерах, вкриває землю снігом. Потім випустить з торби своїх духів нечистих, хуртовину й завірюху,

⁴⁵ Вікінг (норм.) — витязь, воїн.

⁴⁶ Дюдя — богиня зими у східних слов'ян-язичників, дружина Діда Мороза, володарка хуртовини, завірюхи.

і блукають вони попід житлами, у двері грюкають, по покрівлі скачуть, будять людей, щоб клали вогнища. А то в поле вискочать і там казяться на привіллї. Сама ж у ліс простує — сипле з рукава іній на дерева...»

«Хіба лісовик їй не перечесть?» — дивується Векша, переставши крутити жоренця.

«Що лісовикові! Він ще восени провалюється в землю і спить там».

Векша, забувши, що йому треба молоти, замислюється, довгенько сидить непорушно. А старий тим часом задрімав.

«А це правда, дідусю, що в лісі не можна свистіти?»

«Що кажеш?..» — прокидається дідусь і наставляє до онука вухо.

«Чи правда, питаю, що в лісі не можна свистіти?»

«Еге, еге, правда. Пробудиш лісовика від сну, він розсердиться й може накоїти лиха: або заманить у хащі й залоскоче, або в трясовину заведе».

І далі вже оповідає, наче й не дрімав допіру:

«Та все ж лісовик добрий, коли його не дратувати. Тоді він і звірину ловцям наганяє, і бджіл змушує носити мед смердам у борті; може й недугу в людини відібрати. Ласий тільки до подарунків дуже. Колись ішов я на лови, поклав йому на пеньок окраєць хліба, сіллю посипаний. Навіть і відійти не встиг, як чую — кущі шумлять за мною, галузки сухі тріщать. (Це він, хитрун, до пенька крався!) Переждав я трохи, повернувся — крайця мовби й не було.

«Чого ж ви не підгледіли, який він?»

«О, таке робити не слід, лісовики не люблять, коли за ними хтось стежить».

«А лісовички — це його дочки?» — допитується Векша.

«І дочки є, і жони. Тих люди бачили. Вони на гіллі все гойдаються, коси довгі чешуть та пряжу срібну на деревах снують. Видів, літає біла пряжа? Ото вони, як ідуть на зиму спати, пускають її за вітром...»

Слухає Векша, затамувавши віддих. А в двері торготить і торготить хуртовина, холодом дихає та все нагадує, щоб вогнище підживляли.

Векша вибрав із купочки кілька товщих і сухіших березових цурпалків, обережно, щоб не попекти рук, підклав у багаття, та й знову до дідуся:

«А русалки хто — їхні сестри?»

«Ні, не сестри. То втоплениці. Яка дівчина втопиться, так і стає русалкою».

«Там вони й живуть, у воді?»

«Авжеж у воді. Взимку, як і лісовички, сплять, а весною і літом виходять місячної ночі на берег, ігрищами всякими бавляться, співають. Звідки, думаєш, беруться оті пісні й танки, яких співають і танцюють наші дівчата з молодиками? Від русалок і лісовичок. У них вони переймають. Тихцем підслуховують, піддивляються і запам'ятовують».

«І не бояться?»

«Чого «не бояться»?»

«Підслуховувати й піддивлятися».

«Звісно, бояться, бо русалки як угледять кого, то зразу заманять, затягнуть до себе і залоскочуть. Колись у давнину, кажуть, і в нас заманили дівчину. Вона, та дівчина, начебто дуже любила русальські співи і часто ходила вночі до отого великого озера, що в пущі, слухати їх. А там було, та й зараз є, багато русалок. Ось одного разу вони якось підстерегли її, вхопили і давай лоскотати. Якби ще трохи, так і залоскотали б. Але, на щастя, її регіт почув водяник і виринув з озера, щоб подивитися, кого лоскочуть русалки. Підійшов, поглянув на дівчину і остовпів, бо вона була красуня з красунь, ще ніколи він не бачив такої купавої⁴⁷. Далі відігнав русалок і мовив: «Ходи, дівчино, в моє водяне князівство. Будеш мені першою жоною». Вона мовчить. Де ж бо це чувано — віддаватися за химерного страшного дідугана-водяника. Та ще такій красуні! «Погоджуйся,— умовляє той,— бо якщо не захочеш, то тут тобі й кінець — залоскочуть мої водяні діви». Що було робити бідоласі — погодилась. Забрав її водяник із собою, показав свої володіння, терем підводний, незліченні коштовності. «Всі ці багатства,— каже,— віднині належатимуть нам обом». Жити б красуні там весь вік у розкошах і добрі, так ні, відразу засумувала. Вже водяник і лащився до неї, і дарунки всякі давав, і розважав, як міг, не помагає. Завжди в зажурі, ні ласки від неї, ні слова привітного. «Чому ти така? — почав допитуватися.— Чого тобі не вистачає? Може, хто образив чи недуга якась причепилась?» — «Ніхто мене не образив, і недуги ніякої немає,— відповіла дівчина.— Сумно мені тут. Хочеться додому». Розсердився водяник: «Хіба тобі краще вдома, як у мене? Там робота важка, харч нужденний, а тут ти он у яких розкошах живеш!..» — «Правда твоя,— погодилась дівчина,— добре, дуже добре тут, але ж не так, як удома. Відпусти мене, будь ласкавий, до ньеньки рідної, до отця, до братиків і сестричок, до подружок моїх». Довго не відпускав водяник дівчину, думав, звикне з часом у його князівстві. Аж ні, минав день за днем, а вона не звикла, ще більша жура брала, марніти почала. Жаль йому стало красуні, бо сильно покохав її, вивів одної ночі на берег і каже: «Що ж, іди, люба, до ньеньки рідної, до отця, до братиків і сестричок, до подружок своїх. Побудь з ними та й вертайся знову до мене. Я ждатиму». Відтоді минуло багато років. Красуня та давно вже зістарілась і померла, а водяник і досі її жде. Все сподівається, що повернеться. Іноді геть розтривожиться від болісного очікування. Тоді, щоб швидше заманити до себе красуню, збунтує озеро, набере повну пригорщу всяких своїх коштовностей і жбурляє на хвилі, а ті виносять їх на берег. Та не приходить красуня збирати. Збирають уночі русалки. Вони тільки чомусь обминають горючий камінь-латир⁴⁸. Той уже дістається людям. Пригадуєш, і ми з тобою знайшли колись там, біля озера, кілька камінців, за які виміняли в гостя десяток стріл?»

«Пригадую»,— киває головою Векша.

Скільки-то на своєму довгому віку пережив, перебачив дідусь! А який колись дужий, сміливий він був! Що вже ведмеда, і того не боявся,

⁴⁷ Купава — гарна, вродлива.

⁴⁸ Горючий камінь-латир — бурштин, янтар.

сам на сам з ним ішов. Воєм у дружині Олеговій був, Царград ходив воювати. Тому й не диво, що він завжди мав що розказувати, як ото й Векша завжди мав бажання вислухувати.

Однієї тільки зими йому було не до дідусевих розповідей — сильно занедужав. Лежав кожухом накритий, кашель його душив, мороз морозив.

Кудесника⁴⁹ приводили, той бурмотів щось над ним довго, поїв джерельною водою, настояною на зіллі, дмухав пахучим димом, від якого Векша півдня чхав, потім сказав, що це Морана наслала злого духа; треба, мовляв, обмазати хлоп'я з голови до п'ят сметаною і дати собаці або котові облизати, щоб ті зі сметаною і духа з'їли.

Ще й зараз лоскітно Векші, коли згадує, як його лизав тоді собака.

І, видно, духа злого він таки з'їв — опісля й справді Векша став одужувати.

Тільки Морана, певно, сильно образилась, бо й потім не відступилася од них: незабаром дідуся з собою забрала. І що вже не робили з ним: і окурювали, примовляючи: «Лети, недуго, з хижі димом, з двору вітром», і через багаття живе та дерево розщеплене переносили, і жертвовної крові давали пити — не допомогло...

Спалили дідусеве тіло на вогнищі, щоб очистити від усього недоброго. Склали попіл у горщик і поховали в гаю до заходу сонця, аби чур⁵⁰ його не заблукав у нічній імлі.

Тепер дідусь уже на зеленій леваді, де квіти завжди квітнуть, пташки співають, пасе там білих півників.

Додому навідується лише раз на рік, коли люди поминають умерлих. І то його не бачать. Мати в той день завжди зранку топила мийницю, вішала в ній на кілочку чистий рушник, ставила всяку їжу. Відтак одчиняла вхід і запрошувала всіх пращурів митися і їсти.

Векші страшенно хотілося вгледіти дідуся, але ні отець, ні мати самі не ходили дивитися і його навіть близько не підпускали до мийниці. Тільки другого дня заходили й шукали на попелі слідів, що їх полишали там пращури. Мати щоразу знаходила і показувала їх Векші, але вони були зовсім не схожі на людські. Якось Векша за-примітив, що до мийниці забігав собака. А потім мати показувала на його сліди й казала, що то дідусеві...

...Як там тепер отець і мати без нього, Векші, живуть? З голоду то вони, може, й не помруть, сусіди допоможуть їм, а от коли податі цієї зими не дадуть тіунові, холопства не минути...

Куделя, мабуть, уже давно повернувся в Київ. І Путятя теж, йому, напевно, пощастило врятуватися — не попав же в полон. А може, загинув?..

Яна, коли довідається, що гість удома, одразу прибіжить. Сподіватиметься побачити його, Векшу, і не побачить...

⁴⁹ Кудесник — служитель язичеського культу в східних слов'ян, ясновидець, ворожбит.

⁵⁰ Чур — душа небіжчика. Язичники-слов'яни вірували в те, що нібито після смерті людини навічно залишається жити її душа. Пізніше це вірування перейняла і християнська релігія.

Хоча б отой розпорядник, який слугує біля Дон-ріки, переказав, що живий і цілий, тільки лихо, мовляв, спіткало. Тоді Яна ще, може, й ждала б. А так пожуриться, пожуриться і забуде...

Залишиться десь Векша сам, одразу ж лине до нього в гості жура щемітна, спогади снують один за одним, і немає їм ні спину, ні кінця.

А то, буває, раптом війне на нього духом рідної хижі, запахне домашнім житнім хлібом. Або ж вчувається гомін лісу. Та так виразно й чітко, що в тому гомоні можна вирізнити і могутній дзвін дуба, і лопотіння клена, і заколисуючий шепіт яворів, та облесливе шамкотіння ясена.

Так-таки, правду мовив варяг, чимало довелось зазнати вдома й горя. Були літа, коли і нива не родила, і звірина не ловилася. Їли тоді кору березову, зілля всяке, аби якось до літа дотягти. Або ще як недугу насилали на селище злі духи... Хіба можна порівняти теперішнє Векшине життя з колишнім? Зараз служба легка, харч ситий, ложе чисте, одяг добрий. Тільки чомусь так виходить, що всі оці розкоші немилі йому на чужині, як немиле було розкішне життя в підводному князівстві отій дівчині-красуні, про яку розповідав дідусь.

Проте журитися Векша журиться, а й навзнаки не дає. Службу несе, як і треба. Хоча й знає: надіятися йому на волю вислужовану — це те саме, що сподіватися з жука меду їсти.

Ні, він про інше думає. Хочє довіру здобути в царських служок і ратних мужів, щоб ті не боялися випустити його за мури кам'яні. Гадає, що гостей руських таки колись побачить чи вість їм дасть про себе. Не залишать тоді вони його тут. А може, й самому пощастить утекти. Вже й монеток кілька втаїв од товариства, зашив у поясок — знадобляться.

Було якесь свято тамтешнє.

На великому трав'янистому полі, що іподромом у греків зветься, затіяли ігрища різні ратні. Метали списи в ціль, боролися, стрибали, хто вище, бігали, хто швидше, кіньми наввипередки скакали. Найспритніших схвальними вигуками зустрічали, квіти їм кидали, давали дарунки.

Векша також грав у ті ратні ігрища. В бігу його хоч і обігнали, і стрибнув він не найвище, зате побороти жоден не зміг і списа ніхто ліпше не кинув. Метнув у дошку товстелезну, на якій коло було позначене, то спис у самісінькій серединці кружала пробив дірку.

Звеліли йому іще попробувати. І знову він попав у те саме місце.

Аж ревіли, аж скаженіли всі від захоплення.

Ще більше після того стали хвалити Векшу ратні мужі. А перегода навіть чатувати царські тереми послали.

Отоді вже Векша ніби в справжнісіньку казку попав.

Тереми величезні й височенні. Захочеш угледіти верх, треба голову задирати й шолом притримувати, щоб не спав. Вікон багато і всі крицевими прутами для чогось оббиті. Певно, аби ніхто не заліз через них усередину. Стіни помальовані ромейськими богами й святими. То бородаті чоловіки, то засмучені жінки з маленятами на руках, то повнотілі діти з пташиними крилами. В кожного круг голови коло,

як сонце золотисте, сяє. У дворі між теремами стежки широкі камінням барвистим, наче килимом, вистелені, ступити на них боязко; квіти, дерева незвичайні ростуть, водограї струмені дужі з пащ звіриних до півнеба викидають.

Там Векша вперше побачив і самого володаря ромейського — царя Романа⁵¹.

Якось чатував біля Великого терема, в якому жив цар. Привели старші мужі гвардійців⁵², поставили їх перед головним входом у два ряди. Сюди ж збіглися й служки царські, дідок-варяг причимчикував.

Невдовзі відчинилися двері, сріблом ковани. Гвардійці відразу виструнчилися й заціпеніли, мов ідоли дерев'яні. І мужі та служки стовпами тут же застигли.

Догадався Векша: царя ждуть.

Думав, що самого Перуна вгледить, аж воно вийшов непоказний собою чоловічок у хламиді пурпуровій довгій. На ньому шапочка кругла золочена, чреві квітами та хрестами розшиті.

Охорона лишилася нерухомою, а служки всі й дідок-варяг з ними попадали ниць. Ніхто й не писне, лиш чути було, як шелестіла на цареві хламида та чреві по кам'яній підлозі човгали.

Кволий, зажурений, не глянувши ні на кого, подибав цар у сад. А вже потім за ним і охоронці рушили.

Очам своїм не вірить Векша — чого б то йому в славі, в пошані такий невеселому бути?..

Ромеї дуже любили розважатися різними ігрищами-змаганнями, а найбільше кінними перегонами на легких парокінних колісницях, і часто влаштовували їх на іподромі, неподалеку Великого терема.

У Царграді було аж чотири об'єднання багатих городян, які виставляли на перегони коней і наїзників. Усі вони мали свої стайні, своїх впливових захисників, своїх прихильників, а також і свої власні назви. Назви об'єднанням давали за кольором їхніх колісниць. Голубі колісниці — голубе об'єднання, зелені — зелене, білі — біле.

Чатівники-вої, неодмінні учасники перегонів, завжди виїжджали на червлених колісницях. Їхнім захисником і наставником був царів син Феофілакт, якого Роман зробив у шістнадцять літ патріархом⁵³, другим після себе мужем усієї Греччини. Феофілакт більше цікавився кіньми і кінними перегонами, ніж діянням духовенства і храмів. Для кожних перегонів наставник сам добирав коней і наїзників. І якщо котрийсь із воїнів виправдовував його сподіванку, здобував у змаганнях перемогу, Феофілакт радів, мов дитя, і щедро того обдаровував.

Правда, ромеї обдаровували й славили всіх переможців у перегонах. Кращих наїзників у Царграді знали й дорослі, й діти. Про них співці складали пісні, мудрі думці писали в книгах. Царі й ті шанували, іноді навіть запрошували на свої трапези.

⁵¹ Р о м а н Л а к а п і н — візантійський імператор (919—944 рр.).

⁵² Г в а р д і й ц і — воїни, які охороняли імператора.

⁵³ П а т р і а р х — глава православного духовенства.

Векша давно, відколи став чатувати царські хорони, також правує парокінною колісницею на ратних ігрищах, проте його ще ні разу не посилали на привселюдні перегони. Коні в нього були молоді, неприборкані, часто капризували, та й сам він, звісно, ще не вмів як слід ними владати.

Але з часом усе змінилося. Постатечнішавши, звикнувши до лагідного господаря, коні втихомирились, упокорилися. Векша також дещо втямкував, навчився, як вести ті перегони. І ось на останніх ігрищах він несподівано випередив геть усіх суперників-воїв, подивувавши тим і ратних мужів, і наставника. Феофілакт, похваливши Векшу, пообіцяв виставити його в наступних іподромних змагах.

Як здавна заведено, перші виїхали на широке поле іподрому червлені колісниці. За ними — голубі, потім зелені й білі. Від кожного об'єднання по п'ять.

Довкола поля вкопано безліч довгих лав, на яких сиділа сила-силенна люду. Біля виїзду стояли клітки з дикими звірами — левами, тиграми, вовками.

«Навіщо їх там поставили? — думав Векша. — Невже для того, щоб полохати коней ревом і гарчанням? А може, людям для розваги? Мабуть, для розваги».

Колись понад полем, розповідають, був широкий і глибокий рів з водою, а в ньому плавали дивовижні чудовиська — величезні, більші за людей, зубаті ящірки, річкові коні, свині-риби. Тепер тут уже цього немає, лише ото клітки із звірами стоять.

Цар із своєю ріднею теж майже завжди дивився перегони. Для нього на іподромі поставлена на двадцяти чотирьох кам'яних стовпах простора ложа з потаємним ходом до Великого терема. Обабіч ложі — по хоромі для царських служок і охоронників-гвардійців.

Тільки-но в ложі з'явився цар Роман у пурпуровій мантиї (він один у всьому царстві мав право носити одяг такого кольору), розпорядник

перегонів подав знак наїзникам розпочати біг. Вони шмагонули бичами коней, і колісниці майже одночасно рвонули з місця.

Над іподромом одразу зчинився неймовірний галас. Глядачі-уболи-вальники схоплювалися з лав, вимахували руками, підбадьорюючи вигуками своїх наїзників і беручи на глузи їхніх суперників.

Цього дня Векша ще більше подивував ратних мужів і наставника. Та й не лише їх. Від самого початку й до кінця заїзду він був попереду.

Щоправда, в найбільш небезпечному місці, біля одної з позначок, які стоять у обох краях довгастого поля, там, де треба повертати колісниці назад, Векша мало не перевернувся. Одначе все обійшлося гаразд. З усіх сил вчасно наліг, натиснув на піднятий бік колісниці і таки виважив, вирівняв її.

Як переможцеві, Векші звеліли неквапливо об'їхати біговою доріжкою довкола всього поля, щоб роздивилися його глядачі і цар із своєю ріднею.

— Віват! Віват! Слава! Слава!.. — вигукували розпалені городяни, аж поки він не поїхав з іподрому.

Не встиг завести коней у стайню, прибіг дідок-варяг. Веселий, радий, мовби не Векша, а він сам здобув перемогу. Поплескав по спині, заходився хвалити:

— Молодець! Молодець! Я зразу вгадав, що вірно слугуватимеш найсвітлішому, найбоголюбивішому василевсу. Тому й пораяв узяти воєм... Благочестивий владика Феофілакт дуже тобою вдоволений. Звелів після перегонів привести до нього. Став коней, переодягайся!..

Після відвідин патріарха дідок з радості сяяв. Ще б пак! Віднині його підопічний буде об'їжджати коней самого владика — таким великим повелінням обдарували, ошасливили цар із своїм сином Векшу за перемогу в сьогоднішніх змагах.

— Ось бач, ось бач,— тремтячим од збудження голосом вигукував старий, коли вони ішли від патріарха,— чи не казав я тобі, що немає ніде щастя більшого, як на землі ромейській! Тут і пригріють, і вчинять нечуване пожалування. Так я мовлю?

— Так,— буркнув Векша.

Дідок зиркнув на нього, усміхнувся лукаво:

— Шануйся, молоде, то, може, не тільки в кінських перегонах, а й у службі царській декого обскакаєш. Та гляди,— посварився кістлявим пальцем,— не забудь тоді про того, хто лишить позаду, хто чинив тобі добро велике! Кажі: не забудеш?

— Про добро не забувають.

— Авжеж, авжеж. Знаю: ти повік пам'ятатимеш мене...

Перш ніж Векша попав до охоронників, ратні мужі-гвардійці заходилися йому тлумачити, які в них порядки-звичаї, як треба чатувати царя. Примушували переповідати все те, робити всілякі вправи, вдаючи із себе охоронника.

«Ой нелегка, мабуть, буде ця нова служба,— подумав Векша.— Коли б відав, що таке скоїться, то й не старався б там, на іподромі...»

Від мужів-гвардійців щодня ходив до патріархової стайні.

Коней у владика чимало, а ще більше челяді біля них. Той чистить, той годує, той водить по двору на довгих поводках — навчає бігати.

І Феофілакт подовгу метушиться там. Його всі коні знають, бо частує їх завжди смачними земляними горішками й солодким сушеним виноградом. Угледять — іржуть, рвуться, мов навіжені.

До Векші Феофілакт виявляв привітність. Наче з рівним заходив до стайні, показував, якого треба об'їжджати коня, і не велів — просив, щоб не шмагав його сильно бичем.

Поки Векша утямкував, завчив порядки-звичаї охоронницькі, минуло майже дві седмиці. По тому його одягли, як усіх гвардійців, дали круглий важкий щит, довгий спис і повели разом з п'ятьма десятками чатівників у великий терем.

Їх безборонно пропустили через усі ворота й двері аж до самої тронної зали. Там Векшу і трьох охоронців залишили чатувати біля входу — по двоє з обох боків. Решту порозставляли під стінами.

Зала величезна. Скільки ввійшло охоронців, а вона мовби й порожня. З високої стелі, ніби кетяги калинові, звисають світильники. В них горять свічки — товсті і довгі, немов качалки.

Понад стінами два ряди кам'яних стовпів. І долівку з каменю викладено. Рівна, наче гладінь водяна. Таки й схожа на неї, бо, як і гладінь, все відбиває в собі: світильники, стовпи, двері, людей.

У кінці зали на підвищенні сяє коштовними самоцвітами, золотими й срібними вишивками царів трон. Поряд — золочене дерево, на гіллі якого сидить безліч викуваних з бронзи пташок. Біля підніжжя трону два здоровенні леви, також позолочені.

Незагайки появився цар у супроводі своїх мужів-дорадників.

Цього разу він був одягнений аж надто пишно. Вбрання на ньому — голуба з паволоки сорочка, темно-малинова накидка-корзно, червона шапочка-вінець, пурпурові чоботи — все блищало, переливалося барвами. Од вінця по щоках спускалися широкі веселкові підвіски, з шиї на груди спадав довгий ланцюг з мінливого коштовного каміння, в руках тримав золоту кулю з сяючим зверху хрестом.

Неквапливо оглянув з-під насуплених брів залу, подибав до трону.

Коли цар сів на трон, один з його мужів попростував до входу, де чатував Векша. Двері відразу розчинилися, пропустили. Небавом він повернувся в залу, ведучи за собою кількох смаглявих чоловіків, певно, маврських слів⁵⁴, бо одягнуті вони були так самісінько, як і ті маври-покупці, що про них колись розповідав Синко. Сорочки довгі, смугасті, на головах рушники накручені.

Підступивши до трону, сли попадали на коліна й лікті, почали кланятися цареві, торкаючись лобами кам'яної долівки.

І саме в цей мент у залі скоїлось щось неймовірне. На золоченому дереві раптом стрепенулися й заспівали кожна своїм голосом пташки, закрутили хвостами, роззявили пащі, висунули язика й голосно заревли здоровенні леви, здригнувся і поплив під стелю трон із царем.

Векша від несподіванки, здивування і страху ледве не випустив з рук списа й щита. Не менше, мабуть, були вражені й налякані

⁵⁴ С ли — послы.

маври. Перестали бити поклони, отетеріло дивилися на те незвичайне видиво.

Врешті цар кивнув головою. Почався прийом.

Сам цар мовчав. Від його імені перемови вели його дорадники. Спершу вони прийняли чималу скриню з дарами від маврських посланців, довгенько про щось із ними гомоніли, потім обдарували і їх царевими дарами — всіляким золотим і срібним узороччям. Маври ще раз покланялися й рушили до виходу.

Трон знову опустився вниз. Цар встав з нього й вийшов із зали з своїми мужами-дорадниками через бічні двері...

Раніше Векша гадав: ото щасливо живеться всім при царських теремах! А далі придивився: не таке вже й щастя тут. Ні сміху, ні жартів не почувеш, розмовляють тільки пошепки і то ще й рот прикривають рукою.

Ось хоча б і дорадники, служки царські чи ратні мужі. Все, здається, у них є — і шана велика, і одяг розкішний, і харч смачний. Зустрінуться, вклоняються один одному улесливо, а одвернуться, супляться, очима хижо блискають. Ворожнеча, видно, між ними якась...

Навіть сам цар немовби чогось побоюється. На люди рідко показується, у теремах його увесь час гвардійці чатують, цілу ніч світильники в покоях горять, по темних кутках і переходах із смолоскипами служки нишпорять, чи не притаївся там, бува, хто з умислом лихим. А що не охоронник біля царя, то й із землі іншої, і тримають їх нарізно, щоб дружби між собою не вели. По-грецькому вчать розуміти тільки самі накази. А як багато в нього цієї охорони! Мабуть, чимало зла накоїв, коли так боїться...

Служба нова, як звик до неї, була для Векші не важка, але нелюба. Гнітила вона його повсякчас. Однак він зносив її, сподівався, що колись, може, до царя прибудуть і від київського князя сли. Тоді вчинить те саме, що Синко колись учинив. Упаде перед ними на коліна, впросить, ублагає визволити з неволі.

Та слів від князя Ігоря все не чути й не чути, хоч минуло он скільки часу.

На гостей уже не надіється. Може, вони й знову приїжджали (еже ж, напевно, що приїжджали, бачив, як одного разу несли в царські хорони в'язки хутра, таке тільки на Русі буває), та хіба побачиш їх за мурами цими. Відколи тут, ще ні разу з двору не пустили.

Не витерпів, запитав якось мимохить дідка-варяга про слів і гостей руських.

— Забудь ти про них, не згадуй більше, — невдоволено відказав на те дідок. — Не дуже їм тут раді... Це ваш Олег, зборовши колись Царград, змусив данину давати Русі й приймати її гостей. Та Царград не забув про відплату за цю ганьбу. І коли своя рука до помсти коротка, то інша за дари знайдеться... Отож цькував по троху цар гостей ваших печенігами, а тепер час настав і зовсім їх позбутися...

— Позбутися? — мимоволі вихопилося у Векші.

— Авжеж позбутися. Їде днями василевс Роман до межі болгарської, зустрінеться там з каганом печенізьким і намовити його, щоб порвав мир з Ігорем і всіма силами на Київ несподівано вдарив... Тобі ж нагода — супроводжуватимеш його, на землю ромейську подивишся...

ВТЕЧА

Ледве тримається на коні Векша. Не бачить ні городів-красенів ромейських, ні садів-зеленів розлогих, не чує дзвону церковного, захоплених вигуків людей, які шану складають цареві, путь його колісниці золотій квітами встеляють. Везе він присуд смертний отчині своїй та й собі заодно: бо як поневолять Греччина з дикими печенігами край, люд рідний,— як його, Векшу, оце зневолили, для чого ж тоді й жити.

Слово, одне б слово застережне кинути своїм! А де тому слову крила взяти, море, поля перелетіти?..

Диво дивне: відколи попав у полон, ні разу не видів Векша сну. А скільки вже часу минуло! Друге літо поневіряється на чужині. Йому ж так кортіло хоча б уві сні побувати вдома, глянути на своїх, погомоніти з ними. Та ось цієї ночі сон до нього, нарешті, таки прилинув!

Звечора Векша довго крутився, перевертався, голова гуділа, тіло ніло, мов побите, лише опівночі задрімав.

...Чує, хтось торсає легенько, й над саме вухо шепоче знайомий, рідний голос:

«Тікаймо, поки всі сплять!»

Бере Яна Векшу за руку (долонька в неї ніжна, гаряча), виводить з намету. А там, надворі, уже світає. Глянув на дівчину — у віночку, простоволоса, така, як була в пущі біля Олегової могили.

Тільки-но вони ступнули на стежину, щоб майнути в хащі, бачать — на гілці стара недолуга ворона сидить. Повагом розплющує очі, кармає людським голосом:

«Пр-р-роданий, пр-р-роданий!.. Владар-р... ка-амінь твер-р-р-дий... Кр-р-раплі кр-р-рижані... пр-р-рикутий...»

І раптом, стріпнувши крилами, ворона перекинулася дідком-варягом.

«Забудь ти про них! Кинь ту діву знадливу! Вернись до найсвітлішого, найбоголюбивішого василевса!..» — почав умовляти-веліти.

«Хто це?..» — питає Яна й боязко тулиться до Векші.

Він нічого не каже, тягне дівчину далі від дідка.

Пробігли трохи, чують: позаду крик, лемент. Озиралися — за ними гоняться маври, ті, які на прийомі в царя були, в довгому одязі й з накрученими на голові рушниками. І піші, і на конях і на отих потворах горбатих, що шиї в них — гусячі, а голови — зміїні.

Втікати важко, бо зарості попереду наче розтанули і пустеля піщана, розпечена, безкрая простягалась перед ними. Та не зупиняються Векша з Яною, хоч і вмиваються потом, як водою, все біжать, біжать, побравшись за руки...

І нараз пустеля перетворюється в трав'янисте поле, а маври на печенігів. Свистять печеніги, вигукують, метають з коней волосяні петлі.

Векші пощастило ухилитися од їхніх петель, а от Яна попалася. Тоді він, згадавши, як колись урятував Путятю, кидається з сокирою, що якимсь побитом опинилася у нього в руках, до Яни й перерубує петлю так само, як тоді.

Яна біжить до Дніпра, де мають бути руські судна, кличе з собою й Векшу, але він ще одбивається, стримує нападників, щоб дати їй змогу далі втекти...

Ось вона вже зникла за прибережним горбом, і одразу ж звідти, од Дніпра, лунає тривожний поклик рога...

І тут сон його обірвався. Векша глипнув, чує — голосно гуде ратна сурма, розбуджуючи царську охорону.

Наче знецімився Векша, не пам'ятає, як сам вбирився, як коня порав-сідлав, як у доргу вирушали, — усе стоїть у нього перед очима Яна і кличе з собою.

О, недарма вона до нього в сні приходила! Серцем, мабуть, відчула, що йому тяжко, й прагла вирятувати з біди...

А може, то сама Русь кличе його до себе, втікати велить? Але де ті стежки, дороги, що додому ведуть?..

Хоча б хмара ото грозова, що видніється на обрії, насувала швидше, зливою своєю головою йому затьмарену освіжила, думку якусь рятівну в ній розбудила!

Та заклата, мабуть, ця сторона зрадливая, коли й хмара небесна її цурається, третій день ось на виднокраї стигне-синіє, а з місця не рушиться.

Аж вдивився ополудні — не хмара то — гори височіють удалині. Чи не ті це гори, про які Синко розповідав? Авжеж вони, і дідок-варяг казав, що цар зустрінеться з ханом біля межі болгарської. За ними, певно, й земля болгар починається. Ех, через них би тільки...

Калатає серце, дихання важке нагрудники крицеві розпирає, острах бере, щоб лице думки не видало.

В'їхали до підгірного селища. Цар із своїми дорадниками та служками в хорому високу, білу зайшов, охорона його ратна до річки попростувала. Розбрелися хто куди на лісистому березі, розсіддали, де хто схотів, коней, напувають, микють їх, самі досхочу купаються.

Одвів Векша свого коня подалі від гурту. Помив його, сам скупався, одягнув тільки сорочку та ногавиці коротенькі, до пояса меча приладнав. Присів і раз по раз на товариство крадькома позирає.

Врешті влучив мить — шмигнув у кущі, що розрослися над самою водою. Намацав каменюку, посидів трохи мовчки, потім жбурнув її в річку й закричав не своїм голосом, щоб рятували його. Раз... удруге...

Коли ратні кинулись бігти на крик, одрачкував з тих кущів у ліс, схопився на ноги і помчав куди очі дивляться.

«Нехай гадають, що я втопився, — гарячково билася в голові думка. — Прибіжать, побачать на березі шолом, нагрудники. А може,

й кола на воді від каменюки ще не згаснуть. Довго шукатимуть, бовтатимуться в річці. А я тим часом далеко встигну втекти. Кінь не розкаже, він без'язикий...»

Все біжить і біжить, подиху не переводячи, аж доки ніч темна не настала.

Тут якраз під поваленими замшілими деревами яма з листям сухим торішнім лучилася. Зарився, немов їжак, меча в руці затиснув. Так і пролежав усю ніч, не випускаючи його. А як діждався ранку, зліз на сосну високу, видивився, де гори сині, й подався далі.

Іде, скрадаючись, прислухаючись, поміж деревами мовчазними, крізь чагарі густі продирається. Кожен шелест під ногою йому за шум-галас видається. Затріщить у хащах наполоханий звір, Векша й завмирає на місці. Та не звір той страшить його — людей лихих боїться більше за звірів. Проте зустрінеться з ворогом, добром вони не розминуться...

Отак і до гори добрів. Стоїть вона прямовисно, небо шпилем щербатим гризе, птахові хіба тільки на неї злетіти.

Так ось чим відгородилася од сусідів земля грецька!

Тільки не злякає його та гора високая, нізащо не повернеться в неволю осоружну! Ліпше вже загине тут, об каміння розіб'ється...

Пішов попід горою, придивляється, чи немає де хідника.

Раптом бачить — багаття погашене чорніє, біля нього струмок спадає з ярочка вузького. Ярочок той кущами терновими притінений. Хоч і крутий надто, але дертися по ньому можна.

Збирається Векша на гору. Де об камінь обіпреться, де за кущ вхопиться, підтягнеться. Геть уже руки поколов. Але те його не спиняє, все вгору лізе.

Ось і ярочок кінчився, струмок під каменем зник. Вище осип піщаний жовтіє, ледь торкнися — сунеться.

Напився Векша води холодної із струмка, поповз осипом. На два кроки вгору вилізе, на один униз зсунеться. Задихався, упрів. Полежить трохи нерухомо, наче мертвяк, відпочине, та й знову руками-ногами гребеться по піску тому дрібному.

А коли переповз осип, озирнувся, то його ніби варом облило: осторонь під горою дими димлять, люди біля вогнищ метушаться, а він у них на видності.

Помітили ті, руками махають йому, кричать щось, кілька до ярка побігло.

Як зацькований звір, кинувся Векша дертися по скелі стрімкій, тіла свого не відчуваючи. Пальцями, підборіддям у камінь впинається, за найменше стебельце-травинку хапається.

Оглянеться назад: урвище страшне, голова паморочиться. Зірвись у ту прірву, то вже більше рясту на землі не топтатимеш.

Вершина ж гори зовсім близько, не далі як на постріл з лука. Ще трохи, і його ніхто не дістане.

Але, мабуть, уже не зможе він видертися на неї. Така виснага тіло пойняла, що ні рукою, ні ногою не ворухнути, голова чманіє, в очах туманиться. Знову немовби сон почав йому видітися. Глядить

на вершину, а там Яна, отець, мати, Путята маряться. Стоять вони, як живі, й кличуть до себе.

Застиг Векша непорушно, сльози гарячі, гіркі закапали в нього з очей. Невже гинути отут доведеться, отчини своєї, рідних не побачивши, не попередивши люд руський про небезпеку? Невже навіть всемогутий Перун, добрий Велес, ласкава ніжна Лада не допоможуть йому? Чи, може, вони назовсім одвернули від нього свої ясні лиця?..

Напружився весь, хапнув на повні груди повітря і, наче кішка, за якою гониться скажена собачня, подерся на вершину. Сам незчувся, як на ній опинився.

Присів знесилено і якийсь час не міг втямити, де він, на небі чи на землі. Сонце йому лагідно світить, вітерець легенький в обличчя прохолодою повіває, чубом бавиться. Внизу скрізь ліси, далечинь синіє. Аж не віриться Векші, що він уже тепер на волі.

Глянув на себе — весь кров'ю заюшений. На пальцях нігті позламувались, з сорочки та ногавиць саме лахміття лишилося. Руки, ноги, спина — мов поперебивані. Впав би оце на камінь, сонцем нагрітий, і лежав би й лежав...

Та треба ж швидше тікати йому звідси, а то ще й погоня видереться на вершину.

З другого, болгарського, боку гора була вже не така крута. Але поки спускався вниз, то й падав, і скочувався, і на животі з'їжджав.

Як і на тім боці, під горою ліс густий поріс, дикий, неходжений. Багато дерев товстелезних повалено, вивернуто із землі. Лежать вони одне на одному, спорохнявілі, мохом зеленим покриті, коріння їхне каракате, ніби чудовиська якісь, стирчить біля ям глибоких. Тиша навкруги, тільки вгорі листя шепоче, наче краплі дощові по ньому порощать. Навіть птахів не чути.

Пробирається Векша тим лісом у сутінках зелених, без стежок, без доріг. Сухе падалишне гілля ноги йому раниць, а живе, пружне по обличчю боляче шмагає, трава різуча, мов ножами гострими, тіло розтинає.

Та ось дерева почали розступатися, а трохи згодом Векша вибився на невеличку галявину. Там надібав джерело холодне. Припав до нього, спрагу свою заспокоїв. Смачнішою за мед вода йому здалася.

Промив рани, на осонні простягнувся, вигрівається. Засмоктало в животі. Надрав мечем кори з дерева, трохи утамував голод.

Лежить, думає, як далі бути, в чому на люди показатися. Адже за навіженого вважатимуть, жахатимуться. Он пташка якась вертлява, чого їй бояться, крилатій, так ні, й та глянула на нього з кущика блискучими очима-намистинками, злякано пінькнула й шурхнула в гущавину.

Перепочив трохи, на сонці рани присохли. Зняв подертій одяг, почав докупи його тулити. Зашпилив терновими колючками, натягнув — знову розлізся. На собі все так-сяк позастібував і рушив стежкою, протоптаною звірями, до джерела.

Щодалі ліс рідшав і рідшав. Поволі губилася й стежка.

Невабом ліс кінчився, лука широка зазеленіла. Визирнув Векша із кущів, бачить — на тій луці отара овець пасеться. Осторонь у чорному наверх вовною кожусі дідусь-пастух на герлигу схилився, на плечі в нього сокіл сидить, біля ніг собаки лацаються.

«Старі люди добрі,— подумав Векша.— Не скривдять».

Тільки виткнувся з кущів — собаки кинулися до нього.

Пастух угледів Векшу, прикрикнув на собак, підступив до хлопця.

— Ти хто такий? Чого тут ходиш? — запитав суворо.

— Пастух я, овець господаря свого розшукую,— промовив перше, що спало на думку.

— Кажі правду! — підняв старий загрозовано герлигу: гляди, так і ошелешить нею.— Всіх пастухів тут знаю. Правду кажі!

— Помилуй, отче, не видавай мене!.. Не злодій я, полоненик, з неволі ромейської втік...

— Сюди як пробрався? — допитувався пастух, усе ще не опускаючи герлиги.

— Через гору ту,— показав Векша рукою, а одяг на ньому й розлізся.— Додому втікаю, на Русь...

Побачив старий подерте, скривавлене тіло молодика, в нього й герлига з рук випала.

— Та на тобі ж місця живого нема!.. Як тільки ти пробрався? Там і птах не всякий перелетить... Не бійся, нікому тебе не викажу. Ходімо зі мною.

Повів його пастух у зарослі до куреня. Сорочку довгу полотняну дав, кусень сиру відкраяв, молока овечого налив.

Ість Векша й водночас про свої поневіряння розповідає.

Старий слухає, руками об поли б'є.

— Що то люди на цім світі ясному коять! Гірші за звірів хижих...

Потім зварив якесь вариво з трав цілющих, помастив і перев'язав молодикові рани, звелів лежати в курені.

Решту дня і всю ніч Векша спав мов убитий. Не чув, як пастух, упоравши отару, ліг поруч нього, вкрив кожухом, не чув також, коли той і встав уранці. Прокинувся й не зрозумів одразу, де він. Лиш вгледівши на собі кошлатого чорного кожуха, посміхнувся, порачкував до лозяних дверцят, нещільно приставлених до куреня. Виглянув надвір.

Небо похмуре, над головою пливуть сірі хмари, повіває холоднуватий вітер.

Неподалік пасеться отара, старий з соколом на плечі біля собаки великого сірого порається. Розкрив йому пащу, м'ясо туди запихає, а собака стоїть перед ним, лапи розставивши, й не ворухнеться. Придивився Векша, аж то пастух вовка годує.

«Невже навчений?» — дивується.

А старий відійшов, зняв ковпачок у сокола з дзьоба.

— Гайда! Гайда! — вигукнув, кинувши птаха.

Той злетів угору й каменем упав на звіра. Вчепився йому у в'язи й почав довбати очі. І тепер вовк не рушив з місця.

«Що таке?..— торопіє Векша.— Невже таїнство якесь?..»

Прихопив кожух, виліз із куреня, попростував до пастуха.

— Прокинувся вже? — вгледів його старий.— Як спалося?

— Спалося добре,— мовив вдячно,— тільки сон ще й досі бачу.

Підступив, придивився, аж то не живий вовк, лиш опудало з нього. Сокіл же тягав м'ясо крізь дірки, де очі колись у звіра були.

— Навіщо це? — спитав, подаючи кожуха.

— Помічника свого на вовків годую. Звикне мертвому очі довбати, то й живого не помилує. А куди дінеться сліпий вовк, звісно, сам собі голову об дерево розтратить.

Закрапав дощик. Старий завернув од лісу отару, заліз із Векшею в курінь, витяг із торби прісного коржа, кружало сиру, шматки смаженої баранини.

Розломивши надвоє коржа, простягнув половину Векші, спитав, осміхаючись:

— Цареві харчі, мабуть, кращі за наші, пастуші?

— Для мене давучі були,— зітхнув Векша.— Отцівські — ті найсмачніші.

— Правду речеш,— згідливо кивнув головою старий.— Свій чорний хліб ліпше чужих пирогів. От хоча б і звір чи птах... Лучилось якось мені вепреня впіймати. Годував, пестив, чого б йому іще треба? Так ні, випустив — одразу в ліс свій дременуло. І що йому там нехай не дошкуляє: голод, звірина дужча, а ніколи в неволю не вернеться.

— Що — звір!.. Ось я думав іноді: ну, якщо вже так судилося мені, змирюся, забуду домівку, отця, матір. Житиму як прийдеться. І не зміг... Ще поки на чатах стоїш чи в товаристві, то нічого. А як ніч настане, така туга скімляча найде, ридма ридав би, криком кричав би. Якщо б і з рідні нікого в мене не було на Русі, і тоді втік би до неї. Не співали для мене в Греччині пташки, квіти не квітли, зорі не сяли... І чого воно так, що своя земля наймиліша?..

— О-хо-хо,— зітхнув болгарин.— Кажуть-бо: по отчині й кості плачуть... Виглянь-но, де вівці, тоді я повім тобі одну стару, може, казку, може, й бувальщину...

Векша визирнув з куреня.

Отара, збившись до купи, стояла під розлогим дубом. Круг неї тулилися змоклі на дощі пси.

— Так от слухай мою казку,— почав спроквола пастух.

Колись давно в якогось там князя було два сини. Коли князь постарів, то посадив на князівській стіл не старшого, як це велося завжди, а молодшого сина. Кажуть, начебто він недолюблював старшого, тому так і вчинив.

Це дуже образило старшого княжича, і той, проклявши рідню, землю свою, втік до отцевого ворога, сусідського князя, й поклав собі ніколи більше не вертати додому.

Там, на чужій землі, його добре прийняли, князь навіть доньку свою віддав за нього. Розкошує княжич, шана йому велика, повага.

Та ось минуло небагато часу, і почав він нудьгувати за рідною стороною. Якщо раніше завжди був веселий, посмішка привітна з лиця

його не сходила, то тепер никав, опустивши голову, мовчазний, понурий, а хто й заговорить до нього, відповіді не почує. Сохнув, як стебло без води. Їсти не їв, пити не пив, жона-красуня стала йому немила.

Що вже не робив утікач-княжич! Був у тому чужому князівстві в якійсь печері незвичайний камінь. Якщо хто лягав на нього ниць, одразу ж забував про своє горе. Лягав на цей камінь і подовгу лежав на ньому й княжич, але й після того не було полегші, нудьга не кидала його, а ще дужче оповивала. Та щоб розкаятись, повернутися додому, впасти отцеві та рідні в ноги, попросити прощення, й не мислить. Твердий був на слові й на ділі.

Бачить його тугу князь, отець жони, мужів наймудріших з усієї землі скликає, ради у них питає, як-то відігнати од княжича ті муки-страждання.

Довго думали-гадали мужі і, врешті, таке мовили князеві:

«Багато знаємо ми недуг усяких: і малих, і великих, і легких, і тяжких, але сильнішої і тяжчої недуги, як туга по стороні рідній, ніхто з нас не відає. Чимало знаємо ми і способів різних, щоб недуги оті долати, але способу такого, щоб цю тугу здолать, також не відаємо. Чули, десь у горах високих, у лісах дрімучих живе кудесник столітній, який на зіллі всякому знається. Спитай іще його, владарю великий, може, він тобі pomoже в горі...»

Довго ганяли-нишпорили княжі люди, поки знайшли того, як голуб сивого, кудесника.

І мовив князеві дідуган столітній:

«Є у мене зілля чудодійне, що долає і лихоманку, і перестріт, і головокрут, і падоніг... Та чи здолає воно журу людську за домом рідним, того не знаю, бо зілля це всесильне лиш проти поганої недуги. Якщо ж вона, недуга тая, не від злих духів або її й зовсім нема,— воно стає отрутою...»

«Вари скоріш те зілля! — звелів сердито владар.— Не видиш — княжич гине від туги-недуги облудної? Нічого йому журитися по тій стороні, чужа, ненависна вона йому. У мене він знайшов собі дім».

Скорився кудесник, зварив і дав його випити княжичеві.

Та не встиг той і чари от губ відняти, як стрепенувсь нараз, мов гад його якийсь вжалив неждано, в корчах і муках упав на землю, а там і задубів...

Замовк пастух. Векша сидить — не ворухнеться. До самого серця йому сягнула ця розповідь.

— А ти кажеш — забути свою сторону,— обізвався перегодя старий.— Добрий син ніколи не забуде отчину-матір, і сили в світі такої нема, щоб вона зборола в ньому тугу-нудьгу за нею. Мовиться ж: розлучений з любкою плаче сім літ, розлучений з отчиною плаче все життя.

— Так-таки,— кивнув Векша.— Краще бути жебраком удома, ніж царем на чужині, бо чужий вогонь холодніший за кригу...

Цілу седмицю пробув Векша у пастуха. Той його, наче сина свого,

доглядав та все лаштував у дорогу. Повну торбу харчів наскладав. Свитину свою, ногавиці подарував, шапку з овчини пошив, ходаки шкіряні на ноги стулив.

— Чисто тобі болгарин! — сміявся радо дідусь, як молодик в усе те вбрався.

Векша ж, як рани почали в нього гоїтись, допомагав старому овець порати, вітролом у лісі збирав на паливо, курінь полагодив.

А восьмого дня вивів його пастух світанком на луку, стежку звивисту показав:

— Отак іди нею аж до Дунаю. А там простуй усе берегом, берегом, до самого моря ріка тебе доведе. Біля моря город стоїть, Селіном зветься, в ньому ваші гості, коли в Греччину і з Греччини пливуть, завжди зупиняються. Може, тобі пощастить, трапиться там хтось із своїх. Та тільки не говори з кожним зустрічним, бо й серед наших є всякі, і добрі й лихі. Хоч ти й схожий на болгарина, та річ твоя видасть тебе, що чужинець. Ще схоплять, почнуть допитувати — і хто ти, звідки, куди йдеш. А наш цар Петро⁵⁵ в дружбі з ромеями. Навіть царицю собі взяв з ромейок, царя Романа онуку. Ліпше бідаків питай, коли що треба. Вони тебе й нагодують, і путь далі вкажуть.

Подякував Векша старому, присягнувся згадувати все життя, як отця рідного.

Хотів віддати йому ті монети грецькі, що в нього в пояску були зашиті, але пастух не взяв та ще й образився:

— Сховай, сховай їх, вони тобі ще знадобляться. А мені, коли хочеш якусь пам'ятку лишити по собі, давай-но отого ножаку, — вказав старий на меч, що висів у Векші на пояску. — Злі люди на розбій таке видумали, а мені буде чим деревину розщепити, щоб вогнем себе в стужу зігріти. Тобі ж він тільки зашкодить.

Одчепив Векша меча, простягнув доброму болгаринкові. Відтак уклонився в ноги й рушив у путь-дорогу.

НА ДНІПРО ПО РИБУ

Котить свої хвилі привільний Дунай широкою долиною. Як і на Дніпрі, тут верби, осоки, явори на березі поросли, левади, луки зелені обабіч ріки послалися. Немає тільки Дунаю в землі болгарській ні порогів загрозливих, ні берегів крутих, гористих. Схоче — в поле заверне, шмат землі відхопить, забажає — попід гаєм зеленим проляже, вербу рясну підміє, на забавку з собою умкне.

Пливуть річкою човни, лодії, плоти — ліку їм немає. А ще більше перехожих-проїжджих на дорозі прибережній битій: і вдень і вночі кушпелить вона курявою від возів і худоби прогончої, і вдень і вночі не вщухає на ній гомін людський. І все то гомін зрозумілий, мовби рідний Векші.

⁵⁵ П е т р о — болгарський цар. Царював з 927 по 968 рік. Був одружений з онукою візантійського імператора Романа Лакапіна.

Іде він, поспішає, землі під ногами не чує. Така вона легка йому, ця путь видається.

Кінчилися харчі, завернув у оселю придорожню поїсти щось купити. Замахала на нього руками, не взяла молодиця плати за хлібець-житнячок та ще й квасом напоїла, ягід у шапку насипала.

— Гріх великий,— каже,— за харч з подорожнього брати.

Надійде вечір, не хоче Векша людей тривожити, щоб ночувати пустили, під кущем виспитися, а розвидниться надворі — знову в путь.

Прийшов до Селіна. Город хоч і невеликий, зате гарний. Подався Векша одразу ж до причалу, думав, може, й справді гостей руських стріне. Суден багато там стоїть, а своїх жодного не побачив.

Почали думки невеселі Векшу облягати: як же йому тепер море пересягнути, до Дніпра дістатися? Може, подорожні які лучаться, за весляра до них би попросився. Та спробуй взнати, хто тут куди пливтиме. Заговорив би до кого із городян, так не відає, як і підступитися до них.

Потрапив, никаючи, на торжище. Людей там, як і на київському,— не пробитися. А скоморохів — наче комахні. Ходить Векша між рядами, до всього придивляється, прислухається. Аж глянь — у будочці, де хліб продається, чоловік позіхає, на покупців вижидаючи. Підійшов, сторгував маленький коровай. Потім зважився, запитав:

— Не скажеш, чоловіче добрий, де б роботу яку знайти?

— А ти он до того звернись, якщо мошви не боїшся,— показав на ошатного сивобородого діда, котрого обступив гурт простоволосих голодранців.

Векша став збоку, прислухався. Вони вимагали від старого якусь платню, він упирався. Найбільше напосідав на нього довготелесий рябий чоловік. Врешті дід ткнув їм щось, і гурт подався в пивницю навпроти.

Векша підійшов, зняв шапку, вклонився.

— Чого тобі? — запитав сердито старий, теліпнувши довгою, мов кінська грива, бородою.

— Може, робота яка у вас є?

Зміряв його дід поглядом.

— У лов на Дніпро-ріку згоден?

Подих перехопило Векші, слів не знаходилося.

— Іншої роботи немає,— одвернувся дід і хотів іти пріч.

— Піду, господарю, піду! — отямився Векша.— Чому ж не згоден?

— Любене! — гукнув дід до пивниці.

З дверей висунулась розпатлана голова. Це був той, що найзавзятіше вимагав плату.

— Ось,— ткнув пальцем на Векшу,— роботи шукає. Може, приймеш до себе? — і пішов геть.

Любен, уже добре підхмелений, набрав поважного вигляду і, втупившись у Векшу посоловілими очима, пробасив:

— Вершу від невода одрізняєш?

— Аякже. Рибалив удома.

— А вино пити також можеш?

Векша одразу склав ціну Любенові і відповів примовкою:
— П'ю мед і квас, а забачу пиво — теж не пройду мимо.
— Не про-о-йду...— протягнув Любен презирливо.— Так усякий дурень не пройде, коли підносять. А сам пиво поставити можеш?
— Ось усе, що маю,— вийняв Векша дві срібні монети, які в нього лишилися.— А ще добуду, то й про вас не забуду.
— Другарю ти мій! — скрикнув Любен, і де й поділась його пиха.— Та це ж на добре відро!..
Обійняв за плечі й потяг у пивницю.
— Наш другар новий! — гукнув до товариства.— Честь рибальську знає! — кинув на стіл монети.
— Гала! Гала!..— загуділи веселі голоси.
Потіснилися, звільнили місце для Векші.
Налили йому череп'яного ковшика — і пішла кругова. Ніхто й не поцікавився, хто він і звідки.
Коли Любен уже зовсім захмелів, Векша спитав у нього, чому це вони по рибу в Дніпро плывуть, хіба її в Дунаї-ріці немає.
— Чого там немає, є і в Дунаї. Та тільки в Дніпрі її більше, а рибалок менше...
Скінчивши тут, подалися по інших пивницях, дударя захопили дорогою. Виспівують, витанцьовують...
Прокинувся Векша від прохолоди вранішньої. Лежить він на піску біля причалу, кругом друзі вчорашні хропуть. Ні шапки на ньому, ні ходаків...
І досадно, й весело йому.

Човни поминули поросле очеретом гирло, впливли на морське чистоводдя і, нап'явши вітрила, попростували попід лівим берегом.
Все Любенове товариство розмістилося в одному великому човні, а маленьку довбанку із снастями прив'язали ззаду. Рибалки одразу вклялися досипати, лишивши свого ватага орудувати вітрилом. Векша ж ладен був і очей не сплющити до самого Дніпра.
Любен позіхав на весь рот, кривився з похмілля і все позирав на Векшу, мовби збирався й не наважувався йому щось сказати.
Врешті не витримав.
— Слухай,— подав йому повід,— подерж-бо ти ще трохи: руку мені щось у плечі ламає... Отак, отак правуй, все за передніми. Найбільше стережись, щоб до берега не прибило.
А сам ліг і захропів.
Векша швидко призвичаївся до норову вітрила. Його човен плыв слідом за іншими суднами рівно, без вихилясів.
Море, мов безкрає синє поле, позолочене вранішнім промінням сонця, поволі набирало хвиль, вигиналось, ніби силкувалось підвестися й підкинути вгору білокрилі човни, щоб ті злетіли й ширяли над ним, як ото ширяють птиці-чайки.
«Яке ж бо гарне воно! — думав замріяно Векша.— І як би всім радісно по ньому плавалося, коли б не було на світі лихих людей, щоб ніхто ніколи не брав невільників, не приковував їх до весел...»

Тоді, як пливли до Царграда, мов у порубі якомусь, сиділи прикуті в лодії, моря не бачили, та й не хотілося його бачити. Страшним, непривітним воно видавалося. А тепер плив би оце по ньому до самого дому...

Коли сонце вже стояло ополудні, а товариство ще спало, помітив Векша, що за їхнім човном, перестрибуючи через високі пінясті гребені хвиль, женеться якась здоровенна морська потвора — чорна, гострорила, з ошкіреною зубатою пащекою й маленькими хижими очима. Він неабияк злякався і розбудив рибалок.

Ті спершу стривожилися, але потім, глянувши на море, заспокоїлись, сміятись почали.

То була велика морська хижа риба. Пливла вона за човном, бо сподівалася, що рибалки будуть трапезувати й кинуть їй недоїдки.

Любен, щоб Векша пересвідчився в цьому, жбурнув у воду скоринку хліба, і рибина тут же проковтнула її.

Правда, ця величезна риба небезпечна, пояснили йому, якщо хто опиниться наодинці з нею у воді, тоді вона може й загризти. Але щоб нападала на човни — такого ніхто ніколи не видів.

Рибалки довго кепкували з Векші за його даремний сполох, а найбільше Любен. Коли всі вже почали забувати про оту пригоду з хижою рибою, він, лукаво підморгнувши рибалкам, стиха підкрався до задуманого Векші й, зненацька вхопивши розчепіреною пазурастою п'ятірнею за руку, несамовито, мовби його справді роздирала ота потвора, закричав:

— Р-р-риба!..

Векша від несподіванки сахнувся, швидко висмикнув руку. Це викликало гучний регіт. Любен аж захлинався, аж тіпався. Можна було подумати, що не сміх його розбирав, а вхопили дошкульні корчі.

Проте надвечір, як море розгулялось, розшумілося, довелося всім зазнати страху. Величезні хвилі так почали гойдати човен, що, здавалося, ось-ось його перекинуть і потоплять рибалок. Солоня вода перехлюпувала через борти, заливала судно, нещадно кропила людей. Дужий західний вітер мало не зірвав вітрило, і його довелося згорнути. Довбаночку рибалки ще раніше витягли на човен. Мало допомогли їй довгі кулі очерету, що їх прив'язали до бортів.

Порушився лад в усьому поході. Судна вже не йшли одне за одним, як спершу, їх розкідало далеко по морю.

Найбільше рибалки боялися, щоб їх не прибило до стрімкого, кам'янистого берега, де могутні хвилі на тріски розтрощили б човна.

Всю ніч змагалися з розбурханим морем. Лиш на ранок вгамувалися грізні хвилі, влігся на спочин вітер.

Судна знову виладналися й рушили далі.

Чотири дні пливли вони морем, і весь час Векша допитувався нетерпляче, чи скоро буде Дніпро. Коли ж, нарешті, йому показали на широке річище, оточене з двох боків безмежною піщаною рівниною, в нього аж в грудях заболіло. Який же це Дніпро?.. Той, що він бачив, — з гористими та луговими берегами, зеленими островами. Глумиться, певне, над ним доля, марні були сподіванки дістатися до Києва, попередити князя про небезпеку...

Та мало-помалу почали береги зеленню вкриватися, острови вдалині замарились, птиця намножилась, дух землі живої повіяв.

«Ні, не ошукало мене товариство, це Дніпро-таки справжній»,— зрадів Векша.

І після однотонного, заколисливого плескоту моря приємно було пливати цим тихим, ясним привіллям, наближатись до жаданої домівки.

На одміліні одного з численних островів, навкруг яких Дніпро, розлившись в озеро, перепочивав, набирав сил для дальшої мандрівки, рибалки спинились. Одразу сплели лозяні курені, а другого дня й до промислу взялися.

Сама робота була не така вже й важка — закинувши двічі невода, риби наловлювали стільки, що її ставало на цілий день в'ялити і солити. Але ж мошва поїдом їла. Вона немов з усього світу злетілася сюди: сліпила очі, забивала ніс, вуха, лізла під одяг. Не боялася ні сіток, вимазаних дьогтем, ні диму. Лише у воді можна було знайти порятунок. Та хіба ж висидиш довго в ній! Люди сердились, не знати чого сварилися, кляли своїх господарів, що послали їх на таке поневіряння.

ПО ОТЧИНІ Й КОСТІ ПЛАЧУТЬ

Миле було Векші добре товариство, та не можна часу гаяти з ним. Треба на Русь чимдуж поспішати, вість засторожну рідному люду подать.

Так розсудив: пора літня, з путі він не зіб'ється — піде понад Дніпром-Славутичем, він його до самого Києва доведе, він же й прогодує. Хіба сітку взяти, солі трохи, щоб рибу свіжу присолить, та сухарів на прикуску — ото і весь клопіт.

Погодував три дні мошву, невода тягаючи, а на четвертий звернувся по вечері до рибалок:

— Други мої, поглядаєте ви на мене мовчки, а самі ж, мабуть, думаєте: «Що то воно за чужа людина до нас прибилася?..»

— А навіщо нам про те думати? — глянув здивовано на нього Любен.— Невода тягаєш, як і ми, їси з нами з одного казана і ківшика, самі бачили, мимо рота не проносиш, значить, наш. Чого ще треба?..

— Це правда. Та коли болить, то й озовешся.

— Зморився, може? То полеж, спочинь. А якщо занеміг, ми трав тобі цілющих зваримо, воно й пройде.

— Моє лихо не тим гоїться,— похитав головою Векша.— Чули примовку: «По отчині й кості плачуть»?

— Та чули...

— Довго в неволі я ромейській поневірявся, насилу вирвався. Тепер на Русь до Києва пробираюсь. Так ось, коли ваша добра ласка та дружня щирість, то не відмовте, відпустіть.

— З цього б і почав,— мовив Любен невдоволено.— А як же ти проб'єшся туди?

— Піду понад річкою, вона й доведе додому.

— Хе,— усміхнувся ватаг.— Довести-то вона доведе, тільки не туди, куди хочеш... Хіба не знаєш — там повно печенігів? Ось до них і втрапиш.

— Я ночами йтиму, вдень ховатимусь.

— Ні, так не годиться! Все одно десь ухоплять.

— Як же тоді?..— розгубився Векша.

— Побудь іще з нами, може, хтось із ваших пливтиме та й забере з собою.

— Не можу ждати. Треба вість засторожну в Київ передать. Цар підмовляє печенігів напасти зненацька на Русь.

— Коли так — твоя правда, ждати не можна,— погодився Любен.— Що ж робити?..

Думало-гадало товариство, як Векшиному лихові зарадити, й надумало.

— Ось що,— сказав ватаг,— бери собі нашу довбанку, якою ото невід закидаємо, і пливи до свого Києва. Ми якось обійдемося без неї, треба буде, в сусідів позичимо, а тобі вона, може, життя врятує. Печеніги у воду не полізуть!..

— Други мої!..— вигукнув радісно Векша.

Спорядило товариство Векшу в дальню путь. Припасу дали йому стільки, що ледве вблагав половину того харчу назад узяти, щоб не потопити завчасно довбанку.

— Щасти ж тобі! — обійняв Векшу Любен, як уже всі попрощались.— А коли домівка набридне, знаєш, де нас шукать. Про осторогу пам'ятай, берега не близься, щоб печеніг який стрілою тебе не почастивав.

Узяв Векша весло — вода за бортом закипіла!

Цілу ніч не випускав з рук весла, сорочка од поту не просихала. Лиш на мить зупиниться, побризкає розгарячіле тіло прохолодною водою, прислухається й далі гребе.

Всміхнулося з-за обрію рожеве сонечко до брата свого молодшого, місяця повновидого, вітерець легенький війнув. Вода на річці заискрилася, заграла, наче всипав її хто безліччю золотих монет.

Уже вкрай виснажився Векша, неміч почала змагати його. Поглянув довкола, де б стати на перепочинок.

Лівий берег стрімкий, глинястий. Самому можна видертись на гору, в траві сховався б, але ж човна ніде не дінеш.

Правий — лозняками, осокою буйною покрится.

Аж ось і сага тиха лучилася. На воді квітів безліч, мовби дівчата вінки свої покидали на Купала.

Заплив, нарвав осоки, постелив собі постіль у човнику, ліг. Поспати б оце йому, сил набратися, та заснути не може. Все ввижається Векші Київ далекий, рідне селище, отець, мати, друзі, Яна...

Ото буде несподіванка, як з'явиться! Ой, тільки не з радісною звісткою він до милого краю лине...

Так і не заснув тоді. Перепочивши, розмочив у воді сухаря, підживився трохи й знову в путь рушив.

Плив попід берегом, де комиші густі та високі, очерети непролазні з кунням, як лисячі хвости завбільшки.

Птахів по зарослях сила-силенна — ще ніколи не бачив стільки! Сполохне їх, злетять угору, сонце хмарою закриють. Воля їм тут, одвіку, мабуть, ніхто не лякав. Погляне Векша на них і себе почуває птахом вільним, що по весні до любої домівки з мандрівки далекої вертає.

Не раз наставала ніч злотозора, не раз змінював її день ясний, доки Векша дістався до острова лісистого, що річку надвоє поділяє. Отут уже вмився він потом. Течія пружна, могутня, весло з рук вириває, човном крутить. Біля острова хоча й тихіше, та зарослі, корчі всюди. Насилу під вечір довеслував до кінця острова.

Витяг човника з води, віддихався, поглянув на острів.

Чи не той це, на якому походяни-руси зупиняються після порогів, щоб перепочити, судна свої полагодити, пожертву скласти богам під священним дубом?

Авжеж він. Он скільки чорних випалів між травами, де колись вогнища горіли! Пахла смоляниста, квачі та весла поламані повсюди валяються. А ген-ген і дубисько-велет стоїть, сягнувши своїм чубом-маківкою неба високого.

Застиг, прислухався Векша й одразу ж учув тихий нестихаючий гул, мовби безперервні переكاتи далекої громовиці.

Ні, ні, знає молодик, ніякі то не переكاتи далекої громовиці! То гримотіння порогів близьких дніпрових долинає!

Зрадів, усміхається. Гей, та й перепочине ж він тут на славу: зарості густі — терем зелений, ніч тепла, як мати рідна, гул від порогів — пісня колискова, птаха-гукало зареве — всіх духів злих розгонить.

Та не довелося йому відпочити й цього разу. Поглянув Векша ліворуч на берег і обімлів.

На прибережному пагорбі десятків зо три печенігів на конях гарцюють. Руки до очей прикладають, на нього вдивляються, щось гукають.

«От і доплив...»

Покрутились-повертілись печеніги й поскакали кудись, полишивши свого одного на чатах.

Посутеніло. Ніч насувала хмарна, темна. На небі — ані зірочки.

Лежить Векша крижнем на землі, думки, як та ніч, чорні оповивають. Тепер печеніги вчепляться до нього, як реп'ях до кожуха, супроводжуватимуть до самих порогів. А там хоч-не-хоч треба виходити на берег. А може, вони ще й раніше нападуть. Певно, що нападуть. Привезуть свої шкіряні човни, перепливуть сюди й накинуться на нього, мов коршаки.

Що робити, як спекатися їх? Хіба назад плити? За ніч далеченько можна втекти. Але ж, як на смерть, не хочеться Векші повертатися та й вони за ним слідом подадуться. Коли б на протилежний берег можна було б вибратися, обійти лихо стороною, так очерети непролазні стіною стоять, болота грузькі й багністі простяглися. Ступи тільки — одразу затягнуть тебе злі духи.

Даремно, ох, даремно він радів передчасно, тому й необачний був,

просто в пащеку до звіра попав. Навіщо було вдень пливти, хіба ночі мало? Тепер і до своїх не приб'ється, вісті пересторожної не подасть, і з волею, мабуть, знову попрощається.

О, ні, в руки до печенігів він більше не попадеться. Вже ліпше мертвому бути, аніж полоненому...

А пороги гримотять, бринять клично здаля, серце краючи.

Звів очі Векша на пагорб. Кінь маячить, печеніга не видно, певно, лежачи наглядає за островом.

«Хай буде, що буде! — зважився, коли над Дніпром уже зовсім стемніло.— Перепливу на той берег, де печеніг чатує».

Ліг у човник і пустив його навкоси за течією. До весел навіть не приторкнувся, рукою навпомацки підгріба, спрямовуючи суденце праворуч.

Коли човник стукнувся об тверде дно, підвівся, прислухався сторожко.

Тихо навкруги. Хіба що птах спросоння в очереті скрикне, рибина яка скинеться, мов хто долонею по воді лясне, корчага плавуча перевернеться, хлюпне, грудوماха землі підмита обірветься, бовкне під берегом, та й знову заляже тиша.

А тепер куди? Може, сховатися в травах, а потім, як поїдуть печеніги, помандрувати далі понад Дніпром? Та чи дістанеться він, піший і беззбройний, до Києва?..

Ех, мав би оце коня бистроногого, тоді й вітер не наздогнав би його!

«А що, коли...» — осяйнула думка.

Схопив весло, вибрів з води, припав долу й обережно покрався берегом. Пролізе трохи, зупиниться, прислухається і знову рушає.

Течія, мабуть, далеченько віднесла човен, бо Векша вже довго рачкує, а печеніга з конем усе не чує і не чує.

Та ось, нарешті, попереду зашехотіло, гупнуло щось.

Ага, кінь пасеться. Значить, десь біля нього має бути й господар. Від хвилювання у Векші стисло в грудях, тіло пройняли дрижаки.

Чутковухий кінь форкнув, перестав пастися, певне, вчув чужого. Векша заклія на місці.

Довго лежав непорушно і далі вже підкрадався поповзом, безшелесно звиваючись у траві, мов ящірка. Кожну билинку, кожне стебельце обережно прихилив рукою, аби вони не зашаруділи та не виказали його. Не зважав, що боляче шпигали колючки, ранили тіло сухі пеньки.

Доки дістався пагорба, то аж потом умився.

Тепер Векшу відділяло від печеніга всього кілька кроків. Он він простягся ниць над самим берегом і хоча, мабуть, нічого й не бачить у такій темряві, все ж пильно вдивляється в бік острова.

Кінь його вже напасся, лежить, спочиваючи, неподалік у траві.

Векша, попросивши в думці помочі в Перуна й пообіцявши скласти йому за це жертву, весь напружився, затамував віддих.

Потім рвучко схопився на ноги, в один мент злетів на пагорб, і мов ціпом по снопу, з усього розмаху телепнув печеніга веслом.

Той навіть не скрикнув.

Важко дихаючи, натяг на себе манаття печенізьке. Нерухоме тіло пхнув у Дніпро.

Хто знає, чого вода нічна іноді бовкне? Рибина яка скинеться, корчага плавуча перевернеться, грудوماха землі підмита обірветься...

Відтак підхопив із землі кривий односічний меч, лук, тул із стрілами, наблизився до коня.

Наполоханий кінь схарапудився, відчувши на собі чужу руку, та Векша швидко його вкоськав, скочив у сідло, штовхнув під боки і майнув у темінь.

РІДНА ЗЕМЛЯ

Мовчазна, похмура ніч безмісячна в полі неозорому. Не розважить її суму глибокого ані вогник житла привітного, ані пісня молодецька, радістю чи тугою від серця людського одірвана. Сплять птахи непосидючі, голівки під крилечка теплі сховавши. Не мають трави-квіти високії. Всіх зморила за день довгий спека палючая, всіх заколиса ласкавий сон-дрімота.

Немає тільки спочинку порогам войовничим. День і ніч ведуть вони бій запеклий з ворогом своїм одвічним — Дніпром-Славутичем дужим, невгамовним. І що чорніша п'їтьма навколо залягає, то голосніше вони між собою перегукуються, лавами несхитними поле бою широке перегородивши.

Візьме Будило-поріг на плечі круті навал водяний, перекине його через себе, випростається, возвеличиться, загуде о всю міць свою богатирську:

— Го-го-го-го-гой, Ненасить-поріг, брат наш найстарший! Як-то день перебув, з Дніпром-Славутичем борючись? Чи не зломил вода шалена твоїх списів кам'яних гострих? Чи не пробил вона нагрудників твоїх гранітних?..

І затихне, прислухається.

— Гу-гу-гу-гу-гу-гу...— озветься грізно Ненасить-поріг.— А що мені вода шалена, бігуча?! Не борюся я з нею, лише бавлюся, списи кам'янії гострії від намулу прополіськую, нагрудники гранітнії від жару свого остуджую...

Полине простором навколишнім голос брата найстаршого. Зашелестять-захлюпочуть пороги меншії, словом упевненим брата найстаршого втішені, підбадьорені.

Притихне й Будило-поріг заспокоєний.

Та набридне йому, невгамовному, мовчанка довга. Знову подає свій голос до брата найстаршого:

— Го-го-го-го-гой, Ненасить-поріг, брат наш найстарший! Щось давно я не чую іржання кінського, не помічаю племені скигливого печенізького. Чи не мор який, бува, його виморив? Чи не все воно в бою полягло?

— Гу-гу-гу-гу-гу-гу...— гримить-розкочується голос Ненасить-порога.— Немає мору на плем'я грабіжницьке, бродячєє. З калюжі болотної нап'ється — здоров'я не позбавиться. Не стане воно до бою

почесного. Курява тільки здіймається за кіньми його полохливими, як заглядить воно свого супротивника...

— Го-го-го-го-гой, Ненасить-поріг, брат наш найстарший! — не вщухає Будило-поріг невгамовний.— А не видно там хоч здалеку русів відважних, чи не мріють на обрії човни їхні легкокрилі? Бо вже надокучила мені битва ця безславная з водою нікчемною. Так хочеться вволю силою помірятися з русами хоробрими!..

— Гу-гу-гу-гу-гу...— стугонить-гуркоче Ненасить-поріг.— Не жай ти бою передчасного з русами хоробрими, відважними, не відомі-бо сили сокритії, затаєні. Ще надивишся і навоюєшся, ще натішишся і насумуєшся. Віщуни тільки знають-відають, хто у битві навіки поляже...

Гомонять-гримотять пороги невсипущії, розважають мовою своєю, владною і величною, ніч похмуру в полі нескінченному.

Скаче Векша вздовж берега, до гриви коня припавши, поглядом гострим у темряву вдивляється. Кінь добрий попався, бистрий, як ластівка: ярк де трапиться — перескочить, річка блисне — вплав кинеться, на берег винесе.

Засвітіло на сході, хмари зачервонилися. Ось-ось і сонце визирне.

Попереду діброва засиніла. Чи не та-бо це діброва, де печеніги його схопили, в неволю продали? Вона, вона — зрадлива.

Спинив Векша коня, скочив у хащі, мов сарна сполохана. Розгорнув кущі, визирнув — чи ніхто не гониться? Ні, нікого не видно. Далі підкрався до річки — і на очі сльоза навернулася. Впізнав він берег знайомий, дарма що давно те минуло... А он і волок... Еге, самі недогарки валяються. Знову його спалили люті вороги землі Руської — печеніги.

Зачерпнув у долоні води прохолодної, що з рідного краю тече, написвся досхочу, і мов сили та вода йому додала.

Напоїв і коня печенізького, пасти пустив. Потім уже й сам заглянув у шкіряні торби, що до сідла були прив'язані в печеніга.

Споряджала його, видно, добра жона: всього поклала вдосталь — сиру, конини сушеної, сім'я якогось смаженого.

Не осуди, прости, жоно чужая, що не повернеться до тебе муж, до діток отець!.. Втішався він, володар твій, користю неправдивою, серця не мавши до горя чужого. Що було Векші робити — не вбий гадюку, вона тебе вжалить...

Сонце вже зійшло, все вище й вище вгору підбивається, зайчиками-промінцями полохливими пурхає по листю зеленому, на світ ясний виманюючи.

«Чого, — подумав, — день довгий у глушині оцій марнувати? Піду помалу підгайком, дорогу на ніч видивлюсь».

Обігнув діброву, плазом на горбик виліз.

Поле порожнє в імлі прозорій тане. Птахи тільки над ним пролітають. Збоку Дніпро-Славутич виблискує, путь до отчини сріблом вистилає.

І пойняло молодика завзяття:

«А що мені, людині вільній, поля цього жахатися? Хоч і побачать печеніги, здаля за свого приймуть. Вбрання ж на мені їхне».

Меч кривий о камінь вигострив, попруги на коні поправив і полинув, мов на крилах. Квіти, трави в стременах вінки йому в'ють, дух поля гарячий в обличчя, груди б'є...

Весь день без перепочинку мчав. Незчувся, як і вечір упав. Стриножив коня, пустив його вибирати собі корм до вподоби, сам улігся на постелі трав'яній.

Чи то ж рідні передчувають там, що він оце рветься, лине, мов птах, до них? Чи, може, вже й не сподіваються більше побачити його, вважають за мертвого? Де вони тепер, як живуть?..

Раніше, бувало, о сій порі мати, посипавши колочками стежки до криниці, до стійбищ для худоби, обтикавши тернами усі входи й виходи з двору, щоб лихі духи не блукали там уночі, йде до хижі готувати вечерю. Поки вариться, печеться, отець або ложку дерев'яну вирізує, або снасті ловецькі лагодить, Векша ж сітку на рибу плете.

Немає вже в них ні снастей ловецьких, ні сіток на рибу... Дарма, тепер кінь буде. Приведе Векша оцього ось печенізького, привчить його до роботи. Можна б знову помалу господарку заводити, але ж подать ота... Чи пощастило отцеві відбутися її? Ой, ні, мабуть, досі вже й він, і мати в холопах...

Прискаче Векша до Києва, вклониться Куделі, вблагає його виручити з біди, дати на відкуп, а там якось буде. Невже гість відмовить?

Можна б ще і Яниного отця попросити. Та чи є в нього що дати, самі, видно, не в розкошах живуть. А потім, може, і Яна вже забула — стільки-бо часу минуло. Якщо ж забула — на очі її не з'явиться... Треба спершу в Києві розшукати Путятю, той, певно, живий лишився, й розпитати його про все.

Тричі Даждьбог ішов на спочин до свого терема, тричі спинявся Векша на ночівлю, тричі схоплювався рано-пораненьку, щоб далі чимдуж поспішати. Простує все берегом, берегом, лиш зорить у далеч, підставивши груди свої розхристані свіжому вітерцю, на травах польових духмяних настоянному. А далеч та — безлюдна, ясна. Отаку б йому путь до самого дому!

Та ні, не на те йшлося... Четвертого дня бачить Векша — в полі трави густії потолочені, земля руда копитами кінськими збита. А он і зграї воронів кружляють, кричуть над улоговиною широкою, ніби відлітати на зиму лагодяться. Тільки не в звичаях це воронячих зимою печалитись! Чи не побоїще, бува, яке там сталося?

Наблизився і жахнувся — дальнії улоговиська вкрило плем'я печенізьке незліченне. Піддався-таки хан намовам царя грецького — тепер сили свої збирає, щоб сараною на землю Руську потай налетіти.

Чи то ж знає люд рідний про таке лихо? Чи то ж готується він зустріти належно гостей непроханих?..

Звернув Векша свого коня в об'їзд улоговиськ, вдарив його ногами під боки. Рвонув кінь з місця, землі, здавалося, не торкалися копита, птахом мчав, вітер обганяв... Та не зміг він обігнати ночі темної: спіткнувся на горбку і впав, знеможений, каменем у високу траву. Впав і Векша в непритомі, землю з розгону обійнявши...

Підвів його вітерець досвітний, прохолодний. Глянув: кінь стоїть обіч, в дорогу проситься, ген-ген праворуч Дніпро широкий плине, в нього річка невелика вливається, а в куті між Дніпром і річкою тою могила височить, смуга борів чорніє за нею.

Чи то не ті бори-пуці, де україна землі рідної? Чи то не та могила висока, де руські дозорці недремно день і ніч чатують?

Авжеж вона!.. Он-бо й дозорець на вершечку ледь-ледь мріє. То вже рідна земля, рідні люди..

І поїняла Векшу така радість — сльози виступили на очах.

Скочив на коня, вигулькнув з трав густих, високих. І нараз йому заблаглося співати. Адже, відколи в полон попав, ще ні разу не співав веселої голосистої пісні. Все лиш журливі, печальні, і то стиха, щоб ніхто не чув.

Пасла дівчина качку
При зеленім мачку.
Пасучи загубила,
Шукала — заблудила.
Ой гой-гой, і Ладо,
Шукала — заблудила!

Виблукалась у поле,
Там її милий оре,
Він оре там ще й плужить,
За дівчиною тужить.
Ой гой-гой, і Ладо,
За дівчиною тужить!..

Але невчасно та пісня вирвалася з його грудей. Розбудила вона сторожу печенізьку, що затаїлась у травах побіля межі руської. Загледіли печеніги верхівця-одинака й кинулися притьмом до нього.

ВИСОКА МОГИЛА

Світати ледь-ледь почало, коли змінилася сторожа на могилі. Стоїть на вершечку рудовусий дозорець, потягується зі сну, повітря свіже вранішнє вдихає на повні груди та все в поле ще потьмарене зорить.

Тільки що це, спросоння чи очі йому чимось заपोшило? Ввижається, ніби ген-ген над травами чотири птахи. Та все низом, низом, а вгору не злітають, немовби прип'яті до землі.

Потер долонею очі, перевів їх на землю зарічну Переяславську, туманами ранковими повиту, на дальню Київську подивився, де бори від краю до краю синіють, наче хмари над обрієм,— все звичне, ніяких птахів. А знову глянув у поле, вздрів те ж саме.

— Підійди-но сюди! — гукнув він дозорця, що біля вогню порався.— Подивись іще ти оком свіжим на поле.

Підбіг той не гаючись і собі втупився в далеч, приклавши руку до чола.

— Бачиш що-небудь?

— Либонь, бачу. Птахи не птахи, і звірів таких немає, щоб із трави настільки визирали...

Переглянулись, помовчали.

Тим часом у полі посвітліло трохи. Скоро й Даждьбог усміхнеться з неба.

— Ні,— озвався нарешті стурбовано рудовусий,— не птахи то й не звірі. Печеніги до нас на конях скачуть.

— А й справді вони, я тепер бачу,— погодився вогневик.

— І ще, здається мені, що один з них наперед усе вихоплюється, від задніх ніби одбивається... Чи не перекинець, бува, який до нас утікає, а ті його переймають?

— Ге, та як же люто вони зчепилися! Та як же спритно той передній мечем вимахує!..

Але не веселила брань ота рудовусого дозорця. Брови в нього нахмурились, гукнув коня подати йому.

— Що-бо ти,— придержав його за руку вогневик,— може, й собі до бійки встрянути хочеш? Не личить нам, дозорцям, вовків хижих розбороняти!

— Молодий, бачу, ти дуже! — невдоволено мовив рудовусий дозорець.— Звичаю не знаєш ратного, якщо січею нерівною, ніби розвагою якоюсь, тішишся.

Прийняв коня, відчепив з пояса шишкувату булаву й помчав навстріч печенігам. Річку хутко, немов човном, переплив, вихопився на суше.

Передній одразу ж, пригнувшись до луки сідла, поскакав до нього, вигукуючи щось з усієї сили. Задні придержали коней, покрутились трохи, посварилися кривими мечами й зникли в травах.

З'їхався рудовусий дозорець з утікачем, дивиться на нього: з обличчя ніби й не печеніг, та чорний-чорний, як земля, чи то сонцем полуденним присмажений, чи то навмисне вимазався чимось.

— До смерті я тобі цього не забуду! — вирік зворушено поруському втікач, скинувши печенізьку шапку і низько вклонившись.

Проте дозорець не довіряє йому, навідліг булаву тримає, глядить суворо.

— Та чи ти не впізнаєш мене?..— дивується втікач.— Позаторік я з гостями плів у Греччину, дичину ловив он на тій річці, біля вогнища з тобою вночі сидів. Векшею звуся...

Згадав рудовусий, булаву опустив.

— Впізнав, чого ж не впізнати... Тільки чого це ти в полі гасаєш з печенігами? — спитав суворо.

— З неволі я втік, вісті лихії несу. Печеніги йдуть, хочуть зненацька, мов таті⁵⁶, на Русь напасти. Вчора бачив: зграї свої в низинах громадять. Там їх без ліку, як хмар восени...

— Лжа! — перебив Векшу дозорець.— Каган мир довічний з нами склав.

— Зрадив каган уговір. Його цар ромейський дарами купив.

— А тобі звідки знати о тім?

— Мене в Царграді змусили в охороні царській служити. Варяг-дворак про те сказав.

⁵⁶ Т а т ь — злодій.

Добре відав рудовусий дозорець вдачу зрадливу печенігів. Легко, ой легко можна схилити їх дарами на всякий розбій, дуже вони ласі до них! І, мабуть, правду каже оцей втікач, бо не дарма печеніги ось уже скільки разів нападали на руських гостей. Не дотримує каган обіцянки перед князем, лиш звертає все те на непослух декотрих своїх підданців. Та мало вірити, треба іще й певність мати, так-бо велить йому служба княжа.

Питав-вивідував у Векші й про Царград, і про втечу, і про тії зграї печенізькі, що бачив молодик у полі неподалік од землі Руської. Все, геть усе розповів йому той і ні разу не затнувся, не сплутався в словах своїх одвітних.

А в кінці дозорець ще й поклястися велів Векші на оголеному мечі.
— Клянуся всемогутнім Перуном, Дажьбогом, пращурами своїми.
Коли ж я мовлю лжу, нехай цей меч посіче мене на шматки, а святий
вогнь тіла мого не пойме, а сира земля праху не прийме...

Дозорець більше не мав сумніву: якщо русич проказав таку страшну
клятву, значить, він рече щиру правду.

Повернув коня, звівся на стременах і помахав рукою здаля до
своїх, щоб ті сполох перший пересторожний давали.

На могилі одразу ж шугнув угору рудий стовп диму. А небавом
озвався й пагорб передущий, прикиївський, що, мов велетенський
шолом, зводився ген-ген посеред лісу.

— Істи хочеш? — запитав Векшу рудовусий, коли вони під'їхали до могили, розсіддали й пустили пастися коней.

— Коли ласка ваша. А води більше.

Принесли йому воду і харч. Векша спершу припав пожадливо до барильця, потім і на їжу накинувся.

Та недовго він трапезував, тривожний окрик дозорця: «Погляньте в поле!..» — підхопив усіх на ноги.

На дальнім обрії чорнів загін печенізький.

— Будіть людей! Ведіть з пасовищ коней!..— кидав загади рудовусий, у далеч вдивляючись.

— З десяток буде,— завважив Векша.— Це передові. Ті троє, що за мною гнались, з тої ж купи. А вся рать, гадаю, не пізніше як узавтра підійде.

Збіглося товариство раду радити, не вірить, щоб печеніги так оце напали. Вирішили виїхати їм назустріч.

— Тобі ж,— показав перстом рудовусий на вогневіка,— могили не лишати. Коли почнеться межи нами брань,— сполох другий, смоляний, давай. Поляжемо ми -- щодуху до своїх. Меч, спис і щит віддай йому ось,— кивнув на Векшу.

Вибралися щодалі за могилу, ждуть: з добрим наміром ідуть печеніги, а чи з недобрим?

Даремні сподівання -- поганці мотузи волосяні від сідел одв'язують, здобич легку, певно, заздалегідь між собою ділять.

І знову раду радять русичі: чи бій нерівний приймати, чи загодя відступать — дуже-бо сили нерівні.

Проказав тоді Векша твердо:

— Воля ваша, други, як вам бути. Своїй же волі я сам господар. Меч, спис і щит дали мені, на тім спасибі вам. Стану сам супроти ворога лихого.

— Тому не бути! -- скричали всі.— У брані друга ми ніколи не лишали. Та й надокучило уже нам отут лежні правити, салом обростать. Настав-бо час хоч руки розім'яти.

А потім мовив рудовусий обережно:

— Все може статись... Кажіть, виказуйте слово своє останнє. Нехай той, хто живий лишиться, в серці його закарбує-схоронить, всі слова забуде заради цього останнього.

І зачали дозорці поклони-слова свої останні виказувати, хто отцеві, матінці, братам, сестрам, хто жоні, любці, другові вірному. Не сказав слова свого лише Векша.

— Що ж бо ти мовчиш? — здивувалися дозорці.— Чи безрідний ти, сирота змалку? Та й сироті, хоч мимохідь, а зробить хтось добро, повік запам'ятає він ту щирість теплу людську. Чи то серце в тебе скам'яніло в чужій стороні, люттю звіриною поїнялося?..

Озався Векша:

— Ні, не безрідний я. Та далеко мій рід добрий живе. Ось о чім попрошу того, хто живим лишиться. Нехай надійде він до стрільника київського Доброгаста, уклін йому й родині його передасть. І ще скаже: любив Яну, день і ніч про неї мислив, до неї поспішав...

Далі самі знаєте, що сказати... Хай вона не печалиться, шукає собі іншого милого...

Стали русичі кінь до коня, списи до січі зняли.

Як тільки наблизились печеніги, метнули в них списи. Одразу троє в траву росяну покотилось. Після мечам дали роботу.

Отут-то й стали Векші в пригоді вправи ратні ромейські. Грає він мечем харалужним, ніби прутиком, конем давить, щитом валить, товаришеві в скруті підмогу подає.

Дозорці теж вої бувалі, добре знають звички печенізькі, важко їх ошукати хитрим супротивникам. Жбурне печеніг волосяну петлю, вони щитом себе прикривають, мечом кривим коротким замахнуться — свого довгого підставляють.

Гірше вберегтися гострих тонких ножів, що їх кидають печеніги. Ніж той щит шкіряний може пробити, нагрудники дротяні прорвати, та й мечем його не відіб'єш, — мов стріла Перунова, летить з ворожих рук. Вже не одного дозорця ранили. Он і в рудовусого стирчить у спині... Дарма, рудовусий на те не зважає, другого супротивника вже утяв, а третього з коня на землю зіпхнув.

Не вистояли печеніги в січі, почали втікати.

— Не выпускайте!.. — крикнув Векша дозорцям і перший кинувся навздогін.

Розметали, посікли утікачів. Коні хіба оскаженілі та мертвий, що в стременах заплутався, вість своїм подадуть.

Відтак зловили двох печенігів, що з коней попадали й сховалися в траві. Цих забрали з собою — треба допитатися, що вони знають про наміри свого кагана.

Притомилися русичі, піт, кров витирають руками нагрудженими. Добре, що хоч хмара сонце заступила, прохолодою на обличчя гарячі повіяло.

О ні, не хмара то! Вогневик сполох другий дав. Смоляний дим підвівся з могили до самого неба й розплився по ньому.

— Тепер, товариство миле, рани їдьмо гоїти, — мовив рудовусий, — бо завтра, може, свіжі, глибші будуть...

Чорний дим закрутами-вихорами до неба високого звивається, з пагорба на пагорб перехоплюється, вість невітшну, лиху подає:
«Печеніги йдуть!..»

Тужать жони, діти заплакані до матерів туляться. Хвилює, тривожиться люд руський. Сміливий до січі лагодиться, боягуз у нетрях-болотах, борах дрімучих притулку вишукує. Пастух табуни в хащі лісові гонить, ратай збіжжя, харч свій насущний у тайники ховає.

«Печеніги йдуть!..»

Ростуть вали біля засік-городищ, кіллям гострим вищирюються; глибшають рови околишні, смола кипить у казанах кованих, гостей непроханих дожидається. Зброярі мечі замашні, списи гострі кують.

«Печеніги йдуть!..»

Дуднить земля, гудуть, стугонять путі-дороги від тупоту ратного.

Квапляється по них дружини хоробрі в поле дикее на січу смертну з ворогом підступним.

Розбуркала, сколихнула вість чорна землю Руську. Стали на її захист мужі відважні, сміливі.

Та не знали, не відали о тім печеніги зрадливі, думали несподівано напад учинити. Від рання до ночі вони звіром хижим підкрадалися, гадом-змієм підповзали. І все гадку-мрію колисали, як-то запалають, задимлять городи й весі руські, а в поле дике покотять безкінечні валки возів-кибиток з добром грабованим, потягнуться табуни худоби ситої, натовпи невільників змучених.

Коли вечір на землю спустився, печеніги вже скопом до україн полуденних руських підступали, на спочив біля ріки-межі стали.

Та не судилося помислам-намірам ворожим збутися. Промайнула ніч-зоряниця літня, ранок ясний настав. Прокинулась орда, зирнула за ріку й скам'яніла з ляку-подиву.

Там супроти неї, скільки оком сягнеш-охопиш, грізна рать руська розгорнулась о всю міць свою, готова до січі-захисту стати.

Першими щитоносці в три ряди пліч-о-пліч виладнались, щитами своїми левади зарічні перегородили.

За ними списоносці, мов нива рясна колосся, списи гострії догори зняли.

Потім аж до самого лісу мечоносці, сокирники, лучники поле вкрили, запрудили, а високо над ними стяги руські мають, полощуться.

Спереду ж дружини князь Ігор грає на білому, мов лебідь, коні.

Видивив, зважив ті сили каган печенізький і не став у відкриту брань з русами. Наперед до ріки виїхав своїм чорним, як ніч, конем, князеві Ігорю улесливо вклонився, мовив лукаво:

— Випасли ми траву край Дунай-ріки, сюди оце зайшли, доки нова там наросте...

— А ми жниво впорали, тепер бавимось, розважаємось на просторі...— відказав йому в тон Ігор, князь руський.

— Обачні лише будьте! Трави тут надто буйні, можна й заблудитись,— застеріг каган.

— Правду речеш! — згодився Ігор.— Ваших двоє он уже й заблукалось, та ми порятували... Візьміть їх, коли хочете.

— Дякую, великий князю.

Відпустили вої двох полонених печенігів, котрих дозорці з Векшею зловили.

Ствердили князь і каган клятви непорушні про життя мирне сусідське й роз'їхалися.

СТРІЧІ

Як тільки печеніги в поле позадкували, зібрався був уже Векша до Києва близького мчати — не вдалось. Забаглося князеві побачити його, звелів привести до себе.

Отрок, якого послано було за молодиком, сказав, щоб Векша ішов пішки до Ігоря, а не їхав конем. Так-бо належить шанувати князя простому смердові.

— Та не забудь іще шапку зняти і вклонитися низько,— усе торчав він.

Дозорці ж, надто рудовусий, раяли:

— Просися в князя, нехай тебе до нас на могилу служити пришле. Тільки дивись, він грізний дуже, не розсердь його... Будь обачний.

Здружилися вони з Векшею, полюбили його за сміливість, вірність і силу й вбачали в ньому собі доброго друга. Після січі з печенігами дали Векші вбрання, хто яке мав у себе,— той зовсім нові ногавиці-волосянки, той ратну сорочку, той грубелезну повстяну шапку. Хоча все воно було й замале для молодика, та він охоче одягнув його, знявши з себе ненависний печенізький одяг.

У Києві, як проводжали похід, Векша не зміг розгледіти Ігоря. Одно те, що далеченько від нього був, а друге, що більше на Яну дивився.

Тепер же розгледів князя добре, зблизька.

Споряджений у дорогу, Ігор мало чим вирізнявся серед інших знатних дружинників, хіба що меч у нього при боці та зброя на його білому саганистому коні сяяли золотом і камінням коштовним. Ще молоджавий, кремезний, з довгими звислими вусами й буйною рудуватою бородою.

Глянув він на Векшу пильно, пронизливо і, не відводячи од нього своїх сірих владних очей, мовив:

— Дещо чув про тебе, далі сам розкажеш. Ладнай коня, супутним мені до Києва будеш.

І ось вони вже їдуть на конях поруч. Векша розповідає князеві все: і як до гостя найнявся, і як печеніги на них напали біля порогів та продали корсунцям, і як служив у царя ромейського, і як утік з Греції. Нагадав і про бранців, що й досі на чужині поневіряються, благав князя вирятувати їх з неволі.

Князь же мовчить, нахмурившись, мовби й не йому оте все розповідається, і не зрозуміти — слухає він Векшу чи про щось своє думає.

Про те, щоб князь послав його служити на високу могилу, як раяли дозорці, не сказав. Огидла, ой як огидла Векші в Царграді та ратна служба! Ненависні стали і одяг крицевий, і зброя. Так волів якнайшвидше повернутися додому, пройтися босоніж нивою за ралом по пухкій землі, потім безжурно полежати на межі, послухати шелест трав, шум пущі, тужливе воркування в ній горличок.

І нехай не осудять його за це дозорці, бо він не боягуз. Коли настає для Русі тяжка година, перший візьме в руки меч і стане на її захист.

Хіба що отця й матері вже немає серед живих, а Яна не діждалася, тоді лише знову якось добудеться до князя й попроситься...

Однак Ігор уважно слухав молодика. А коли той виповів усе, сам почав розпитувати його про Царград, про царя, про його охорону, про ратні вправи і ще більше, ніж перше, хмурився, як Векшині одвіти на все те вислуховував.

Коли надвечір підїжджали до однієї з князівських весей на півпуті до Києва, де дружина мала зупинитися на ночівлю, князь запитав:

- Далі як мислиш жити?
- Додому повернуся.
- Набутки там свої маєш?

— Набутки, великий князю, в древлянського смерда відомі: сокира і рало та рук до них пара,— відповів примовкою.— Взимку древо січемо, весною та влітку пні на порубі корчуємо, лядину скудну засіваємо, щоб півзими прогодуватися. Нестатки й данину медом, воском, хутром латаємо. На небо, Даждьбога нема коли глянути...

— «Сокира і рало та рук до них пара». Хм... Примовка красна,— скривила посмішка Ігореві уста.— А де ж голова? Зайва, мабуть?

— Ніколи нам, смердам, великий князю, про голову дбати. Та й сили немає, бо...

— Авжеж,— не дав докінчити Ігор,— звісно, немає сили, коли її всю у пні вбухали! Ти гонив полями дикими, що до самого моря пролягли, видів на них де-небудь пні? То як гадаєш: треба в пущі лісовій дерева сікти, пні корчувати, потом обливатися, аби лядину собі піщаную здобути, коли на тому полі варт лише трави випалити, ралом поскородити та пригорщу зерна кинути, щоби збіжжям з головою засипатись? А хто тому заважає, хто примусив наш люд звідти втекти, в пущах та болотах печерицями осісти? Ясно хто — племена погані бродячі, що з розбою та грабунків живуть! А ними хто нас цькує, сам добре знаєш. І за віщо все те? Не до вподоби, бач, цареві ромейському, що ми коритися йому не хочемо, не хочемо, аби він порядкував на нашій землі, як у себе вдома,— сердито блиснув очима Ігор.

Помовчав князь, гнів у нього поволі спав. Мовив на тому спокійно:

— Отож сором тобі, молодому й бувалому, вовків у пущі дрімучій полахати, коли на нас хижіші звірі зуби щирять. Ось моя тобі рада: послугував чужому цареві, тепер іди до мене слугувати. В таких, як ти, нині надоба є. Утямкував ромейські ратні звичаї та порядки, то і моїм воям про них розкажеш. Колись воно знадобиться, як будемо зуби отим звірам ламати...

Від такої несподіваної князеві ради-пожалування Векша розгубився, не знав, що й відповісти.

Вірно мовить Ігор: рідну землю треба боронити. Он-бо як на неї зазіхають ромейські зрадливці! І він, Векша, справді, може знадобитися князеві дружині.

Тільки ж не хочеться знову одягати на себе ратні обладунки, знову слугувати.

Але ж то було невільне, немиле слугування чужакам, ба навіть ворогам, а це буде вільне, бажане і своєму князеві, своєму люду.

Лише як тоді бути з матір'ю, отцем? Вони ж не зможуть самі прожити, вже старенькі, потребують помочі.

І про Яну згадав.

Як вона вчинить, коли вірна, коли не забула? Чи піде з ним, чи зможе залишити своїх рідних, Київ?..

— Ну то як волієш поступити? — спитав по хвилі Ігор.— Чого мовчиш?

— Пробач мені, великий князю. Пізніше дам одвіт. Волю ще подумати.

— Подумай, молодче, подумай,— пробурмотів невдоволено.

Відтак підкликав до себе отрока, щось сказав йому, а сам поїхав уперед.

Отрок дістав з тайничка на поясі три невеликі золоті монетки, ткнув їх Векші в руку, мовивши:

— Князь дарує тобі за вірність,— і потрюхикав слідом за Ігорем.

Правду казали дозорці — непривітний князь. Жодного похвально-го чи ласкавого слова не злетіло з його уст, навіть на уклін не відповів. Та ще мов жебракові тицьнув оті монетки. Хіба він, Векша, задля цього поспішав вість пересторожну подати?..

Після ночівлі Ігор більше не кликав його до себе. Вже як дісталися до Києва, під'їхав отрок і сказав, що князь запрошує Векшу в терем на пир побідний.

Гуляє, веселиться Київ. Усюди співи, сміхи, гуки, повідь людська хідники, двори затопила. На требищах⁵⁷ вогнища палахкотять, складають там городяни дари богам ласкавим, які допомогли дружині князевій, оборонцям мужнім, печенігів хижих у поле прогнати, від лиха Русь урятувати.

Гамірно й на подвір'ї княжим. Звелів господар погребти, медуші свої відімкнути, бочки з питвом хмільним-солодким викотити, наїдки винести, дружину, городян частувати. Свистять дудки, не вщухають вигуки:

— Слава!

— Слава!

— Слава!

— Слава!

Гульня велелюдна, бучна!

І хоча Векші теж і весело й мило на волі-воленьці, серед людей рідних, у Києві любому, та не п'є він князівських медів і браг, на ті наїдки не гляне, а все блукає межі киян, обличчя їхні пильно видивляє, когось шукає.

Та хіба легко знайти тут, у цьому вирі, де змішалось стільки городян і ратних людей, як маку в маківці!

І все ж знайшов. Уздрів він п'яного Путятю, кинувся до нього, обійняв міцно, ведмідь не витримав би таких обіймів, цілує з радощів.

Путятя остовпів, очима лупає на Векшу:

— Перун мене побий, він чи то тільки його мара?..

— Хіба ж мара на людях ходить? — тряс Путятю Векша.— Отямся! Скажи: усі живі-здорові?..

— Стривай-бо, дай збагнути,— глипав Путятя.— Так це ти насправді, Векшо?.. Мій братику!.. А я тебе шука-ав... Побіг ото, як ти мене одбив у печеніга, до своїх за мечем. Схопив та мерщій на поміч, хотів тебе вирятувати. Я туди-сюди, а по тобі й сліду не осталося... То де ж ти був?

— Пізніш об тім. Скоріш кажи, всі живі?

— Живі, живі... Куделя знову у Царград подався. Хотів ще мене туди взяти, та я затявся, сказав: «Не попливу більше, хоч голову утни!» Наймитую дома, в того ж таки Куделі... А в тебе, глянь, і вуса вже які одросли! Змарнів тільки дуже й почорнів на лиці...

⁵⁷ Требище — священне місце, де язичники-слов'яни молилися і приносили жертви своїм богам.

— Про моїх не чув?..

— Та як же не чув? Живі вони! А ти боявся, бач... Куделя обминає тепера твою весь і мені боронить навіщати... Просився — не дозволив. Зате стрільник той не забуває. Він їздив до отця твого не раз. Оце й недавно був. Поміг сплатити податъ. Оповідав — старі сумують дуже. Усі вважають, що ти загинув. Того літа, як у полон попав, хтось там передав Куделі від тебе вість, та й годі. Подумали: загинув. Ба ні, брешу: Яна твоя тому не вірить, стоптала ходаки, всіх розпитуючи. О, в неї вірності не менше, ніж краси!..

— Щасти ж тобі за радість цюю! — від серця мовив Векша.

— То, може, підемо й по ківшику меду перехилимо за стрічу нашу? Он там дають усім, хто хоче. Князь печенігів прогнав у поле. Кажуть, хотіли тихо напасти, але якийсь там утікач із Греччини загода сповістив. Ти чув про це?..

— Та чув...— осміхнувся Векша.

— Ну, то ходімо.

— Не можу, друже. Взавтра стрінемось. Бувай! — і зник у юрбі.

Сяйно в теремі Ігоревім.

По всіх кутках горять світильники, в дворі, на воротах, переходах палають смолоскипи.

На пир побідний зібралися бояри, дружинники знатні Києва стольного. Прибули щойно гості й з ближніх земель — Переяславської, Чернігівської та Древлянської. Сидять вони, виряджені в дороге вбрання, на лавах довгих, килимами постелених, круг столів дубових, стравам, питвом заставлених, ждуть слова господаревого мудрого.

І Векша там скраєчку лави примостився.

Та неохоче щось підвівся з свого місця Ігор. Зирнув на Векшу, похмуро на гостей поглянув, вирік:

— Сказати вам, мужі мої ліпші, радіти нам нема чого. Отці, діди наші воздвигали славу Русі, а ми, лиш дякуючи богам, від півголих пастухів ледве врятувалися. Вдерлись би печеніги в Київ, то міг би з нього лиш попіл залишитися... Отож казав я вже не раз: чи залишатися Русі отут,— ткнув на поміст правицею,— а потім і на сонце-поле знову вийти до моря синього, чи на осраму нашу до трясовин і драгв древлянських та кривицьких назад поступатись і печерицями осісти там? Чи путі-дороги водою й долами в землі чужинські за свої вважати, чи, може, за них дань повік давати каганові поганому. Чи буде Царів город лукавий і надалі словом-клятьбою нехтувати, чи, може, наші мечі змусять його теє слово поважати?.. Та перше треба забути нині й прісно ворожнечу та усобиці у домі свому, зажити мирно, в злагоді, як живуть зерна в колосі єдинім. Тоді-бо зможемо злучити сили наші, як Дніпро-Славутич ріки поєднав! І як йому, Дніпру могутньому, не страшні тепер ані поля пекельні полудневі, ані пороги-гори кам'яні, отак і нам тоді сукупно не буде лячно жодного врага. Справдешно ж мовлено: одне дерево буря легко звалить, а лісу буйного повік не здолає... Помислімо о цім, мужі мої ліпші, й небавом раду будем радити...

Замовк Ігор, стоїть, обводять очима гостей. Всі сидять нерухомо, схиливши голови.

— Підніmemo ж ці чаші,— взяв князь зі столу срібну чару, а за ним побрали свої й гості,— за богів наших добрих, за землю Руську з стольним Київ-градом!

Задзвеніли чари, задрижав терем од вигуків голосних.

Потім пили ще за Ігоря, за князя сіверського, переяславського, древлянського.

Коли всі захмеліли, отроки привели в терем старезного сивого діда, посадили на почесному місці, щоб усім було видно, чути.

Пробігся лірник пальцями по струнах гучних, зачав неквапливо повідати, басовитим співом проказувати давню полянську думу-казку про ліс і поле, про їхню одвічну ворожнечу.

Векша слухає думу-казку, і ліс йому за Русь видається, а поле дике за орду хижу печенізьку.

Як скінчив лірник, знову підвівся Ігор, мовив:

— А тепер ушануймо он того молодика,— кивнув на Векшу.— Це він нам вчасно вість подав про чорні помисли Царграда.— І, власною рукою наливши ківш, передав його Векші.

Вклонився Векша князеві, ківш пригубив і поставив на стіл.

— Що, тобі меди мої не до вподоби? — розсердився Ігор.— До царських звик?

— Ні, великий князю,— зняковів Векша,— гіркі були меди на чужині. А твої, хоч і надто солодкі, все ж пити мені не годиться.

— Чому? Скажи!

— Шаную, князю, я твій звичай, вшануй і ти мій, древлянський. Не годиться в нас хмільним з'являтися на очі своєї лади.

— Те-те! — зайшовся сміхом Ігор, а за ним і гості. Пересміявшись, до Малка, князя древлянського, звернувся: — Правду він мовить?

— Правду,— підтвердив усміхнувшись Малко.

— Коли ж тобі до неї треба йти?

— Піду хоч зараз, як відпустиш, великий князю.

— Я не перечу. Йди до своєї лади. Тільки не забудь про наш уговор. Повертайся до мене. Треба отчині послугувати.

Сяє вогнями терем князів, сяє і Київ всенький, ніч темну на день ясний перетворивши. Радіють городяни, що лихо від них відступило.

Одне лиш дворище в провулочку підгірному потьмарене, з сусідськими оселями radoщами не розважиться. Сумує, журиться там донька, а з нею заодно й отець та мати. Дотліває в дівчини-красуні надія своє ладо зустріти, побачити. А без нього й радість для неї не радість, світ білий немилий.

Друге літо минає, як полинув любий у чужу сторононьку, та й досі не вертає.

Подав був колись вість печальну, пута крицеві слізьми окроплюючи, і немає відтоді провітку.

Не чують більше сусіди в тому дворищі ні сміху дзвінкого, ні співу веселого дівочого.

Обіцяв, лебідонько, прощаючись, привезти дарунки красні. Не треба

їй ніяких дарунків, сам би вернувся. Ой, яка ж бо вона недобра, та чужа сторона, коли братика рідненького вже забрала навіки, а тепер і любого...

Не йде до дівчини сон цієї ночі. В сорочку милого наплакалась, що тільки й лишилася від нього на спомин, лежить у постелі білій, очі в темряву втупивши.

Аж ось постукав хтось у ворота, раз і вдруге, та нетерпляче так. «Може, лихо з кимось сталося?..» — подумала.

Схопилась, засвітила, розбудила хутенько отця.

Вийшов він, одразу й повернувся. Заспокоїв:

— Подорожній на ніч проситься. А пускати якось боязко...

Не стрималась, докорила:

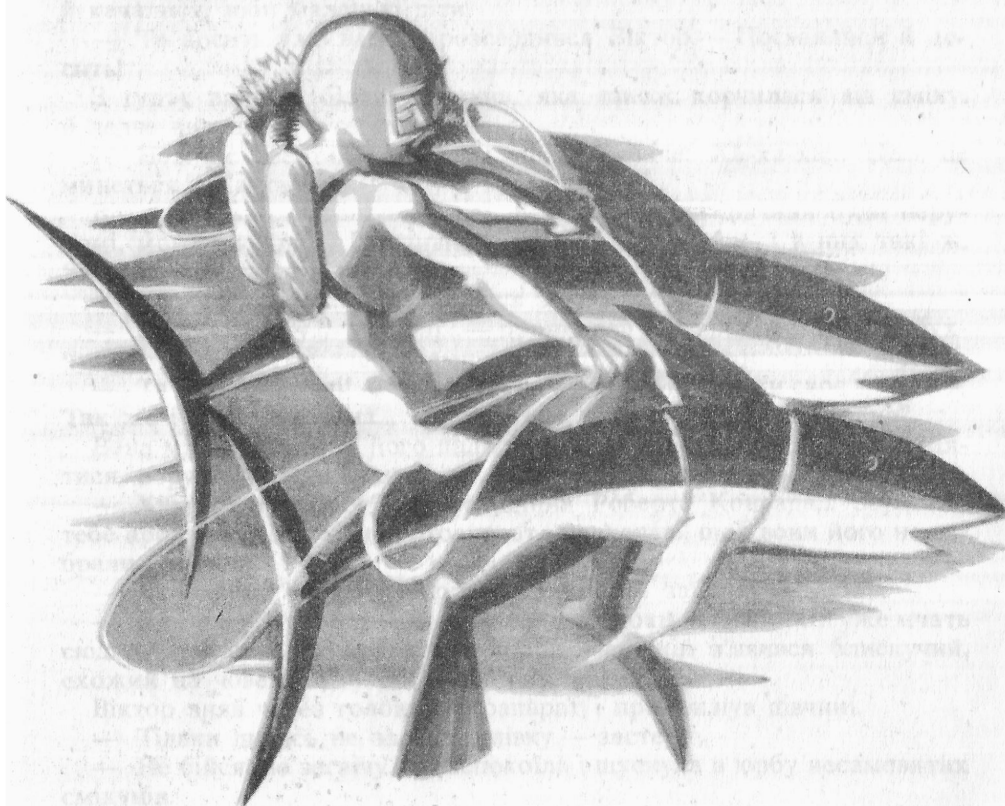
— Невже людська нужда за страх наш менша? Може, й мій десь отак ось стукається до когось...

Одвів подорожній коня свого в сінник, розсідлав, корму поклав, у хижу ступив, до землі вклонився з порога.

— Здорові будьте! Впізнали ви мене чи, може, вже й забули?.. Гай, гай, та чи забуде ж хто ладо своє миле?!

Мандрівний вулкан

ФАНТАСТИЧНА
ПОВІСТЬ

ВОЛОДІННЯ РОБЕРТА КОНРАДА

Як тільки Віктор спустився в підземелля, до нього збіглася велика юрба. Чоловіки й жінки, старі й молоді. Вони оточили щільним колом і так заливчасто сміялися, що він, не зважаючи на паморочливий біль у голові, мимоволі й собі усміхнувся.

«Це, напевно, з мене регочуть, що я не зумів як слід приземлитися,— подумав юнак.— Але що ж тут смішного? Адже міг на такому кам'янистому ґрунті й ноги поламати...»

Відкинув з себе заплутані стропа парашута, зняв шолом, неквапливо підвівся й буркнув невдоволено:

— Ну, чого ви, чого?..

Але люди реготали ще дужче. Аж гикали, аж за животи хапалися, аж присідали. А деякі навіть не могли втриматися на ногах, падали й качалися, ніби маленькі діти.

— Та досить уже вам! — розсердився Віктор.— Посміялися й досить!

З гурту вийшла білява дівчина, яка також корчилася від сміху, й ледве видушила з себе:

— Не... не звертай у... уваги, зе... земляче. Ха-ха-ха!.. Це... це минеться... Ха-ха-ха!..

Він здивовано поглянув на неї. Великі сині очі дівчини були нерухомі, мовби неживі... Придивився до решти людей — і в них такі ж. Вікторові стало страшно.

— Хто ви?.. Де я?..— викрикнув збентежено.

— По... потім у... узнаєш...— промовила дівчина й знову вибухнула сміхом, затупцяла ногами, наче стояла на розпеченій жаровні.

— Та годі тобі, годі! — ухопив її за руку.— Побережи своє здоров'я. Так же і вмерти можна... Прошу тебе, скажи: куди я потрапив?

Вона міцно стиснула його пальці і поволі обм'якла, перестала сміятися, ворухнулись, ожили її очі.

— Хіба ти не знаєш? Це володіння Роберта Конрада... Зараз по тебе прийдуть... Дай мені фотоапарат, я заховаю, щоб вони його не забрали...

— Хто приїде? І чого мають у мене щось забирати?

— Я потім усе розповім. Давай швидше, поки не пізно. Он уже мчать сюди,— показала на бруковану дорогу, на якій з'явився блискучий, схожий на човен, самохід.

Віктор зняв через голову фотоапарат і простягнув дівчині.

— Тільки дивись не засвіти плівку,— застеріг.

— Не бійся, не засвічу,— заспокоїла і шуснула в юрбу несамовитих сміхунів.

«Може, ці люди хворі, божевільні, і вона теж, а я віддав їй фотоапарат...» — пошкодував Віктор.

Майже безшумно підкотив самохід. Юрба принишкла, всі перестали сміятися і ніби остовпіли. Із самохода вилізли два здоровані у військовій формі, з гумовими палицями, один смаглявий, вилицюватий, з приплюснутим носом, а другий світлошкірий, гостроносий.

— Наш Мудрий Капітан прислав нас за тобою, — прогунявив до Віктора вилицюватий військовий.

Вони обмацали його одяг і повели до самохода, посадили на передне сидіння поруч з водієм.

Самохід розвернувся, помчав назад. Їхали мовчки. Віктор роздивлявся довкола, намагаючись збагнути — куди ж все-таки він потрапив.

Обабіч дороги стояли одноповерхові скляні чи пластмасові будинки — без вікон, без даху, наче акваріуми. За ними простягалися плантації якихось рослин, зеленіли сади, поблискували водяні плеса. Все було осяяне щедрим промінням.

Віктор задер голову, сподіваючись побачити над собою голубе безхмарне небо, ясне сонце на ньому. Одначе ні неба, ні сонця він не побачив. Високо вгорі виднілося лише грізне кам'яне склепіння, що дивовижно промінилося денним світлом.

Невдовзі в'їхали у пальмовий гай, у якому височіла чудернацька споруда, що нагадувала велетенську рапану, котра зяяла своїм перламутровим отвором-входом і, здавалося, ловила кожен шерех у підземному поселенні.

Самохід зупинився.

— Палац нашого Мудрого Капітана,— сказав гостроносий.

— Виходь! — смикнув за рукав Віктора вилицюватий.

Вони провели його через довгі кручені скляні коридори, дзеркальну залу з басейном і квітами в просторий мармуровий кабінет, у якому за довгим столом сиділо кілька вже літніх чоловіків. Більшість військові. Між ними, певно, щойно відбувалася якась важлива розмова.

— Так оце і є той сміливець, що несподівано вдерся у моє володіння? — мружачи очі, поглянув на Віктора плоскогрудий, з тонкими губами й чорними вусиками-щіточками під гачкуватим носом Капітан. Усі вони розмовляли по-іспанськи.— Ану, підійди-но, голубе, сюди, ближче! — поманив пальцем.

Віктор підійшов до столу, кивнув присутнім, але йому не відповіли на привітання. Всі були похмурі, чимось стривожені.

Капітан, осідлавши ніс окулярами в золотій оправі, пильно подивився на Віктора й чомусь поблід.

— Звідки ти? — запитав притишеним голосом.

— Звідти,— показав Віктор на стелю.

— Знаю, що звідти. Не про те питаю...— засовався у кріслі Капітан. Потім підвівся, звернувся до тих, котрі сиділи за столом: — Панове, розмову нашу відкладаємо. Ви вільні...

Вони враз підхопилися й вийшли з кабінету. Залишився тільки зовсім сивий вузькочолий дідок, що поважно сидів поруч з Капітаном.

— І ви з ним також вийдіть. Почекайте там, у залі,— ще раз уважно глянувши на Віктора, сказав Капітан вилицюватому й гостроносому.

Коли зачинилися двері кабінету, дідок кинувся до Капітана:

— Друже, що трапилося? Ти став білий, як папір...

— Мені здалося... Але ні, цього не може бути! Не може бути!..— вхопився за голову Капітан.

— Заспокойся, дорогий, і поясни — в чому річ?

— Цей юнак дуже схожий на Дієго. Такий же кругловидий, чорнявий, такі ж великі сірі очі, такі уста, ніс... Та ти ж добре знаєш отого залятого нашого ворога... Скажи, авжеж схожий на нього?

Дідок так наморщив вузького лоба, що сивий, густий чуб майже зійшовся з кошлатими попелястими бровами, і мовив непевно:

— Угу, наче схожий...

— Коли я побачив його, одразу подумав: чи не синок він Дієго? Як ти гадаєш, скільки юнакові років?

— Дев'ятнадцять-двадцять.

— О, і синові Дієго зараз має бути стільки ж!.. Боже, боже, п'ятнадцять літ уже поневіряємося в цьому підводному пекельному світі, а там, удома, господарюють фанатики-марксисті!..

— Не журись, друже, скоро закінчиться їхнє владарювання і вони стануть перед тобою на коліна, благатимуть пощади.

— Ніякої пощади!.. Усіх винищу!..— ударив кулаком по столі Капітан.— А тепер, прошу тебе, займися молодиком. Допитайся, вивідай у нього все. Ти умієш це робити... А що, коли й справді Дієго підіслав сюди свого синочка, щоб і тут нам напакостити?..

+ Добре, дорогий, я з'ясую,— пообіцяв дідок.— Тобі ж раджу тим часом спочити, заспокоїтися.

Той згідливо кивнув головою, ступив до стіни і набрав на рухомому, як у телефонному апараті, диску цифровий код. Дві величезні мармурові плити розсунулися, відкривши вхід до опочивальні. Тільки-но Капітан зайшов туди, знову зсунулися докупи.

Дідок визирнув з дверей, увічливо запросив Віктора до кабінету.

— Давайте познайомимось,— простягнув суху, кістляву руку й відрекомендувався: — Радник Мудрого Капітана Роберта Конрада доктор Хуанос Глобаліус.

— Студент університету Віктор Соколюк.

— Дуже приємно,— усміхнувся радник і підвів його до столу.— Будь ласка, сідайте.

Віктор охоче опустився на м'який стілець — од утоми ледве тримався на ногах.

Хуанос Глобаліус обійшов стіл і всівся навпроти на своєму стільці біля порожнього Капітанового крісла.

— Пробачте, Соколюк, ви сказали: студент університету. Дозвольте уточнити — якого університету?

— Московського.

— Значить, ти з Радянського Союзу? — зупинив важкий погляд на Вікторовому обличчі Глобаліус.

— Так, з Радянського Союзу,— підтвердив Віктор.

— А звідки знаєш іспанську?

— Я навчаюся на факультеті романо-германської філології.

— Комуніст?

— Ні, комсомолец.

— Ясно...— значуще промовив Глобаліус і замовк.

— Дозвольте, тепер я запитаю вас, товаришу Глобаліус? — порушив мовчанку Віктор.

Той скривився, ніби ковтнув чогось кислого або гіркого, й поправив:

— Не «товаришу», а пане.

— Пане...— механічно ворухнув губами Віктор.

— Поки що ніяких запитань! — виставив наперед суху розчепірену долоню Глобаліус.— Спочатку я розпитаю тебе, що нас цікавить.

— Прошу, запитуйте,— зніяковів Віктор.

— Найперше скажи: хто тебе підіслав?

— Як це «підіслав»? — не зрозумів Віктор.

— Не прикидайся дурнем! — суворо блимнув на нього Глобаліус.— Признавайся одразу, чий ти агент!

— Агент?... Сміхота!.. Та нічий я не агент. І ніхто мене не підсилав.

— Тоді поясни: як ти сюди потрапив? — єхидно прискалив одне око Глобаліус.

Віктор, пригадавши, що йому довелося пережити за останню добу, важко зітхнув. Нелегко, ох і нелегко було про все те переповідати, та ще зараз, коли страшенно змучений. Однак зібрався з силою і розповів дивакуватому Капітановому радникові, чому і як опинився він тут, у цьому непривітному й загадковому підземеллі.

Того дня Віктор прокинувся, як йому здалося, раніше за всіх. Але, заглянувши до другої кімнати, побачив, що батько вже сидів за столом, читав газету, а мати на кухні готувала сніданок. Відчинив балконні двері. З-за дерев світило яскраве сонце, небо голубе й чисте-чисте, однак з моря дув досить сильний прохолодний вітер.

— Бачиш, тату, синоптики не помилилися — чудовий льотний день! — сказав задоволено, готуючись до фіззарядки.

— Не радій задалегідь, — відповів батько, не відриваючи од газети очей. — Зараз дуже мінлива погода...

Невдовзі до кімнати зайшла мати й мовила докірливо:

— Вітю, скільки я тебе просила — роби зарядку на балконі. Або не гупай отак. Он сусіди знизу скаржаться, що провалиш їм стелю. Кінчай уже, іди вмивайся, будемо снідати.

Він ще трохи потупцявся на місці, помахав руками й подався у ванну кімнату.

З кухні пахла кава і засмажена на салі ячня.

— Сьогодні я сам виведу тебе в політ, — сказав батько, коли Віктор, умившись і одягнувшись, сів до столу.

— Це ж прекрасно! — зрадів Віктор. — З тобою мені певніше.

— Хоча б за столом помовчали, — незадоволено поглянула на них мати. — Я так переживаю за оті ваші польоти. А сю ніч навіть заснути довго не могла. Ви ж, ну, зовсім байдужі до мене...

— І чого тобі, мамо, переживати? — стенив плечима Віктор. — Досі нічого поганого не трапилося, і сьогодні, ось побачиш, усе буде гаразд.

Невже вона передчувала, що з ним станеться лихо? О, материне серце чуливе!..

На початку все складалося якнайкраще. Приїхали на аеродром, лікар оглянув його і дав дозвіл на політ. Віктор одягнув поверх шерстяного спортивного костюма теплий хутряний комбінезон, узув унти, надів шкіряний шолом, бо вгорі завжди холодніше, ніж на землі. Потім пристібнув за всіма правилами парашут, зняв зі спинки стільця фотоапарат і в супроводі інструктора аероклубу попрямував до планедрому. Звідти помахав рукою на прощання своїм друзям-однолюбникам, котрі стояли біля ангарів, і заліз у тісну кабіну планера. В цей час підрулив літак-буксирувальник, за штурвалом якого сидів батько. Інструктор причепив до буксирувального замка капронову лінву від літака, підняв із землі крило, щоб вирівняти одноколісний планер, і подав команду:

— Зліт дозволяю!

Натужно заревів на літаку мотор, аеропоїзд зрушив з місця й швидко помчав бетонною злітною смугою. Коли вони одірвалися від землі й набрали потрібну висоту, Віктор потягнув за ручку замка — одчепився від буксирної лінви. Літак розвернувся, пішов на посадку до аеродрому, а планер залишився сам у повітрі.

Важко знайти краще місце для польоту планерів, ніж оце, біля самого моря. Тут східний вітер, упираючись у схил прибережної восьмикілометрової гори, змінює свій напрямок і починає по схилу обтікати гору. Якщо планер потрапляє у висхідну повітряну течію,

його вмить підхоплює пружний потік і втримує, аж поки стихне вітер. Однак вітри в цьому краю дмуть інколи безперестану по тижню й більше.

Навчаючись у авіаклубі, Віктор уже не раз літав понад схилами гори, спочатку з інструктором на двомісному, потім сам на одномісному планері, і, як кожен планерист, мав від тих польотів велику втіху.

Сьогодні ж у Віктора перший тренувальний політ на цільнометалевому планері нової конструкції, на якому через місяць візьме участь у всесоюзних спортивних змаганнях. Отже треба звикнути до незнайомої моделі, а ще після тривалої перерви — навчання в університеті — набратися, як мовиться, належної спортивної форми.

Планер одразу сподобався Вікторові. Він слухняно підкорявся йому, стрімко і легко ширяв у повітряному потоці. Всі прилади працювали бездоганно.

Усміхнувшись задоволено, юнак замилювався краєвидом, що відкрився перед ним. Угорі — голубе бездонне небо й сліпуче липнече сонце. Попереду — довжелезна гора з глибокими ущелинами і пласкою вершиною, котра нагадувала гігантську греблю. З лівого боку — скелясті відроги давно згаслого вулкана, зелені пагорби й долини, мальовничі селища. З правого — безкрає розбурхане море, над яким від горизонту пливла чудернацька темно-сіра хмара, схожа на двогорбого верблюда, що самотньо тюпає безмежною блакитною пустелею.

Розглядати хмари — то давня Вікторова пристрасть. Він любив подовгу спостерігати, як вони мандрують по небу, як міняють свої обриси. Найцікавіші фотографував і мав уже цілий альбом чудових знімків. Ось і зараз не міг утриматися, щоб не сфотографувати хмару-верблюда.

Закінчився схил гори. Розвернув планера, набрав висоту й знову поглянув на ту хмару. Тепер вона мовби опустилася до самої морської поверхні й стала схожа на здоровецького тура чи зубра, що нестримно мчить водняною просторінню до берега.

Віктор здивувався: невже суне гроза? А може, буря?.. Досі ще не бачив, аби якась хмара так швидко виростала і так стрімко рухалася. Ще раз сфотографував її і почав скеровувати планер на посадку.

Коли до аеродрому залишалося не більше трьох-чотирьох кілометрів, хмара вже підступила до узбережжя й заволокла півнеба. І раптом у ній спалахнула яскрава блискавиця, оглушливо загримів грім, від якого аж задзвеніло боляче у вухах. А по тому неймовірної сили вихор зненацька підхопив планер і, ніби якусь невагому пір'їну, пожбурих у самісіньку хмару.

Тільки тоді зрозумів Віктор: із моря налетів ураган...

Отямившись од несподіванки, спробував спуститися нижче, до аеродрому. Але несамопитий, знавіснілий ураган міцно й чітко утримував планер у своїх лаптах і ніс за собою кудись у невідомість. Тепер у Віктора іншого виходу вже не було, як піддатися ураганові й терпеливо очікувати, поки той врешті-решт відшаленіє, знесилиться і сам відпустить його, необачного бранця, зі свого страхітливого полону. Єди-

не, чого блавав, так це, щоб не розвалився, витримав жорстоке випробування планер.

Минали година за годиною, закінчився день, наступила чорна-пречорна ніч, але ураган не лише не угамовувався, а ніби ще більше набрав сили. Від перенапруги у планера вібрували крила, здригався фюзеляж. Безперестану періщив рясний дощ, раз у раз спалахували блискавки, що засліплювали очі, і після них неможливо було роздивитися на приладах, з якою швидкістю, на якій висоті і в якому напрямку, — на захід, схід, північ чи південь, — летить поневолений планер. І тільки тоді, коли знову розвиднілося, гроза почала поволі вщухати, став утихомирюватися грізний ураган.

А незабаром і зовсім утихло. Розвіялися, розтанули густі хмари, в ясному небі засяяло довгождане сонце. Висхідні повітряні потоки відразу ж ослабли і планер круто пішов на зниження.

Зітхнувши полегшено, Віктор виглянув з кабіни, щоб вибрати зручне й безпечне місце для посадки. Виглянув і вжахнувся. Унизу на всьому видноколі бушувало розлючене море.

«Все... Кінець...» — блискавкою промайнула думка.

Планер усе знижувався і знижувався. Щоб не шубовснути разом з ним у море, відстебнув прив'язні ремні, приготувався вистрибнути на парашуті.

І раптом попереду серед величезних штормових хвиль, немов примарна тінь, немов привид, виріс кам'яний конусоподібний острівець.

Розвернув планер, зробив над ним одне, друге коло.

Острівець нагадував шахтний терикон. У центрі його зяяла кругла широка горловина, що вела в глибоке підземелля, яке зсередини освітлювалося, ніби денним, білим світлом.

«Чудася!.. Що то може бути?..» — водночас здивувався і налякався Віктор.

Планер ширяв над морем уже надто низько. До води залишалося якихось триста метрів.

«Пора! Пора стрибати!» — скомандував сам собі, захопився за кільце парашута й виштовхнув своє тіло з кабіни.

Кинутий напризволяще планер пролетів іще трохи, перекрутнувся кілька разів і пірнув у морську безодню.

Парашут спочатку мляво погойдався в повітрі, потім неквапливо, неохоче, ніби боячись розбурханого моря, почав опускатися на загадковий острівець.

Віктор міцно тримався за стропи, скеровуючи полотнище подалі від горловини. Але тільки-но він знизився, вона мовби сама потягла, всмоктала його разом з парашутом у себе.

В обличчя дихнуло моторошністю провалля. Віктор мимоволі зіщулювався, підігнув ноги й заплющив очі...

— Отак я і потрапив сюди, — закінчив свою розповідь Віктор. — А ви допитуетесь: хто мене підіслав до вас, чий я агент... — мовив ображено.

— Це ми ще перевіримо, правду ти говориш чи ні, — холодно відказав Хуанос Глобаліус.

— Якщо сумніваєтесь, будь ласка, перевіряйте. Однак я все-таки прошу вас відповісти мені, що це тут за поселення, що за люди тут живуть і хто такий ваш капітан Роберт Конрад?

— Май терпіння, юначе! Ще встигнеш дізнатися про все. А зараз тобі, мабуть, не завадить відпочити.

— Так, відпочити треба, бо я дуже натовмився.

Хуанос Глобаліус натиснув на кнопку. До кабінету зайшли вилицюватий і гостроносий.

— Влаштуйте його! — наказав.

Вони забрали Віктора й повели з палацу.

Коли за ними зачинилися двері, розсунулися мармурові плити й до кабінету увійшов Роберт Конрад.

— Друже, даремно ти хвилювався! — підбіг до Капітана Глобаліус. — Це син не Дієго!

— Я все чув... — махнув той рукою. — Але ж, ну, просто дивовижно, він так разюче схожий на нього!

— Буває, часто буває, що люди схожі між собою... — пробурмотів Глобаліус і запитав: — Що з ним робитимемо — пришиємо йому «гудзика»?

— Не поспішай. Устигнемо. Спочатку треба як слід перевірити, щоб достеменно знати, що він нічий не агент, ніким не підсланий. А потім ще не забувай: нам же вкрай потрібний зв'язківець із суходолом, щоб розшукати своїх людей, знайти отого професора-археолога Макса Орена.

— Навряд чи вийде з нього зв'язківець. Він, відчуваю, надто затятий.

— Дарма. У нас є надійні засоби і чималий досвід, як примусити будь-кого вірно служити нам. Хіба не так?

— Так, так, — погодився Хуанос Глобаліус.

— Мене зараз тривожить інше, — мовив по хвилі Роберт Конрад. — Тривожить несподівана поява цього юнака... Мабуть, для остороги варто кудись перебазуватися.

— Мудро вирішив, дуже мудро! — похвалив Глобаліус. — Адже мовиться, що береженого й бог береже...

— Тоді накажи Мінцу, нехай готується в рейс.

ТАЄМНИЦІ МАНДРИВНОГО ВУЛКАНА

Самохід зупинився біля невеликого будиночка, що стояв коло річки. Він таки й справді наче акваріум. Стіни скляні, подвійні, заповнені водою, у якій плавали різні риби, росли морські водорості.

— Оце буде твоє тимчасове помешкання, — сказав вилицюватий. — У ньому ти знайдеш усе, що потрібне для життя, — харчі, воду, постіль.

— Але запам'ятай, — застеріг гостроносий, — що в нас ніхто ніколи не спить, крім Мудрого Капітана, його радника, коменданта, інженера-штурмана та ще декого. Тобі поки що теж можна спати, але будь обережний, замикай двері, щоб тебе не побачили сплячим санітари, бо подумують, що помер, і викинуть акулам.

— Ще, як захочеш, можеш покупатися в річці,— додав вилицюватий.— У ній тече чиста прісна вода.

— Звідки ж вона тече? — поцікавився Віктор.

— Звісно, що з моря.

— А куди впадає?

— У море.

— Нічого не розумію... Тече з моря і впадає у море. А ви кажете, що вода прісна. Як це може бути?

— У нас стоять великі автомати, вони перетворюють морську воду у прісну, бо нам потрібно багато води і для городів, і для садів, і для харчування.

Вони знову посідали в самохід і поїхали.

Віктор підійшов ближче до будиночка, розглядав риб, що плавали в його стінах.

Нараз по спині злегка вдарив камінець. Оглянувся.

Неподалеку за кущем стояла білява дівчина, якій він оддав фотоапарат.

— Чого кидаєшся? — насупився.

— Це ти так гніваєшся? — підступила до нього дівчина.— Ану, ще загнівайся, земляче! Прошу, загнівайся! Я хочу згадати, як гніваються люди.

— Чому «згадати»? Хіба тут ніхто не гнівається?

— Люди-риби уже не вміють ні гніватися, ні радіти, ні плакати, ні сміятися, ні ненавидіти, ні любити... І я скоро зовсім забуду...

— Як «забуду»? Це таблицю множення чи якийсь там вірш або пісню можна забути, а не почуття! Їх і не забувають, і не згадують, вони самі по собі з'являються.

— Так то ж у звичайних людей з'являються. А в людей-риб вони назавжди зникають. І в мене, кажу, скоро їх не буде, як тільки я повністю стану людиною-рибою...

— Про що ти говориш? Яких людей називаєш рибами? І чого це ти сама маєш стати якоюсь людиною-рибою? — ніяк не міг утямкувати її Віктор і вже подумував: мабуть, вона таки й справді хвора.

— О-о, так ти, бачу, ще нічого не знаєш! Ще не встигли розповісти, куди потрапив і що тут на тебе чекає. Тоді треба дещо пояснити...

— Чого «дещо»? Усе розповідай! Але спершу скажи, як тебе звати.

— Оксана.

— А мене — Віктор.

Оксана дістала з-під светра Вікторів фотоапарат, простягнула йому, мовивши трохи ображено:

— Візьми, щоб не переживав, що я засвічу твою півку... А тепер ходімо в кімнату, там ніхто не заважатиме, і я розкажу.

Віктор одчинив двері й зупинився в нерішучості на порозі — підлога в будиночку теж була скляна, а під нею плавали у воді риби, росли водорості.

— Іди! Не бійся, не провалишся! Вона міцна. Бачиш! — тупнула з усієї сили Оксана ногою і взяла його за руку.

Він здригнувся. Рука у дівчини була холодна як лід.

— Ти у холодильнику її держала, чи що?

— А в тебе гаряча-гаряча...— засяяла Оксана.— Від неї іде справжнє людське тепло...

Віктор зняв комбінезон, унти, і вони присіли на канапу.

На обличчя Оксани лягла задума. Дівчина щось довго й болісно пригадувала, притуливши гарячу Вікторову руку до свого холодного чола, і врешті заговорила:

— З чого ж тобі почати?

— Поясни спершу, що це за поселення і хто вони такі, отой Роберт Конрад і Хуанос Глобаліус.

— Гаразд, постараюсь пояснити...

Майже двадцять років тому наукова експедиція, до складу якої входили вчені Міжнародного інституту морських ресурсів, а також Інституту океанографії, під керівництвом всесвітньовідомого академіка-фізика Луї Жака Луп'є вирушила на спеціальному кораблі в далеку мандрівку по Тихому океану. Науковці мали на меті дослідити ряд цікавих явищ природи, краще вивчити водні глибини і особливо гідрофлору дна.

Проте невдовзі експедицію спіткала невдача: вона потрапила в сильний шторм, і її пошкоджений корабель могутні хвилі прибили до невеликого скелястого острівця, що чорнів серед розбурханого океану.

Експедиція висадилася на острівець і несподівано виявила на ньому чималий отвір у глибоченне освітлене підземелля.

— Друзі мої, так це ж, здається, кратер згаслого вулкана! — вигукнув Луї Жак Луп'є.— Але що то за світло усередині, ніяк не збагну... Давай-но спустимось й подивимось!

Учені встановили біля отвору лебідку з довгим сталевим тросом, причепили до нього контейнер, спустилися вниз. Коли відчували під ногами твердий ґрунт і кинули перший погляд на велетенське підземелля, були неймовірно подивовані. Там росли незвичайні дерева й рослини, бігала різна дичина, літали птахи, в озерах плавала риба.

Академік мовчки водив очима навкруги, як заворожений.

— Друзі мої,— нарешті скрикнув він,— так це ж та легендарна земля, що «тече молоком і медом»! Я вперше бачу таке!.. А потім — звідки тут стільки світла?..

Експедиція натрапила в підземеллі і на давні людські житла. Оглянула їх, але жодної живої душі в них не знайшла.

Нараз увагу науковців привернула схожа на гробницю кам'яна споруда, на якій височіла витесана з сірого граніту статуя якогось вождя чи мудреця. Він тримав у руці золоту плиту-скрижаль. На плиті були викарбувані незрозумілі знаки.

— Ви можете їх розшифрувати? — звернувся Луї Жак Луп'є до молодого археолога Макса Орена, котрий вивчав письмена древніх цивілізацій.

— Спробую,— несміло відповів той.

Поки експедиція обстежувала далі загадковий вулкан, Макс Орен вивчав напис. Це була тривала й копітка робота. Він зістав-

ляв різні зразки сивого древньопису, шукав схожості знаків-символів з предметами, з живими істотами. Йому також треба було визначити, як читати написане — зліва направо чи справа наліво, зверху вниз чи знизу вгору, і багато, багато ще дечого.

І ось одного дня археолог прибіг до академіка й вигукнув:

— Еврика!.. Еврика!..

Луї Жак Луп'є навіть випустив з руки лупу, через яку розглядав маленьку фіолетову рибку, спійману в підземному озері.

— Що трапилося? — запитав Макса Орена.

— Я розшифрував напис!.. На плиті написано: «У цій будові зберігаються ключі від нашого підводного мандрівного вулкана». Іншими словами, у споруді лежать не кістки вождя колишніх поселенців, як ми думали, а, певно, якісь важливі відомості про цей дивовижний острів.

— Чудово... чудово...— зрадів академік.— Тільки як же пробратися до тієї будови, коли в ній немає ні дверей, ні вікон, самі глухі стіни?..

Однак хід все-таки знайшли. Він починався метрів за п'ятдесят од споруди й проходив під ґрунтом. Учені озброїлися електричними ліхтариками, сподіваючись, що потраплять у темряву, але нічого подібного не відбулося.

— Не розумію, ніде жодного просвітку, а видно, як удень...— не переставав дивуватися Луї Жак Луп'є.

Посеред будівлі під світним куполом лежали три рукописні фоліанти, виготовлені з тонісінької шкіри якихось морських істот чи риб. Довідатися, що березуть у собі ці фоліанти, стало першочерговим завданням експедиції.

Макс Орен сидів над розшифруванням тих записів до запаморочення.

У першому томі розповідалося про те, що вулкан має три поверхи, або частини. Верхній поверх призначений для життя людей. У середньому знаходяться різні механізми й побудови для управління вулканом, а також отвір-шлюз для виходу з нього. Нижнє відділення являє собою піч, з допомогою якої, як писалося у рукописі, можна розбудити вулкан, щоб він переміщувався в морях і океанах. Далі говорилося про якісь термічні голки, що зберігаються у печері на середньому поверсі, від яких вода в печі перетворюється в рушійний вогонь.

Згодом Макс Орен розшифрував і другий фоліант. У ньому мова йшла про те, як треба обробляти морське дно, вирощувати там різні поживні рослини, як приручати риб і навіть спілкуватися з ними за допомогою спеціальних сигналів. Детально було розказано в тому рукописі й про те, як саме і з чого можна виготовити особливий гідрокостюм, що захищає людину на великій глибині від холоду і водного тиску, а ще забезпечує її організм киснем.

Відтак археолог узявся за третій фоліант. Але несподівано захворів, і його довелося відправити на кораблі, що потребував капітального ремонту, додому. Макс Орен не хотів розлучатися з непрочитаною пам'яткою і забрав її з дозволу керівника експедиції

з собою, щоб потім, як видужає, повернутися у вулкан уже з готовим перекладом.

Коли відплив корабель, Луї Жак Луп'є спробував зв'язатися по радіо з інститутом, та виявилось, що радіохвилі у вулкан проходять, а з вулкана — ні. Тоді радист піднявся з радіопередавачем нагору, до кратера, щоб звідти налагодити передачу, але раптом знепритомнів.

Поки радиста опустили вниз — серце вже не билось. Піднявся до кратера його помічник і теж помер...

— Друзі мої,— сумно мовив академік,— я бачу, що ми стали полоненими вулкана. Виходу з нього більше немає. А чому? Це нам треба негайно з'ясувати.

— Мені здається,— сказав заступник Луї Жака Луп'є професор Венслав Кручек,— що ми зробили велику помилку, віддавши третю пам'ятку Максу Орену. Мабуть, у ній йшлося про те, з чим зараз зіткнулися.

— Можливо,— погодився академік.— Але ж ми самі все одно не розшифрували б її?

— Маєте рацію...— зітхнув професор.— Що ж, тепер іншого виходу в нас немає — будемо чекати повернення корабля...

Проте сталося непередбачене.

Вирішили науковці пересвідчитися, чи дійсно може рухатися така величезна кам'яна гора. Вони, згідно записаної у першому фоліанті інструкції управління вулканом, напустили з океану в його нижнє відділення води й кинули кілька малесеньких термічних голочок, що зберігалися в срібних скринях-контейнерах у печері на середньому поверсі. Вода вмить закипіла, потім узялася полум'ям, і там утворився мовби реактор, з якого через відкриті штучні кратери-люки заструмували в океан могутні вогняні потоки. Горловина кратера герметично закрилася товстелезною гранітною лядою, гігантська споруда злегка гойднулася, занурилася на глибину й зрушила з місця.

Учені хотіли відразу ж зупинити вулкан, та не зуміли, і він поплив і поплив невідомо куди, в якому напрямі.

Мандруючи отак під водою, вони не раз чули по радіо звернення, що пересилалися до них спочатку лише з їхнього корабля, а потім ще й з інших кораблів та літаків, але відгукнуться, сповістити про себе, на жаль, не могли.

«Піч» горіла й рухала кам'яне громаддя майже п'ять років. За цей час люди з експедиції навчилися добувати собі харчі — збирали на деревах фрукти, вирощували овочі, ловили в озерах рибу, полювали на дичину, а також провадили в обладнаних під лабораторії житлах колишніх поселенців наукову роботу. Навчилися вони врешті-решт і керувати вулканом. Коли вже зупинили його і він випірнув на поверхню, виготовили за рецептом тієї ж пам'ятки кілька гідрокостюмів. Водозахисники одягли їх і вибралися в океан через спеціальний шлюз. Гідрокостюми виявилися просто чудові. Вони й справді зігрівали на глибині людський організм, повністю забезпечували його киснем і надійно захищали від водяного тиску.

Обстежуючи дно довкола вулкана, водолази натрапили на потону-

лий підводний човен. Навігаційні прилади в ньому були непошкоджені. Демонтувавши їх разом з іншим потрібним устаткуванням, експедиція визначила своє місцеперебування. Вулкан зупинився неподалеку від берегів Південної Америки.

«Але як повідомити про себе людству?» — постало тепер невідкладне завдання.

— Друзі мої, мабуть, доведеться нам скористатися давнім-прадавнім способом, до якого вдавалися колись відважні мореплавці,— сказав Луї Жак Луп'є.

— Ви пропонуєте послати звістку в плящі? — запитав професор Венслав Кручек.

— Так, саме так, шановний! — задоволено поглянув на свого заступника академік. — Одна тільки невеличка, проте досить суттєва поправка: не в плящі, а в пляшках...

Написали зо три десятки листів, закоркували їх у порожні пляшки, що залишилися від різних напоїв і препаратів, і викинули в океан. Були переконані: рано чи пізно рибалки або моряки виловлять якусь із них і таким чином необхідний зв'язок буде налагоджено.

Однак минав місяць за місяцем, а до них ніхто не озивався й не з'являвся.

— Напевно, наші пляшечки потрапили в течію, що занесла їх у таке глухе місце, куди ні кораблі, ні рибальські судна не запливають,— журився Луї Жак Луп'є.

Написали нові листи, так само закоркували їх у пляшки, випустили в океан і знову почали очікувати своїх рятівників. І надаремно. Минув майже цілий рік, а вони все одно не з'явилися.

Та ось у вулкан несподівано вдерся чималий озброєний загін на чолі з Робертом Конрадом.

Луї Жак Луп'є, не підозрюючи чогось лихого, дуже зрадів «гостям» і люб'язно запросив Роберта Конрада та його радника Хуаноса Глобаліуса до свого кабінету-лабораторії.

— Нарешті, нарешті з'явилися наші рятівники! — ніби хлопчак, вигукнув старий академік, бігаючи по кабінету. — Тільки чого це ви озброєні?

Хуанос Глобаліус, посміхнувшись, відповів:

— Не бійтеся нашої зброї. Не могли ж ми знати, що тут живуть такі добродії... А якби виявилось, що навпаки?

— Авжеж, авжеж,— погодився Луї Жак Луп'є.— Ми щиро завдячуємо вам! Тепер зможемо всі свої багатства передати людству.

Роберт Конрад досі мовчав. Оцінював ситуацію. Та коли почув від керівника експедиції оті слова, не втримався й запитав:

— Про які багатства ви кажете? Що, може, у вас є золото чи якісь коштовності?

— Шановний, наші багатства цінніші за золото,— загадково мовив академік.— Але про це потім, потім... А зараз запрошую вас до товариського столу. Ви собі не уявляєте, яка радість охопить моїх колег при зустрічі з такими гостями!

Луї Жак Луп'є вийшов з кабінету дати розпорядження, щоб накрили стіл й скликали всіх членів експедиції.

Роберт Конрад нахилився до свого радника і важко прохрипів йому в обличчя:

— Може, нам одразу послати їх на той світ і забрати, що тут є?

— Ні в якому разі, друже! — забубонів Хуанос Глобаліус. — Ми повинні бути обережними. Треба вивідати все, тоді... А що, коли тут є охорона? Адже цінності не можуть бути без охорони!..

Науковці справді від радості почували себе на сьомому небі. Вони без кінця тиснули «гостям» руки, знайомилися.

— Я — заступник керівника експедиції, — відрекомендувався професор Венслав Кручек.

— А я — радник Роберта Конрада! Доктор медицини! — гордовито проказав Хуанос Глобаліус.

— А я — інженер-будівельник, у мене є свої винаходи й друковані праці, — похваستився Генріх Мінц.

— Я — агроном і маю нагороди за селекційну роботу, — і собі похвалився Джон Чомберг.

— То ви всі наші колеги! — не міг нарадуватися Луї Жак Луп'є.

Коли після дружнього застілля науковці розбрелися по робочих місцях, Роберт Конрад провів короткий інструктаж. Він наказав своїм воякам розвідати, скільки у вулкані людей і що то за люди, чи є в них зброя, що вони роблять і де заховані їхні скарби.

Хуанос Глобаліус зайшов до кабінету академіка, присів навпроти нього до столу й запитав улесливо:

— Дорогий колего, а про яке багатство ви говорили, що воно, мовляв, коштовніше за золото? Це мене заінтригувало.

Луї Жак Луп'є знітився. Якби знайшов за потрібне, він сам розпочав би таку розмову. Але що зробиш — надмірна людська цікавість завжди випереджає події...

— Невже ви не догадуєтесь, шановний, що наше багатство — це наукові відкриття, — поважно мовив академік. — І хай вас не ображає те, що я зараз не можу вам про них розповісти. Не все одразу... Тим більше, що в мене до вас є одне велике прохання: привезти сюди когонебудь з мого інституту, а також археолога й лінгвіста Макса Орена, в якого знаходиться важливої ваги науковий документ. А потім, чи не допомогли б ви нам зв'язатися з родинами? Ми так скучили за ними.

Хуанос Глобаліус відвів очі вбік.

— Дорогий колего, я зараз піду й пораджуся з моїм шефом, як це зробити. Ми неодмінно постараємося вам допомогти.

Незабаром до Луї Жака Луп'є прибіг розгублений Венслав Кручек.

— Нічого не можу зрозуміти! — вигукнув він. — Ми, здається, потрапили в біду! Ідіть подивіться, що коїться! Наші «гості» нишпорять по всіх житлах, лабораторіях...

Академік підхопився з-за столу й кинувся до дверей, але його не випустили з приміщення. У супроводі охоронців до кабінету ввалилися Роберт Конрад, Хуанос Глобаліус, Генріх Мінц, Джон Чомберг і розпочали допит.

Луї Жак Луп'є обурювався:

— Ми зробили такі відкриття, що людство більше не відчуватиме

нестачі в енергії, в харчових продуктах, і за це воно нам лише дякуватиме. А ви чините розправу. Яке неподобство!..

Очі Роберта Конрада налилися кров'ю:

— Ваші відкриття ви віддасте мені, а не людству! Мені потрібна сила, така сила, яка знищила б моїх ворогів! Ясно?

— Не зовсім,— похитав головою Луї Жак Луп'є.— Не зрозуміло, кого ви вважаєте своїми ворогами?

— Усіх тих негідників, котрі не визнають моєї зверхності!

— А якщо і ми проти неї?

— Значить, і вас знищимо! — люто поглянув на нього Роберт Конрад.

— А щоб цього не сталося,— втрутився в розмову Хуанос Глобаліус,— пропонуємо по добрій волі всі ваші відкриття передати нам.

— Такого не буде! — сказав Луї Жак Луп'є.

— Буде! — ударив кулаком по столу Роберт Конрад.

— Ні, не буде! — рішуче заперечив академік.

— Тоді ти і всі твої підлегли заарештовані! Ей, ви! — звернувся Роберт Конрад до вояків, що стовбичили біля дверей.— Тут є яка-небудь в'язниця?

— Немає.

— Негаймо збудувати! Зрубайте оті дерева, що ростуть над дорогою, побудуйте з них барак, поставте вишку для кулемета!

Луї Жак Луп'є зблід.

— Ви будете рубати ті дерева?! Схаменіться! Адже подібних більше нема ніде! Вони незвичайні, реліктові!..

— Дурниці! Нам зараз потрібна в'язниця, а не якісь там дерева. І, взагалі, ти мене дивуєш, пане Луп'є,— скривився глузливо Роберт Конрад.— Такий освічений, культурний і не збудував тут собі в'язниці, не завів охорони! Ні, що не кажи, а це твій великий прорахунок!..

Під керівництвом Генріха Мінца вояки нашвидкуруч спорудили чималий дерев'яний барак, загнали туди експедицію, і відтоді почалися безперервні допити й мордування. Роберт Конрад та його поплічники вдавалися до всіляких хитрощів, залякувань, катувань, щоб примусити науковців працювати на них. Луї Жак Луп'є вірив — науковці вистоять, не стануть співробітничати з ними. Однак його дуже бентежило, що до рук авантюристів потрапили термічні голки. Адже ті, виношуючи свій маніячний план поневолення людей, можуть використати їх як грізну й страхітливую зброю. Довго думав академік, як відвернути небезпеку, і врешті одного разу під час чергового допиту заявив:

— Не треба мене більше мордувати. Я зважив на всі реальні обставини і дійшов висновку, що іншого виходу, як примиритися з вами, у нас немає.

— Чудово! Мудро! — вигукнув Роберт Конрад.— Отак би з самого початку!

— А чим ви, дорогий колего, можете довести, що ваше рішення щире, що ви не обдурите нас? — запитав недовіриливо Хуанос Глобаліус.

— Ну, хоча б тим, що я відкрию вам секрет управління вулканом!
— О-о, це для нас дуже важливо! — сказав задоволено Генріх Мінц.

— Коли ж ти нам відкриєш? — не терпілося Роберту Конраду.

— Хоч і зараз, — мовив Луї Жак Луп'є. — Давайте зійдемо на другий поверх, і я розповім і покажу, як ним керувати.

У супроводі охоронців вони спустилися довгими й крутими сходами в середню частину вулкана, де знаходився пульт управління. Луї Жак Луп'є підійшов до мармурової дошки, на якій було багато рубильників, вимикачів, кнопок, витер хусткою спітніле чоло, обвів зневажливим поглядом присутніх і прорік:

— Нехай краще ми загинемо, ніж загине людство! — і натиснув на кнопку, що вмикала привід, який відкривав люк до «печі» на нижньому поверсі. Через той люк мала ринути вогненна рідина й знищити, спопелити все живе у вулкані.

Роберт Конрад вихопив пістолет і наставив на академіка. Але його руку спокійно відвів убік Генріх Мінц.

— Не треба. Я все завбачив... Проводи од пульта від'єднані... — і загігикав самовдоволено, переможно.

Почувши таке, Луї Жак Луп'є схопився за груди.

— Ну, що ж, — видихнув з себе, — я вам також піднесу сюрприз... розповім про одну досить неприємну річ...

— Тільки не лякай, ми вже лякані! — буркнув Роберт Конрад.

— Колись давно, — почав спокійно академік, — якісь невідомі майстри високорозвинутої цивілізації, а може, то були навіть інопланетяни, створили це чудо світу, яке назвали мандрівним вулканом. Як саме вони його створили, то велика загадка. Одне ясно, що ті майстри необачно прирекли себе на загибель і багато років тому вимерли, залишивши по собі тільки цінні записи, які наш поліглот-археолог прочитав і розтлумачив. З тих записів ми довідалися, для чого зроблені в нижньому поверсі штучні кратери, як вони відкриваються і закриваються, що таке термічні голки і як їх виготовляти...

— Дуже цікаво, — хитнув головою Хуанос Глобаліус. — Але ви обіцяли сказати щось інше.

— Говори по суті! — гримнув Роберт Конрад.

— Не квапте, я все скажу... — Луї Жак Луп'є подивився на годинник і мовив далі: — Так ось, ті загадкові майстри винайшли і дивовижну світну фарбу, якою пофарбоване підземелля. Аналіз світла, яке вона випромінює, показав, що гама його променів далеко ширша, аніж сонячний спектр. У ньому ми відкрили такі промені, які своєрідно діють на організм людини, які не випускають з вулкана радіохвиль, тому ми, власне кажучи, і відрізані від навколишнього світу. Але через фарбу добре проходять радіосигнали сюди, у вулкан. Отже, ми чуємо все, а передати нічого не можемо...

— І як же ті промені впливають на організм людини? — перепинив його Хуанос Глобаліус.

Луї Жак Луп'є ще раз подивився на годинник, посміхнувся.

— А так, що хто побуде під дією цих променів тисячу годин, той уже

не може жити вище рівня моря. Він там одразу гине у важких муках. Ось, панове, якраз пробила ваша фатальна хвилина! Тепер ви ніколи вже не вилізете з цього вулкана!..

Останні слова академік вимовив так, ніби прочитав смертний вирок своїм ворогам.

Конрад, Глобаліус, Мінц і їхні охоронці, які уважно прислухалися до розмови, стояли приголомшені, розгублені. Нарешті Роберт Конрад прийшов до тями, ступив упритул до Луї Жака Луп'є і процідив крізь зуби:

— А чому ж ти, старий віслик, не сказав нам про це раніше?

— Коли б ви були пристойними людьми, то я напевно сказав би. А так язик не повертався...

Роберт Конрад налився кров'ю, вихопив з кобури пістолет і вистрілював у академіка.

Один з охоронців захлипав од розпачу, він і йому подарував кулю.

Хуанос Глобаліус підбіг, обняв свого вожака за плечі.

— Годі, друже! Заспокойся!.. Що ж, може, й справді ми потрапили в пастку, але дарма, немає лиха без добра. Тепер ми повновладні господарі цього могутнього й чарівного вулкана, тепер у наших руках вогонь і вода. А вода дужча за суходіл, води на світі більше, ніж суші. Значить, ми не маємо права складати зброю! Ми ще поборемся з ворогами і неодмінно їх переможемо!

— Вірно кажеш, — кашлянув Роберт Конрад. — Адже відтепер я — Капітан вулкана! А ти будь моїм першим помічником!

Після вбивства Луп'є деякі легкодухі науковці, зневірившись і не витримавши тортур, передали нападникам секрет управління вулканом. Проте більшість членів експедиції все-таки не підкорилась або тільки вдавала, що підкорилась, і таємно готувала повстання. Однак Роберт Конрад якимось чином довідався про змову, скликав найближчих своїх підпомагачів і сказав:

— Панове, як стало мені відомо, проти нас затівається бунт. І найприкріше те, що заводіям удалося переманити на свій бік кількох наших людей. А це вже небезпечно. Отже, необхідно максимум пильності й повсякчасної готовності!.. Ми, звичайно, придушимо заколот у зародку і жорстоко покараємо непокірних і зрадників. Але, щоб подібного більше ніколи не повторилося, треба придумати щось таке, аби всіх, хто тут є, прив'язати назавжди до себе, до вулкана, до води...

— Я вже давно над цим розмірковую, і, здається, нам скоро пощастить розв'язати це питання, — багатозначно мовив Глобаліус.

І то були не легковажно кинуті слова. Хуанос Глобаліус першого ж дня, як вони вдерлися до вулкана, звернув увагу на маленьких фіолетових рибок, що плавали в кулястому акваріумі у кабінеті-лабораторії Луї Жака Луп'є. Спочатку подумав — керівник експедиції тримає в себе екзотичних рибок просто так, для розваги. Але потім, дізнавшись, що вчений-фізик захоплюється ще й іхтіологією, зрозумів: рибки ті піддослідні. Коли ж Глобаліус прибрав до своїх рук наукові матеріали й папери академіка, він знайшов серед них досить цікавий запис:

«Це чудодійна рибка! Таке маленьке, а кусається. Вкусивши, виділяє отруту. Мікроскопічні дози її дуже корисні. Вони швидко лікують різні хвороби, поновлюють витрачену енергію, дають стільки бадьорості й сили, що я ніколи подібного не відчував навіть замолоду. Це справжній еліксир життя і здоров'я!.. Який я радий, що нарешті після довголітніх пошуків ми зможемо зробити чудовий подарунок людству, медицині! Однак слід застерегти: збільшені дози цієї отрути дуже небезпечні, вони перероджують нервову систему живого організму, змінюють його поведінку. Слід було б повніше вивчити, як рибка впливає на людину. Вона, наприклад, може жити у шлунку тварини, не піддаючись травленню. А що буде, коли вона попаде в людський організм? На жаль, увести собі рибку — колеги не дозволяють, робити досліді на них — я сам собі не дозволю. Щодо інших властивостей фіолетової риби, треба сказати, що вона дуже чутлива до зовнішніх явищ атмосфери й води, може попереджати про небезпеку, про те, що робиться у вулкані, може замінити ряд навігаційних приладів... Одне слово, за всіх обставин я чекаю від цієї маленької істоти великої користі...»

То був останній запис Луї Жака Луп'є. Саме за нього і вхопився Хуанос Глобаліус. Він почав проводити досліді над живими людьми і відкрив, що наявність фіолетової риби в організмі призводить до того, що людина майже втрачає всі свої розумові здібності, у неї спочатку притуплюються, а потім і зовсім зникають почуття і сон, навіть людські очі з часом перетворюються на риб'ячі!...

— Коли тобі доведеться бути в Конрада чи Глобаліуса, — сказала Оксана, — зверни увагу на акваріуми, що стоять у їхніх кабінетах. Отам у них і плавають ті рибки. Вони дуже нагадують маленькі перламутрові гудзики. Ми так їх і називаємо — гудзики. Фіолетові рибки викидають таку дрібну ікру, що її видно лише через мікроскоп. Якщо ікринку ввести в організм людини, з неї згодом народжується рибинка й живе там, приліпившись до якогось внутрішнього органу, ніби молюск до днища корабля. Крім того, що я тобі розповіла, проклята рибка ще дуже часто подає якісь сигнали, ворухиться, тріпоче, кидається всередині, від чого страшенно лоскотно й людина-риба заливається неприродним сміхом, захлинається ним, як водою, душиться, як димом... Таке трапилось й тоді, коли ти вперше з'явився тут. «Гудзики» одразу відчули присутність у вулкані сторонньої людини й тріпотіли в нас, аж поки приїхали наглядачі й забрали тебе... Ну, тепер зрозумів, кого ми називаємо людьми-рибами?

— Зрозумів... — важко зітхнув Віктор.

— Ти придивися пильніше до мене. Я також наполовину риба. В мені щомиті борється риба і людина, людина і риба... Остання пермагає... З кожним днем я втрачаю людські почуття, їх стає у мене все менше й менше... Я вже майже не знаю, що таке сум і жаль, що таке настрій, не вмію веселитися, радіти, переживати... А скоро й зовсім розпрощаюся навіть із тими залишками людських почуттів, які в мені ще ледь тліють, ледь пригадуються, і тоді стану холоднокровною, земноводною істотою...

Оксана не скаржилася на свою долю, бо вже й не усвідомлювала як слід, що з нею відбувається. Зате на Віктора те, що він почув від неї, подіяло страхотливо.

— А звідки ти знаєш усе це, що розповіла мені? — запитав її.

— Венслав Кручек, заступник Луї Жака Луп'є, розказав. Коли я сюди потрапила, він теж був ще напіврибою. Я довго не віддавала його фіолетовій рибці, боролася з нею...

— Боролася? Як боролася?

— О, про те навіть Глобаліус не догадується!.. Виявляється, рибка не любить, боїться людського тепла. А в мене руки, як оце і в тебе, були тоді гарячі, то я і гріла Кручеку чоло... Я тобі покажу його. У нього великий шрам на лівій щоці. Конрад під час допиту пістолетом ударив...

— Негідник!..— обурювався Віктор.

— Не негідник, а справжній злочинець! Кат! — відказала Оксана.— Колись він разом зі своїми друзками організував військовий путч в одній невеликій латиноамериканській країні і замордував тисячі невинних людей. Але військова хунта довго при владі не втрималася. Під натиском повсталих народних мас, які очолив відважний революціонер-марксист Дієго, авантюристи добряче дістали по зубах і потерпіли повний крах. Після ганебного провалу Роберт Конрад з недобитими «міністрами» утік від кари й сховався у диких лісових нетрях на океанському узбережжі. І ось одного разу, пролітаючи на вертольоті, путчисти помітили неподалеку в океані маленький кам'яний острівець з горловиною до освітленого підземелля. Вони обережно обстежили острівець і, коли виявили в підземеллі людське поселення, вдерлися і захопили його. Відтоді й стали володарями цього вулкана. Тепер плавають по океанах і морях, нападають, як пірати, на кораблі й підводні човни, топлять їх, забирають з них усе цінне, а також людей, які залишаються живими, щоб потім перетворити на покірних рабів, на людей-риб... А замислюють вони ще страшніше. Знають, що самі приречені жити лише під водою, тож хочуть, щоб ніхто не жив на суходолі. Ось тому й збираються за допомогою термічних голок розтопити льоди Арктики, Гренландії, щоб вода залила всі континенти і всі острови...

— Ми не повинні цього допустити! — скрикнув Віктор.— Треба повідомити людство про небезпеку, що нависла над ним!

— Звідси втекти неможливо.

— Тоді якось знищити ті голки. Знаєш, де вони заховані?

— Про те знають тільки Конрад, Глобаліус, Мінц, Чомберг та ще дехто з путчистів. Колись професор Кручек знав, але тепер він майже повністю людина-риба і, мабуть, не пригадає...

У цей час пролунав підземний гуркіт, задрижав, хитнувся будиночок. Риби захилювалися в стінах-акваріумах, під підлогою, і опустилися на дно.

— Що це?..— стривожився Віктор.

— Вулкан занурився у воду. Мабуть, у рейс вирушимо,— сказала Оксана.

— А де ми зараз, ти знаєш?

— Ні. Про те також знає лише Конрад і його найближчі прибічники, яким він усе довіряє.

Раптом вона зблідла, втупила у Віктора збайдужілі, спорожнілі очі.

— Чого ти? — запитав подивовано. — Тобі погано?

Дівчина скривилася й схопилася за груди:

— Рибка отут кидається... Мені лоскітно й боляче... А ще розум тьмариться... Ой, ой!.. Ха-ха!..

Віктор перелякався, узяв її за руку:

— Чим тобі допомогти?

— А що таке — «допомогти»? І потім, хто ти такий? Ха-ха!..

У Віктора волосся дибом стало.

Та невдовзі Оксані, певно, полегшало. Заплющила очі й почала щось пригадувати. Знову поглянула на нього:

— Ти той, що упав у вулкан на парашуті?

— Той, той! — закивав Віктор.

— Прошу, тримай мою руку отак, як ти тримаєш. Я відчуваю: у мене вливається твоє тепло... Воно віднімає мене від риби... Тепло дужче за холод... Правда, що тепло дужче за холод?

— Правда...

Поступово її обличчя проясніло. Оксана ніби заново ожила, мовила:

— Ти такий добрий... і лагідний... Дякую тобі...— й прихилилася до його плеча.

Віктор засоромився, зніяковів, але не відсторонився од дівчини.

Вони помовчали трохи, тоді він запитав:

— Звідки ти, Оксано?

— З Одеси...— зітхнула.— На Молдаванці жила. Може, чув?

— Звичайно, чув. А тут як опинилася?

— Працювала бібліотечкаркою в риболовецькій флотилії, так ці гади напали на судно, на якому я плавала, і потопили... Уся команда загинула, тільки мене непритомну затягли сюди...

— І що, відразу прижили фіолетову рибку?

— Ні, не відразу. Спочатку, коли прибирала в лабораторіях, то не чіпали. Потім мене побачив, на лихо, отой недолугий гітлерик, Конрад, і захотів забрати до себе, щоб, розумієш, йому в усьому прислугувала... Я так обурилася, що обізвала його нахабою, розпусником, недолюдком... Ну, він, звісно, не міг цього стерпіти, дуже розлютився на мене, наказав «пришити гудзика» і відправити працювати в підводне господарство...

Далі Оксана розповідала, як важко живеться у вулкані поневоле-ним людям, як над ними знущаються путчисти. Розказувала про дресированих риб, про акулятник, про якусь страшну морську потвору, улюбленицю Роберта Конрада, яку він називає Морською Красунею, а вони — Паскудою і Ненажерою.

Говорила Оксана швидко, ламала, ковтала слова, наче кудись поспішала. Але Віктор уже майже не слухав дівчину. Від великої перетвоми, від переживань його почав знемагати сон. Випустив її руку, позіхнув.

Оксана умовкла, відсунулась од нього подалі, насторожилась.

— Це для чого ти роззявляєш рота?

— Що кажеш? — скинувся Віктор.

— Для чого, питаю, рота роззявляєш?

— А-а... Я просто позіхаю. Ну, значить, хочу спати.

Оксана довго силкувалася збагнути, що таке «позіхаю», але коли побачила, як він ще раз розкрив рота, підхопилася з канапи й прийняла войовничу позу.

— Не роби більше так, бо я можу на тебе напасти. Я не буду чекати, щоб ти мене перший з'їв!

Віктор зрозумів, що це вже знову «заговорила» не Оксана, а риба. Однак зі сном боротися більше не міг. Очі злипалися самі, тіло дерев'яніло, все довкола розпливалося і зникало, як під каламутною водою.

— Ти помираєш? — зробила висновок дівчина-риба.

— Та ні... я просто засинаю... я дуже втомився... жажливо втомився... Я вже не маю сили навіть говорити...

— Не роби так, бо кожного померлого тут віддають акулам... Акули це дуже люблять...

Та Віктор уже нічого не чув.

Оксана потягла його за носа, щипнула за вухо. Він не просинався.

— Все... Помер... — промовила вона, вибігла з будиночка й голосно зареготала.

Почувши регіт, люди-риби збіглися до кімнати, побачили на канапі сплячого Віктора і також почали реготати, підстрибувати, ніби їм хто лоскотав п'яти. Від реготу тремтіли стіни-акваріуми, перелякано метушилися в них риби.

Незабаром з'явилися два «санітари» з носилками, поклали на них Віктора й понесли до озера. Слідом за ними посунула вся юрба.

Оксана кілька разів плеснула в долоні. Це був сигнал для акул, які відразу ж підпливли до берега. Але тільки-но «санітари» збиралися кинути Віктора хижакам, він прокинувся, скотився з носилок на землю, обвів усіх напівсонним поглядом, угледів у воді здоровенні зубаті морди акул і закричав перелякано:

— Ви що, збожеволіли?..

Юрба спершу притихла, зацікавилася, а потім почала розбігатися — хто куди.

Десять зникла і Оксана.

Біля озера залишилися два спантелічені «санітари» і Віктор. Він плюнув спересердя й почвалав утомлено до свого будиночка. Замкнув зсередини двері й, не роздягаючись, упав на м'яку канапу...

ХУАНОС ГЛОБАЛУС ПОГРОЖУЄ

Важко сказати, як довго Віктор спав, бо ні ночі, ні дня у вулкані не існувало, годинника й календаря також. Про те, який нині рік і місяць, який день, година, знали лише путчисти, котрі слухали радіо-передачі з усіх кінців світу.

Умившись, він узяв фотоапарат і вийшов з будиночка. Складалося враження, що настав ранок, і вранішня прохолода бадьорила. Дивно було усвідомлювати, що це відбувається у самих глибинах моря, в кам'яній споруді, яка пливе собі, неначе велетенський уламок невідомого континенту.

У голові клубочилися тривожні думки і без кінця виринали запитання, на які юнак не міг знайти відповіді.

Пройшовши з півкілометра, побачив акваріум завбільшки з двоповерховий будинок. Біля нього тупцялося кілька людей-риб, дивилися на химерну потвору, що мала велику жаб'ячу голову, краб'ячі клешні і хвіст ящірки. Вона надимала балухаті очі й здоровецьке воло, розтуляла пащеку, каламутила воду. Віктор здогадався, що то улюблена потвора Роберта Конрада, ота Морська Красуня, про яку йому розповідала Оксана, й дістав з-за пазухи фотоапарат.

Люди-риби так захопилися потворою, що не завважили, як він сфотографував морське страхопудисько, а водночас і їх біля нього. Побачили аж тоді, коли звернувся до них:

— Скажіть, будь ласка, де мені знайти Оксану?

— А що це таке?

— Оксана... молода дівчина, що живе серед вас.

— А-а... — протягнув чоловік-риба, високий на зріст, у якого чорнів на лівій щоці шрам.— Вона працює на городі.

«Так це ж, мабуть, отой Венслав Кручек, заступник керівника експедиції Луї Жака Луп'є»,— подумав Віктор.

— І довго там буде?

— А що таке «довго»? — перепитав Кручек.

Таки правду казала дівчина: фіолетова рибка зовсім затьмарила професорові пам'ять, коли він навіть не здатен зрозуміти значення простого слова.

— Скажіть, вас звати Венслав Кручек? — ухопив його за лікоть.

Чоловік-риба рвучко відсмикнув руку і повернувся до Віктора спиною.

— Ви — Кручек? — ще раз запитав і зробив різкий рух, щоб схопити чоловіка міцніше.

Але такий порух люди-риби сприйняли, як щось загрозливе, небезпечне, і одразу розбіглися в різні кінці. Втік і Венслав Кручек.

Потвора сердито роззявила пащеку й немовби застогнала. Віктору стало моторошно, і він рушив далі.

Переходячи дорогу, натрапив на гурт старих людей-риб. Згорблені кістляві постаті оточили його і почали роздивлятися, неначе якусь дивину. Поводилися вони полохливо, як зграйка мальків біля черв'яка, що виконував на гачку свій останній танець. Коли Віктор розтуляв рота, щоб сказати щось, усі втікали, а потім боязко, обережно поверталися назад і починали його обнюхувати, обмацувати. Один дідок навіть лизнув язиком.

— Не розумію...— розвів руками Віктор.— Ви щось хотіли?

— А що таке «хотіли»?

Говорити з ними просто неможливо. Ті, які ще дещо пам'ятали,

на запитання відповідали запитаннями, а в решти взагалі нічого в голові не залишилося, крім двох-трьох слів.

Підійшла якась бабуся, приклала крижану долоню до його чола і незграбно погладила. Хтозна, що в жінки прокинулося, що заврушилося десь на дні душі. Може, там, на землі, вдома, у неї лишилися діти чи внуки... Та тільки-но Віктор кліпнув очима, вона злякалася, відскочила вбік. Постояла трохи з заплученими очима, заспокоїлась і знову підступила до нього.

Невідомо, чим би все скінчилося, коли б не з'явилися вилицюватий і гостроносий. Побачивши Віктора в оточенні старих людей-риб, наглядачі повитягали з шкіряних чохлах при поясі гумові палиці й заходилися гамселити всіх підряд. Бабуся, яка щойно гладила його, впала. Її одразу ж схопили наглядачі і потягли до акваріума, де жила потвора. Бабуся навіть не крикнула, навіть не зробила спроби оборонятися.

— Куди ви її тягнете? Відпустіть! — вибіг наперед і перегородив наглядачам дорогу Віктор.

— Віддамо Морській Красуні, — байдуже відповів гостроносий.

— Навіщо?.. За що така кара?..

— Вона ж стара, з неї вже ніякої користі, — сказав вилицюватий.

— Але жінка в цьому ж не винна!

— А що таке «винна»?

— Ну, нічого поганого не зробила...

— Як нічого? Кажу: вона ж стара, негодяща! — здивувався вилицюватий. — А згідно наказу Мудрого Капітана, всі старі люди-риби підлягають знищенню. Увесь цей табун піде на годівлю Морської Красуні та інших рідкісних істот, що живуть у акваріумах.

— Це безсердечно! Злочинно!
Вилицюватий поглянув на гостроносого:
— Ти що-небудь зрозумів?
— Нічогісінько,— тріпнув той головою, і вони потягли нещасну бабусю далі.
Побачене й почуте так пригнітило Віктора, що він, мов сновида, поплентався назад, до свого будиночка.
Однак невдовзі його наздогнали наглядачі.
— Вірний помічник Мудрого Капітана пан доктор звеліли привести тебе до нього.
Хуанос Глобаліус привітно зустрів Віктора. Посадив на стілець, сам сів навпроти.
— Ну як, уже відпочив? — запитав.
— Відпочив...— буркнув Віктор.
— Ти що, ображаєшся на мене?
Віктор нічого не відповів.
— Я гадаю, образитися немає підстав. Може, гніваєшся, що я трохи на тебе погримав, то вибач мені за це. Сам розумієш: прилетів ти до нас несподівано, непрохано, і про тебе всяко можна подумати... О, тобі ще пощастило! Ти сподобався нашому Володареві, і він піклується про тебе. Правда, був просто недогляд, що санітари замалим не викинули тебе акулам.
— Я сам винен у тому. Мене ж попередили, щоб не спав.
— Нічого, тепер ми приставимо до тебе когось для остороги, поки звикнешся.
— Не треба. Я не хочу звикати. Краще, коли ви такі добрі, відпустіть мене звідси. Прошу, дуже вас прошу, відпустіть!
Глобаліус холодно подивився на Віктора.
— Ось цього зробити ми не зможемо. Хто сюди потрапляє, той довіку залишається тут. Забудь, юначе, назавжди світ, з якого сюди прийшов. Ти вже ніколи туди не повернешся. Утямкуй собі: ніколи! І зв'язку з ним ніякого не матимеш!
— А як же мати... батько... друзі... університет?..
— Їх, вважай, у тебе більше немає!
— Це жорстоко! Надто жорстоко!..— прошепотів Віктор.
— Можливо, й жорстоко, але ми змушені так чинити. Розумієш: змушені! І давай домовимся більше не вести про це розмов. Я хочу дещо тобі сказати. У нас заведено, що ніхто не сидить без діла. У кожного є своя робота. Подумали ми й про тебе, яку тобі підшукати роботу, щоб вона й до вподоби була і щоб не переобтяжувала. І таки придумали! Ти, бачимо, хлопець відважний, кмітливий, міцний і, напевно, любиш військову справу. Тобто стріляти. Авжеж любиш? Бо всі хлопці в твоєму віці люблять.
— Куди? В кого стріляти? — насторожився Віктор.
— Не поспішай! Все поясню. Справа ось у чому. Ми самі добре справляємося з підводним флотом, а що стосується поверхні,— підняв угору палець Глобаліус,— туди, з деяких міркувань, не можемо підніматись. Отут ти нам і допоможеш. Одягнемо тебе в спеціальний гідрокостюм, у якому почуватимеш себе, як риба, дамо автомат, за-

ряджений термічними набоями, й випустимо з вулкана. Ти підпливеш до якогось із тих кораблів, що сновігають по морю, і вистрілиш у нього. Робота не така вже й складна та важка, зате скільки в ній романтики! Прицілюйся, бах! бах! — корабель на дно, тільки бульбашки від нього пішли, а ти, переможець, герой, повертаєшся живий і неушкоджений додому, у вулкан...

— А навіщо вам топити кораблі? Потім — там же люди! Вони ж загинули!..

— Не всі. Декого вилavimo. Нам і те, що в кораблях, потрібне, і люди потрібні.

— Ні, цього я не буду робити! — похитав головою Віктор. — Я ж не бандюга якийсь і не бездумна та покірна людина-риба!

— Так, ще не риба, але можеш нею стати, якщо не послухаєшся нас, — сказав, спохмурнівши, Глобаліус.

Віктора кинуло в жар. Не міг собі уявити, що в нього, як і в нещасних людей-риб, очі стануть скляні, заморожені, остигне в судинах кров, затуманиться голова і він забуде все, навіть як його звати...

— Ви не посмієте, не маєте права! — крикнув обурено.

— Обернутися в людину-рибу справді дуже страшно. А особливо тобі, такому молодому та вродливому, — спокійно вів далі Глобаліус. — Але май на увазі, залишишся звичайною людиною тільки в тому разі, якщо послухаєшся нас і чесно виконуватимеш наші розпорядження.

— Ні, ні! Такого я не робитиму! Дайте мені якийсь інше завдання.

— Іншого завдання для тебе немає, — твердо сказав Глобаліус. — Тому вибирай одне з двох. Тільки я тобі раджу, щиро раджу прийняти нашу пропозицію. Не кожному ми таке довіряємо...

— Можна, я подумаю? — стиха промовив Віктор, бо від хвилювання в нього розболілась голова, стало недобре.

— О, це вже інша розмова! — посміхнувся Глобаліус. — А чого ж, подумай, подумай. Але не забувай: якщо відмовишся, доведеться зробити з тебе людину-рибу або ж віддати Морській Красуні, вона з задоволенням проковтне такого молодця...

Віктор пригадав історію із старою жінкою, і в нього пересохло в роті, боляче загупало в скронях. Рвучко підхопився, вибіг з кабінету й чимдуж подався до свого будиночка, до єдиного затишного куточка, де міг заховатися від сторонніх очей, людських і риб'ячих.

Убіг до кімнати, замкнув двері і безсило впав на канапу. Заклавши руки за голову, втупив очі в стелю-акваріум. Там спокійно плавали різні екзотичні риби, а в душі у юнака бушувала буря.

«Хоча б Оксана з'явилася, — подумав. — З нею ще можна якось поговорити. Може, щось порадила б, допомогла. На щастя, в ній іще багато людського, і саме це, людське, треба негайно використати, бо потім буде пізно...»

Невідомо, скільки часу пролежав Віктор на канапі, гарячково передумуючи, як усе-таки відкрутитися від жахливих убивць і змовників, котрі хочуть зробити його своїм співником, таким же злочинцем, як і вони самі. Від перенапруження розколювалася голова, але придумати нічого не міг.

Нараз хтось наполегливо і сильно заграмав у двері.

«Може, Оксана?..» — підхопився й кинувся відмикати.

Перед ним стояли вилицюватий і гостроносий.

— Наш Мудрий Капітан і його вірний помічник пан доктор звелили знати, що ти вирішив з приводу їхньої пропозиції? — запитав гостроносий.

Віктор презирливо поглянув на них і сердито кинув:

— Перекажіть вашому Капітану і його помічникові, що я ще нічого не вирішив, що я думаю... Нехай почекають.

— Краще ми самі чекаємо, — буркнув вилицюватий.

Вони вийшли з будинку й стали біля дверей, як два стовпи.

«Що мені робити?.. Що робити?..» — бігав Віктор з кутка в куток, полохаючи риб у стінах і під прозорою підлогою.

Незабаром наглядачі знову появились на порозі.

— Наш Мудрий Капітан і його вірний помічник пан доктор звелили знати, що ти вирішив... — монотонним голосом затягнув гостроносий.

Віктор зупинився, почервонів, очі спалахнули злим вогнем зневади.

— Перекажіть Капітану і його помічникові, що я відмовляюся стріляти у кораблі, що я не бандит, а чесна людина. Зрозуміло?

— Так, зрозуміло, — кивнули водночас головами наглядачі й помарширували до самохода.

Та через кілька хвилин вони повернулись.

— Наш Мудрий Капітан і його вірний помічник пан професор звелили нам привести тебе до акваріума Морської Красуні, — сказав гостроносий.

— Я нікуди звідси не піду! Ні-ку-ди!

Тоді один наглядач узав Віктора за праву руку, а другий — за ліву і потягли до акваріума. Там уже чекали Роберт Конрад, Хуанос Глобаліус і ще кілька чоловік. Усі були насуплені.

— Ну що ж, — зневажливо глянув на Віктора Глобаліус, — якщо ти боягуз і не хочеш нам допомогти, тоді ми змушені прочитати тобі наш вирок... Прошу, пане коменданте!

Череватий чоловік із вузькими злими очима розгорнув папір.

— «Зважаючи на те, що Віктор Соколюк закинутий у володіння Роберта Конрада нашими ворогами з метою шпигунства і диверсій, великий суд вулкана ухвалив віддати його Морській Красуні. Ухвала остаточна. Її може відмінити тільки всемогутній і мудрий Капітан і більше ніхто».

Віктор поглянув на страхітливую потвору, яка розкрила свою чорну величезну пащеку, мовби вже чекала поласуватися ним, і закричав відчайдушно:

— Ви не маєте права мене судити!

Комендант підняв руку:

— Не маємо права? Хе!.. Уже те, що ти залетів сюди без нашого дозволу, дає нам усі підстави вважати тебе за шпигуна і ворога... Коли маєш щось сказати чи попросити помилування у Капітана, то прошу...

Віктор ще раз поглянув на морське страхопудисько, яке й досі

тримало розкриту пашеку, поглянув на її велике гидотне черево, де, мабуть, було поховано людей, мов на якомусь кладовищі, і в його очах усе потемніло, загойдалося.

— Не віддавайте мене цій потворі... Я зроблю, що ви хочете...

Роберт Конрад задоволено посміхнувся й повернув голову до коменданта:

— Якщо так, тоді іменем моєї щедрої доброти й безмежної великодушності я скасовую вирок! — Потім, ткнувши пальцем на Віктора, додав: — Отже, навчіть його, як треба стріляти в кораблі! З нього повинен вийти добрий снайпер.

— Я теж так думаю,— сказав Хуанос Глобаліус і витер хусткою спітніле чоло.

Вилицюватий і гостроносий підступили до Віктора й запропонували йому йти з ними.

ГЛУХИЙ КАРЦЕР

Віктора почали тренувати у великому й глибокому басейні. Найперше вчили його ходити і плавати на дні. Ноги та руки юнака були відкриті, а весь тулуб і обличчя затягнені в особливий гідрокостюм, пошитий з якогось дивного тонкого матеріалу. У мокрому стані матеріал набував чудодійної властивості захищати організм від тиску на глибинах і допомагав дихати, беручи кисень з води. Спочатку Віктор почував себе недобре, вилазячи з басейну, голова паморочилась, ноги запліталися. Одного разу він мало не впав. Але поступово при звичаївся.

Закінчивши підготовку, разом з вилицюватим і гостроносим вийшов на прогулянку в море. Вулкан стояв біля великого підводного господарства, яке започаткували колись ще науковці під керівництвом академіка Луї Жака Луп'є. Запливли у підводний сад. Незвичайне видовисько! На водоростях-деревах цвіли круглі, як соняшники, яскраво-червоні квітки. Вони були ще казковіші від електричного освітлення дна, хоча світло тут не розсіювалося, як в атмосфері або принаймні у горішніх шарах води. Довжелезне листя на водоростях скидалося на темно-брунатні варені макарони, воно звисало з стеблин і погойдувалося. На деяких водоростях-деревах уже зріли плоди, схожі на банани, ананаси, оливки, горіхи. Хоч бери їх і подавай до столу.

Вилицюватий і гостроносий нарвали повні торбинки горіхів, після чого всі троє рушили у бік городів.

Обробка морського дна проводилася переважно вручну. Невеликі ділянки обробляли люди-риби. Поміж ними Віктор упізнав Оксану. Він махнув їй рукою, але дівчина навіть не поглянула. Щось гнітюче заворушилося біля серця. Було жаль її і всіх цих людей, невідьників морського дна.

Потім вони заглянули в акулятник. У величезній дротяній клітці зловісно ходили зграї грізних хижаків. Їх тут змалку вчили охороняти вулкан, не допускати до нього жодного чужого водолаза чи аквалангіста.

Незабаром по тому Роберт Конрад викликав до себе Віктора.

— От і настав час,— кашлянув поважно,— коли ти повинен приступити до діла, показати свою спритність і снайперську майстерність — потопити корабель, якщо не з першого пострілу, то хоча б з другого. Ти готовий до цього?

— Готовий,— глухо відповів юнак.

Роберт Конрад і Хуанос Глобаліус раділи зі своєї перемоги. Після страшної сцени біля акваріума Морської Красуні, Віктор змінився. Уже плекали надію, що скоро можна буде повністю покластися на норовистого юнака, зробити з нього зв'язківця з суходолом, де, добре замаскувавшись, залишилися деякі їхні спільники. Зв'язатися з ними — стало невідкладною потребою, бо тільки вони можуть розшукати археолога й лінгвіста Макса Орена і вирвати в нього таємницю третього фоліанта.

— Під час першого випробування тебе прив'яжуть за ногу тонкою волосінню, кінець якої триматимуть наглядачі,— пояснив Хуанос Глобаліус.— Ми робимо це з усіма новачками-снайперами, так що не ображайся. Волосінь дуже міцна, отже, не бійся, що обірветься.

— Я нею витягнув Морську Красуню! — похваستався Роберт Конрад.

Віктор Соколюк уже знав, що Роберт Конрад любив полювати в морі і що інженер-штурман Генріх Мінц виготовив для свого шефа спеціальну гармату-спінінг. Роберт Конрад захоплювався тією гарматою-спінінгом, як хлопчик. Він закидав нею кілометрів на десять вигадливі блешні і ловив різних риб та морських потвор: Колись, отак полюючи, притягнув п'ятнадцятиметрову акулу. Вона й досі живе в акулятнику. Однак були не тільки удачі. Були й невдачі. Нещодавно він заарканив на чудернацьку блешню і притягнув... невеликого підводного човна! Проте в останню хвилину човен зірвався з гачка і втік. Роберт Конрад і досі не може пробачити собі такого

промаху. Бо все спорядження кораблів і човнів, яке потрапляє до вулкана, в значній мірі пошкоджене, а це ж цілісінський підводний човен з командою!.. Бували й смертельні небезпеки. Довго морочилися Конрад та Глобаліус, піймавши одного разу, як їм здалося, велику рибину. Тягли, тягли, відпустили і знову натискали на лебідку і на решті притягли. Та не встигли подивитися, що воно таке, як «рибина» вибухнула з такою силою, що від вулкана відколовся добрячий шмат, при цьому безнадійно заплутав кілька кілометрів дорогоцінної волосіні. Після цієї події Конрад почав обережніше ставитись до свого промислу.

І ось Віктор у супроводі вилицюватого і гостроносого вирушив виконувати завдання Роберта Конрада. Широко розмахуючи руками, ніби розгортаючи густі, незаймані лози, він спливав усе вище й вище до водної поверхні, де вільно гуляють хвилі і вітер, дзвенить над головою голубий кришталево чистий простір неба і кричать, кигичуть чайки.

Віктор щоразу відчував, як його смикали за ногу наглядачі, за ту ногу, до якої прив'язана тоненька, але міцна волосінь, що могла витримати сотню таких, як він. Кожний посмик мав нагадувати, щоб Віктор не відволікався від основного завдання. Внизу під ним пливли, майже вертикально піднімаючись у горішні шари води, вилицюватий і гостроносий. Вони почували себе в морі, як справжні риби. А ще нижче йшов цілий табун людей-риб, а за ними — дресировані акули. Уся ця армада сунула за Віктором. Він мав сьогодні показати свою майстерність: розстріляти перший-ліпший корабель з автомата, якого вручив йому комендант вулкана. Потужність кожної невеличкої кулі автомата дорівнювала гарматному снарядові чи міні великої руйнівної сили. Люди-риби мали забрати з затопленого корабля цінне устаткування, всі коштовні речі, а також захопити бранців, щоб перетворити їх на людей-риб. Акули пливли, переслідуючи лише одну мету — охороняти й стерегти нападників.

Віктор енергійно спливав усе вище і вище.

Притиснувши до грудей зброю, думав тільки про одне: як би вивратися з пазурів Роберта Конрада, щоб потім визволити нещасних людей-риб із неволі й по заслугі відплатити нелюдам.

Уже потрапив у прозору зелень води, близьку до поверхні моря. Вилицюватий і гостроносий та всі люди-риби залишилися десь внизу, у синяві води, обачно зупинившись перед тою межею, яку не могли переступити, бо далі їх чекала неминуча загибель.

Врешті до Віктора долинув приглушений шум гвинтів корабля — все голосніше і голосніше, все ближче і ближче.

Якось магічна, непереборна сила тягла юнака на поверхню води, хотілося якнайшвидше випірнути і поглянути на світ, де він колись жив, відчути дотик того повітря, яким колись дихав.

І ось його голова спливла над водою. Це сталося зовсім несподівано. Відкрив на шоломі прозорий клапан, що закривав обличчя. Свіжий струмінь повітря одразу сп'янив, забив памороки, а справжній калейдоскоп тріпотливих барв навколишнього світу — мінливі переливи поверхні моря, сонце, яке крізь міради бризок зачепи-

лося за вії і гойдалося райдужною дугою,— так переповнив серце разючими раптовими почуттями, що забув навіть, чого він тут і що треба робити. Про це нагадав сердитий посмик. Тонка волосінь потягла юнака назад у воду, потримала трохи і знову відпустила, мовляв, готуйся до бою!..

Цього разу Віктор рвонувся вгору з усієї сили. Він вилетів з глибини, мов корок з пляшки шампанського, виткнувся на самому гребені крутої хвилі. Вона якусь мить потримала його на своїй гострій спині, а потім струсила вниз, ніби у прірву. Там налетів другий водяний вал, підхопив його і поніс далі.

Тільки тепер помітив перед собою пароплав, який білів на воді, неначе велетенський диво-лебідь. Над пароплавом кружляли чайки, вони сідали на корму, на широку палубу.

Віктор, побачивши пароплав, спочатку дуже зрадів, а потім перелякався. А що, коли його там не помітять і не врятують?..

Але даремно боявся, його відразу ж помітили.

На палубі зчинилася метушня. У воду полетіли рятивні круги, як бубличний дощ. Та тільки-но Віктор зібрався схопитися за рятивний круг, як міцна волосінь потягнула його у глибину. Він зняв з шиї ненависний автомат і відштовхнув від себе, як непотріб. Зброя пішла на дно. Потім дістав із-за пазухи гострого ножа і почав різати волосінь. Але робота виявилася марною.

Незримі пружини води знову виштовхнули його вгору. Цього разу міцно вхопився за рятивний круг і завмер. До пароплава було не більше ста метрів. Але не встиг і крикнути, як перед самим носом випірнула дресирована акула. Вона висунула морду з води, тримаючи в зубах автомат.

Віктор забрав автомат і не роздумуючи вистрелив у хижака. Вибух підкинув його разом з водою і перепалив, перервав прокляту волосінь. Нарешті юнак відчув повну волю і швидко поплив у бік корабля.

Звідти спустили рятувальний човен з матросами.

— Тримайся, друже! Тримайся! Зараз ми тебе витягнемо! — кричали вони рідною мовою.

Матроси вже зібралися втягнути його в човен, як з глибини виринула нова акула. Грізно вишкірила зуби, ляснула по воді хвостом, схопила Віктора за ногу і потягла вниз...

Віктор стояв перед розгніваним Робертом Конрадом і його помічником Хуаносом Глобаліусом, зіщулившись, як на морозі. Він дрижав від холоду і страху.

— Чому не стріляв? Чому кинув зброю? — допитував Конрад і дивився на нього, як удав на кролика.

— Що трапилося? — верещав Глобаліус.— Як ти посмів?..

— Я не міг, не міг стріляти...— нарешті відповів Віктор.— Це був мирний, пасажирський, пароплав! Там були люди!..

Конрада від таких слів затрусило ще дужче, він налився кров'ю і заскреготів від люті зубами:

— Тим паче треба було стріляти! Там були комуністи, найза-

пекліші наші вороги!.. Ні-і, я все одно примушу тебе стріляти! Примушу! Чуєш?.. А зараз негайно його у глухий карцер! У глухий карцер!

Вилищуватий і гостроносий схопили Віктора і потягли по східцях до внутрішнього кратера. Потім грубо штовхнули в невелику квадратну камеру, зроблену з товстелезного залізного скла, герметично зачинили двері і зникли.

Незабаром камера захиталася, застрибала і шубовснула у воду.

«Ось воно який цей глухий карцер! Мене просто кинули в море...» — майнуло в голові.

За склом мелькали перелякані зграї риб, бовваніли кам'яні вершини підводних скель, між ними чорніли глибокі розщелини, заповнені похмурою, непорушною водою.

Нарешті коробка об щось ударилася і повисла на краю урвища.

Віктор лежав, заплющивши очі, уже нічого не чекаючи від життя. Та й чого можна було чекати, крім смерті, у цій скляній домовині? Купити життя ціною зради перед усім світом? Обернутися у морського пірата і топити кораблі? Допомогати злочинцям залити Земну кулю водою, а людей обернути в риб? Ні! Ні!..

Абсолютна тиша, темінь і самотність мучили, пригнічували волю. Вдихнув на повні легені задушливого повітря і крикнув, але злякався власного голосу, такий він видався йому дикий і чужий.

І раптом довкола замерехтіли живі барвисті вогники — жовто-зелені, блідо-бузкові, оранжеві. Заворожений незвичайним видовищем, Віктор пригадав, як колись на уроці вчителька розповідала, що залози деяких морських риб можуть викидати цілі хмари бактерій, які світяться. А ще є такі риби, що можуть виробляти електричний струм і світити, як ліхтарі.

Мовчазні риби все пропливали і пропливали перед очима.

«Чи це не якась похоронна процесія? — чомусь подумав. — Може, риби ховають мене, віддають останню шану?..»

У цю хвилину відчаю йому здалося, ніби хтось постукав по корпусу карцера. Скло глухо задудніло, тривожно завібрував звук і погас. Віктор повернув голову праворуч, ліворуч, вдивляючись у сіро-синю монотонність води, і помітив людину-рибу, яка, неначе привид, ковзала побіля карцера. Ось вона підпливла ближче до тої стіни, до якої він притулився обличчям, і на мить зняла маску.

— Оксано! — вирвалося з грудей, і він з усієї сили затарабанив кулаками об скло.

Оксана пильно поглянула на нього, зробила ще кілька кругів і пірнула на глибину, махнувши на прощання чорними лапами.

«Невже не впізнала мене?..»

Однак поява дівчини пробудила його до життя. Стояв, утупивши тривожний зір у морські глибини, й чекав, чи не вирине вона знову. І таки дочекався.

Цього разу вона припливла в супроводі блакитних тунців і якихось триметрових сірувато-зелених риб, схожих на судаків.

Оксана привітно помахала рукою, потім підпливла ближче і поцілувала скло, до якого він притулився щокою.

Одразу відчув, як перестала паморочитися голова, прокинулася жадова жити, адже він ще потрібний друзям. А боротися за життя у цій домовині — значить не поспішати помиратись?

Спостерігав, як Оксана бавилася з улюбленими рибами. То вона сідала на них верхи, як на коня, то лягала, як на живий пліт, то падала вниз і ховалася у химерних водоростях. Було видно, що риби любили, розуміли і слухалися дівчину. Вони обнімали її красивими райдужними плавниками, тулилися срібними боками, ніжно торкалися носами, наче маленькі діти.

Нарешті Оксана і її друзі-риби, натомившись, повисли у воді, щоб відпочити. Ніхто їм тут не слав ніякої постелі, не підкладав під голови подушок, не прикривав зверху ковдрою. Дивно було дивитися, як риби відпочивали.

Оксана лягла на верхню стіну скляного карцера і завмерла. Невідомо, чи могла вона спати тут, у воді, але, мабуть, ніколи не дрімають морські хижакі... Шукаючи легкої здобичі, щоб угамувати свій вічний голод, на скелю виліз величезний кальмар і своїм довжелезним щупальцем потягся до дівчини.

Віктор злякано закричав і почав гатити кулаками в скло.

Оксана розплющила очі, побачила перед собою підступного ненажерливого хижака і блискавично-швидко, зі спритністю справжньої риби, пірнула в глиб моря. За нею, мелькнувши райдужними хвостами, ніби провалилися і її друзі.

Розгніваний кальмар довго дивився на Віктора, який йому зіпсував усю трапезу, а потім схопив у щупальце скляну коробку й жбурнув її зі скелі.

У лабораторії Хуаноса Глобаліуса пронизливо задзвонив дзвоник, кілька разів кліпнула червоним оком лампочка на табло.

— Хто дзвонить? — підхопився Роберт Конрад, що сидів там і чекав результату нового досліду.

— Наглядачі. Кажуть, з карцером щось сталося.

— Нехай витягнуть! — наказав Конрад.

Невдовзі карцер витягли з моря. Коли відчинили люк, з нього, похитуючись, вийшов Віктор, живий і неушкоджений.

Його привели в лабораторію. Він увесь тремтів і дивився на стіл, де стояв сифон з водою.

— Дайте йому! — обіззався Конрад.

Глобаліус підніс склянку води. І хоч як Вікторові не хотілося брати з його рук воду, але не втримався... Вода повернула частинку втрачених сил.

— Сідай,— буркнув Глобаліус.— Ну, бачиш, голубе, що ми з тобою не жартуємо... у нас коротка розмова... Тепер виконуватимеш наші накази?

Віктор мовчав.

— Пане докторе, скільки вже годин він перебуває у нашому вулкані? — запитав Роберт Конрад.

— Дев'ятсот дев'яносто дві.

Віктор задріжав, як на краю прірви. Далі відступати не було куди.

Через вісім годин він стане невідомим вулкана! Не зможе більше ніколи піднятися на рідну землю, злетіти в повітря! Шугати вище хмар... Він змушений буде жити лише в підземеллі, в норі... жалюгідною земноводною істотою...

— Ти, мабуть, здогадуєшся, що все це означає? — запитав Глобаліус. — Дія променів сонячної фарби невблаганна... Ми теж стали її жертвами... А ти маєш такі можливості...

Віктор мовчав.

— У твоєму розпорядженні вісім годин! — вигукнув Роберт Конрад. — У тебе ще є час довести вірність нашій справі... Ти можеш ще встигнути потопити корабель... Тоді ми негайно відправимо на суходіл, для зв'язку... Ти матимеш все, що захочеш... гроші, золото...

— З ким для зв'язку? — перепитав Віктор.

— З нашими друзями...

У нього раптом спалахнула надія... «А може, й справді погодитись?.. Повернуся на суходіл, зустрінуся з рідними, з товаришами, знову відчую повноцінне життя, радість, силу!.. Але за все це треба потопити невинних людей, кинути їх у хвилі, на дно... стати співучасником Конрада, Глобаліуса... О ні!.. Краще загинути самому...»

— Ну, що ти там думаєш? — урвавсь терпець у Глобаліуса. — Адже час не чекає! Дорога кожна хвилина! Ми ще нікого так довго не умовляли і стільки всього не обіцяли...

— Чого ти мовчиш? Чого мовчиш? — засіпався у кріслі Роберт Конрад.

Віктор рвучко підвівся.

— Я не можу...

Ці три слова ударили Роберта Конрада, як обухом по голові. Він вихопив з кобури пістолет. Завжди так робив, коли ним опанувало почуття люті.

— Тоді ти мені не потрібний! — закричав і мимоволі зустрівся з поглядом юнака.

У його погляді не було страху, були лише незламна рішучість, ненависть і осуд. Зате страх і розгубленість охопили Роберта Конрада. Капітанові знову здалося, що на нього переможно й зневажливо дивиться сам Дієго, його найбільший і найзапекліший ворог.

«О, ця схожість! Звичайна випадковість, а що робить зі мною...» — подумав спантеличено і безсило опустив пістолет.

— Іди геть з моїх очей! — процідив крізь зуби. — Я з тобою поговорю пізніше...

ЗАГАДКОВІ ТАБЛЕТКИ

Віктор усвідомлював, що тепер він уже ніколи не зможе жити там, де живуть батьки, друзі, знайомі, що дорога туди для нього навіки відрізана, і все, чого прагнув, про що колись мріяв, згинуло, розвіялося, як дим...

Повертався до свого будиночка знесилений, знищений. Боліла голова, темніло в очах. Приліг на канапу, ткнувся обличчям у подушку.

Від розпачу, від безнадії хотілося розридатися, але навіть для цього не було сили, не було сліз...

Раптом відчув, як над ним хтось схилився, й підняв важку голову.

Біля канапи стояла Оксана.

Дівчину аж не впізнати. Мабуть, довге перебування у воді далось взнаки. Сині потріскані губи тремтять, очі затуманені і майже нерухомі.

— Що з тобою? Ти — хвора? — підхопився Віктор.

— А що таке «хвора»? — ледь промовила.

Не став пояснювати, узяв за руку, посадив на стілець, приклав гарячі долоні спочатку до її холодного чола, потім до щік. Поступово з Оксаниного обличчя зникла тінь моря, закліпали, зблиснули очі.

— Ти щось мені казав? — запитала кволим голосом.

— Я казав: як це добре, що ти навідалася... Хотілось на прощання побачити тебе...

— А чому «на прощання»? Хіба ти помираєш?

— Мабуть, помру... Знищать мене Конрад і Глобаліус...

— І чого так боїшся тієї смерті? Смерть — то не страшно. Ось коли «пришиють гудзика»!..

Віктор глибоко зітхнув, похнюпився. Довго мовчав, думав, думав... І нараз, мовби прокинувся зі сну, стріпнув головою, проникливо й ніжно поглянув на Оксану, заблагав:

— Прошу тебе, зосередься, вислухай мене уважно!

— Добре, добре, — закивала вона. — Я постараюся... Тільки тримай, міцно тримай мою руку... Ага, отак... Тепер говори.

— Я впевнений: Конрад і Глобаліус жорстоко помстяться, що не послухався їх. Вони або закатують мене, або перетворять у безтямну людину-рибу. Тому, поки цього не сталося, хочу вчинити їм якусь дошкульну, величезну шкоду. І ось щойно пригадав, ти казала, що Венслав Кручек знає, де заховані у вулкані термічні голки, якими ці негідники збираються розтопити крижану Арктику і Гренландію...

— Колись знав, а тепер, напевно, забув, бо він уже людина-риба.

— А може, все-таки згадає, може, тепло рук і в нього пробудить пам'ять.

— Може...

— Прошу, приведи його сюди!

— Гаразд, якщо він погодиться, приведу, — підвелася Оксана і вийшла з будиночка.

Віктор з нетерпінням очікував її, та дівчина довго не поверталася. Вже навіть втратив надію, що їй вдасться умовити вченого, коли раптом відчинилися двері й Оксана завела його до кімнати.

Венслав Кручек поглянув на Віктора, як на якусь неживу, буденну річ, ковзнув байдужими, ніби замороженими, очима по стінах-акваріумах, кахикнув.

— Сідайте, будь ласка, — ввічливо підсунув йому стілець Віктор.

Але гість відступив од стільця вбік.

— Люди-риби не знають, для чого стільці, вони давно про них забули, — пояснила Оксана.

Тоді Віктор хотів одвести його до канапи, однак учений прийняв таку войовничу позу, що хлопець аж злякався — ще почне битися!..

Виручила Оксана. Вона взяла їхні правиці й з'єднала для дружнього знайомства. Віктор, потиснувши норовистому гостеві холоднюю долоню, притримав її. Венслав Кручек засмикав плечима, закрутив головою, затупцявся, проте долоні своєї не викидав. І сталося чудо... Поволі ожили його очі, заворушилися уста, і він — заговорив! Неквапливо, глухо, але розбірливо й чітко. Назвав своє ім'я, подякував Вікторові, а потім підійшов до стільця і сів, як справжня людина.

Віктор, усміхнувшись од радості, присів навпроти на канапі й розказував про себе, хто він такий, як потрапив до вулкана, яке лихо звалилося тут на нього.

Венслав Кручек мовчки слухав, весь час пильно розглядаючи його руки. Коли Віктор закінчив розповідь, потер собі пальцями сиві скроні, мовив співчутливо:

— Розумію, важко, дуже важко тобі... Намагалися Конрад і Глобаліус зробити з тебе свого вірного попихача, але не вдалося... О, уявляю, як вони шаленіють від люті! У них тепер на повну силу заговорило самолюбство бандитів, а самолюбство бандита — це пекло в пеклі! І вони не зупиняться ні перед чим, щоб тільки розчавити твою волю або навіть знищити фізично, бо ти і в образі людини-риби нагадуватимеш їм про ганебну поразку, про їхню безсилля і приреченість. Молодець! Я захоплений твоєю стійкістю, юначе!

— Сам дивуюся, де взялася у мене витримка, — зніяковіло сказав Віктор. — Уже мовби й смерті не страшно, а одне все-таки лякає... Що ми загинемо тут, це вже ясно, але ж оці скажені маніяки готуються поневолити або й зовсім погубити все людство.

— Вони не повинні здійснити своїх чорних намірів! — упевнено мовив Венслав Кручек. — Світ якось та дізнається про них і схопить за криваві лапи!

— Нам треба сповістити людей, але ж як? — розвів руками Віктор. — Ми — безсилі... Хіба що наробити катюгам якоїсь великої шкоди? Оксана казала, ніби ви знаєте, де зберігаються термічні голки. Чи не можна було б їх знищити?

— Де зберігаються, я знаю, однак туди ми ніколи не потрапимо. Вони заховані в кам'яній печері, яка постійно охороняється.

Віктор опустив плечі, похилив голову.

Венслав Кручек довго щось думав чи згадував, наморщивши чоло, врешті запитав:

— Тобі, кажеш, ще не «пришили гудзика»?

— Ще ні.

— А ти хотів би втекти звідси?

— Уже пробував. Не вийшло...

— Я знаю потаємний хід, яким можна непомітно вибратися з вулкана.

— Пізно мені тікати. Мій організм прийняв дозу сонячної фарби, яка не дозволяє жити вище рівня моря, і...

— Зачекай, я все тобі поясню, — перепинив його Венслав Кручек. — Ти, спасибі, відновив мені щойно пам'ять, і я згадав про таку

річ... Перед тим, як ці негідники захопили вулкан, ми знайшли замуровану в давньому храмі невелику золоту скриньку з якимись жовтими прозорими кульками. Коли їх почали досліджувати, виявилось, що то незвичайні лікувальні таблетки. Якщо жива істота, опромінена сонячною фарбою, ковтне її, вона вже не загине на поверхні. Але як себе там почуватиме — невідомо, бо ми не встигли того випробувати. Про те, що в нас були оті дивовижні ліки, ми втаїли від нападників, гадали, самі при нагоді скористаємось ними. Однак так і не скористалися... Одних путчисти вбили, інших замордували на допитах, а решту, як оце і мене, обернули на бездумних і безсловесних людей-риб...

— А куди ж поділися ті таблетки? Пропали? — поцікавився Віктор.

— Ні, не пропали. Ми з Луї Жаком Луп'є десь їх закопали під деревом, але під яким саме, я вже не можу згадати.

— Шкода... — скрушно зітхнув Віктор.

— Не журись, — сказав Венслав Кручек. — Я однеїк приборегі на всякий випадок. Ось вона в мене...

Він розпорів на штанях біля пояса зашиту кишеньку, витяг з неї маленьку кульку, схожу на янтарну намистину, і простягнув Вікторові.

— Візьми собі. Ця таблетка для мене вже ні до чого, а тобі знадобиться, якщо зважишся втікати.

— Дякую вам, щиро дякую! — потиснув йому руку Віктор, узявши таблетку.

— Це тобі за те, що не став на коліна перед душогубами, — сказав Венслав Кручек.

Віктор дбайливо загорнув таблетку в носову хустку, заховав до кишені, потім запитав:

— Тепер скажіть, будь ласка, про який таємний хід ви говорили?

— Я мав на увазі електронний лабіринт, що з'єднує верхній поверх вулкана з середнім.

— Уперше чую про нього, — знизав плечима Віктор.

— О, це складна споруда і, звичайно, не має нічого спільного з тією міфічною будівлею, що її колись побудував на острові Крит великий майстер Еллади Дедал для легендарного бика Мінотавра. Спроектував і спорудив лабіринт інженер Мінц незабаром після того, як путчисти захопили вулкан. Він веде з верхнього, житлового, до другого поверху, на якому розташувалися машинні відділення, пульти управління, радіостанція, різна електронно-обчислювальна апаратура, а також механічний отвір-шлюз, через який можна впливти й запливти до вулкана. Призначення лабіринту — закрити вільний доступ з поверху на поверх, щоб ніхто, крім довірених осіб Роберта Конрада, не міг проникнути ні туди ні туди... Я, коли ще був звичайною людиною, довго докопувався до секретів лабіринту й нарешті виготовив його план. Однак не пощастило... Віддані слуги Конрада випадково виявили в мене той план, і тоді Хуанос Глобаліус постарався якнайшвидше «пришити гудзика» й мені, щоб фіолетова рибка забрала мій здоровий глузд і обернула на безтямну й безмовну людину-рибу.

— Ну, нехай ви допоможете мені вибратися з вулкана, але як же далі, як я доберуся до суші? — запитав Віктор, вислухавши Венслава Кручека.

— Далі тобі допоможе Оксана. Вона дружить з тунцями, які розуміють, слухаються її. Накаже риbam, і ті приставлять тебе до берега чи якогось судна.

— Це — правда, Оксаночко? Зможеш?

Дівчина ствердно кивнула головою.

— Тільки я ще раз попереджаю,— підняв палець Венслав Кручек.— Прокотвнувши таблетку, ти залишишся живий, але як почуватимеш себе вище рівня моря — невідомо.

— Нехай! — махнув рукою Віктор.— Мені аби добратися додому й розповісти усім про цей проклятий вулкан, а там що буде, те й буде...

— Не вулкан, голубе, проклятий, а ті, хто ним зараз володіють,— зауважив професор.

— Авжеж,— погодився Віктор,— він і справді тут ні при чому.

— То коли тебе провести через лабіринт?

— Хоч і зараз, бо мене будь-якої хвилини можуть забрати.

— Тоді виходь. Чекай нас за гаєм біля струмка. Оксані треба взяти гідрокостюм і упряж для риб. Ага, ще одне. Бач, добре, що згадав... Якщо в тебе є папір і чим писати, то візьми з собою. Неодмінно візьми. Потім скажу, для чого.

Тільки вони вийшли з будиночка, як на порозі появилися наглядачі. «Все пропало...» — похолонуло всередині у Віктора.

— Вірний помічник Мудрого Капітана шановний пан доктор звелів привести тебе до нього! — загундосив вилицюватий.

— Скажіть йому, що я... що я дуже-дуже хворий...— проказав перше, що спало на думку.

— А що таке «хворий»? — перепитав гостроносий.

— Ну, значить, не можу до нього прийти. Скажіть, нехай пришле по мене пізніше. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— водночас кивнули наглядачі, кругнулися на місці, як заводні іграшкові солдатики, й погупали до самохода.

Вікторові аж не вірилося, що вони послухали його. Похапцем зав'язав у простирadlo свій гідрокостюм, ласты, маску, фотоапарат, поклав у кишеню кулькову ручку, записник. Потім підійшов до дверей, визирнув. Довкола нікого. Вискочив з будиночка, забіг у густу посадку й пригинці подався поміж кущами до гаю.

ЕЛЕКТРОННИЙ ЛАБІРИНТ

Венслав Кручек і Оксана вже чекали його біля вузького струмка.

— Все гаразд? Вас ніхто не бачив? — запитав Віктор, одихуючись після швидкого бігу.

— Ні,— відповіла Оксана.— А що?

— Нам треба поспішати, бо по мене вже приходили оті пришелепуваті наглядачі.

— Куди поспішати? — утупив у нього посоловілі очі Венслав Кручек.

— Таж у лабіринт.

— Який лабіринт?

— Той, що ви обіцяли по ньому провести мене на нижній поверх до шлюзу.

— Не знаю... нічого не знаю...

Віктор здивовано поглянув на Оксану:

— Що з ним? Що сталося?

— Це в ньому перестає діяти твоє тепло і починає перемагати рибка,— пояснила дівчина.— Візьми його руку.

Юнак узяв Венслава Кручека за руку, потримав. Невдовзі в того відновилася пам'ять і він сказав зовсім спокійно, наче з ним щойно нічого й не сталося:

— Ну, то рушимо далі?.. Ага, ось доріжка... Бач, уже заросла травою... По ній і підемо.

стежка довела до кам'яного муру і вперлася у залізну браму, біля якої в стіні світилося кілька десятків різнокольорових слюдяних вічок.

— Звідси й починається електронний лабіринт,— мовив Венслав Кручек.

Він підійшов до вічок, помахав перед ними долонею, як це роблять фокусники-ілюзійністи в цирку, і важка брама повільно відчинилася.

— Не подумайте, що роблю чудеса,— сказав учений.— Я просто перетнув долонею на деяких вічках промені світла, які падають на фотоелементи, що містяться у протилежній стіні і зв'язані з електронним реле. Тепер, будь ласка, прошу вас до господи пана інженера Мінца! — вклонився, пропускаючи наперед Оксану і Віктора.

Вони зайшли в досить просторий, освітлений сонячною фарбою зал, з якого пірнав у глибину східчастий напівтемний тунель.

Віктор в одній руці ніс вузол, а другою стискав долоню Венслава Кручека, боячись утратити з ним біологічний контакт, як він назвав це для себе.

Коли ступили в тунель, унизу перед ними раптом стали розповзатися, провалюватися східці. Віктора кинуло в холод, і він злякано подався назад, тягнучи за собою поводиря.

Венслав Кручек нервово смикнув рукою.

— У тебе долоня той... охолола... Я їду звідси... Я не тямлю.

— Постривайте! Постривайте!..

Але професор уже нічого не розумів. Спритно відскочивши вбік, він поглянув на Віктора, як на порожнє місце, і побіг до виходу.

— Та постійте ж! — у розпачі закричав Віктор і кинувся навздогін.

«От лихо! Мені, виходить, не можна ні хвилюватися, ні боятися, бо тоді починають холонути руки, а бісовій рибці саме цього й треба. Але ж я не дерев'яний, щоб на все дивитися байдуже і нічого не брати до серця...»

Від великого збудження відчув, що цього разу його кинуло вже не в холод, а в жар. Наздогнав Венслава Кручека і цупко схопив за руку:

— Не пушу!..

Кручек зупинився. Якийсь внутрішній промінь освітив змарніле, виснажене обличчя. Контакт знову було знайдено.

— Ви пам'ятаєте, куди ми йшли?

— Пам'ятаю,— кивнув. Потім подумав трохи, запитав: — А чого ти так налякався, що в тебе похололи руки?

— Кожен злякається, коли в нього під ногами східці почнуть провалюватися...

— Це тобі здалося. То лише світловий ефект... Ну, гаразд, ходімо. Тільки тепер слідкуй, щоб у тебе не холонули руки.

«Добре йому говорити. Я ж не піч, куди можна підкладати паливо і постійно підтримувати тепло...»

Спустилися в підземелля. Далі йшли вузькими ходами, які то впиралися в поперечні похмурі коридори, кручені хідники, то вели до глухих кутів. Часто доводилося повертатися назад, звертати праворуч або ліворуч, тупцятися довго на місці, поки Венслав Кручек пригадає, у який коридор чи хідник заходити.

Біля одного з отворів Віктор побачив людський кістяк і відвернувся.

— Це скелет члена нашої експедиції, який хотів пройти через лабіринт на другий поверх,— скрушно мовив Венслав Кручек.

«Отак, може, й наші десь тут валятимуться...— подумав Віктор і спохопився: — Але ні, не треба про це думати, бо можуть захолюнути руки, тоді рибка знову перемаже вченого, тоді і ми всі загинемо тут».

Зупинилися на невеликому майданчику. Там було аж п'ять різних за шириною і висотою входів. Венслав Кручек ступив до найширшого.

— Запам'ятайте цей вхід. Сюди ми й підемо.

За входом виявився вузький круглий коридор. Проїшли по ньому раз, удруге, втретє... Далі не було видно ані виходу, ані входу.

— Не розумію,— стривожився Віктор,— де ж подівся той вхід, у який ми зайшли? Уже робимо, мабуть, десяте коло! Так можна крутитися без кінця і краю!..

— Ми в пастці,— пояснив Венслав Кручек.— Але ти молодець! Добре, що точно підрахував, яке саме коло ми зробили. Отже, ще залишилося п'ять, потім зупинимося й зачекаємо. Вхід має з'явитися автоматично. Але, коли помилилися, його не буде.

Вони ще п'ять разів пройшли глухим круглим коридором і стали чекати. Вхід не з'являвся.

— Ось бачиш, ти сам збився з рахунку і мене збив,— дорікнув Вікторові Венслав Кручек.— Коли людина рахує, не можна розмовляти!

— Що ж тепер буде? — запитала розгублено Оксана.

— Треба пильно оглянути оцю стіну і знайти у ній голубий камінець. Шукайте!

Незабаром вони знайшли той голубий камінець. Венслав Кручек натиснув на нього долонею, стіна затремтіла, посунулась униз, і перед ними відкрився вхід до кімнати, у якій стояли стіл, стільці й диван, оббитий шкірою якоїсь морської істоти.

— Це половина пройденого шляху,— сказав Венслав Кручек.— Присядьмо тут, відпочинемо і тим часом напишемо послання на землю. Ти взяв папір і чим писати? — запитав Віктора.

Віктор дістав з кишені записник і ручку.

— От і добре. Тоді пиши, що я говоритиму.

Він продиктував звернення до урядів усіх країн, в якому розповів про невдачу, що спіткала наукову експедицію під керівництвом директора Міжнародного інституту морських ресурсів академіка Луї Жака Луп'є, про мандрівний вулкан, у якому спершу жили науковці і до якого потім удерлися маніяки-фашисти і вже стільки років по-звірячому знущуються над людьми, знищують у морях і океанах кораблі та підводні човни, беруть у полон матросів і пасажирів і ще готують страшний злочин проти всього світу — затопити всі материки й острови. Від імені поневолених Венслав Кручек закликав уряди докласти всіх сил, щоб якнайшвидше виявити вулкан, звільнити з жадливого полону невільників і належно покарати злочинців.

— А тепер поклади наше послання в поліетиленовий мішечок і сховай за пазуху, — сказав Венслав Кручек Вікторові. — О, почекай! Напиши ще на окремому аркуші своє прізвище, ім'я, адресу і також кинь у мішечок. Це на всякий випадок, якщо з тобою щось трапиться, хай знають, хто ти і звідки. Ясно?

— Ясно...

— Тоді рушаймо далі.

Вони пройшли ще кілька переплутаних тунелів і коридорів, як раптом позаду хтось жалібно-жалібно заплакав.

Віктор і Оксана насторожилися:

— Чуєте? Мабуть, хтось заблудився!

— То не людина, — відповів Венслав Кручек.

— А хто ж?

— Спеціальні репродуктори, в яких час від часу звучить людський плач. Інженер Мінц навмисне вмурував їх у лабіринті, щоб отакі жалісливі, як ви, почали шукати нещасного і заблукали.

На їхньому шляху було ще багато всіляких пасток, хитромудрих несподіванок, але Венслав Кручек успішно розгадував їх і зрештою вивів з лабіринту.

— Невже й путчисти отак добираються на другий поверх? — здивовано запитав Віктор.

— Ні, у них є службовий, теж секретний, хід з палацу Роберта Конрада. А це запасний, на випадок якоїсь непередбаченої ситуації, ну, скажімо, бунту чи нападу. Бо путчисти, хоч і мають у своєму розпорядженні найновішу зброю, але страх перед справжньою людиною у них великий. Недарма ото й перетворюють майже кожного, кого захоплять, на людей-риб... Та досить про це. Приготуйтеся — підемо до шлюзу! — наказав Венслав Кручек.

Оксана і Віктор одягли гідрокостюми, побрали в руки шоломи і ласті.

Шлюз, через який можна впливати з вулкана, був поблизу. Камера для води накрита товстою гранітною плитою. Поруч стояла залізна будка — пульт управління.

Венслав Кручек підійшов до будки, поводив долонею перед такими ж, як і біля вхідної брами лабіринту, різнокольоровими слюдяними вічками, і двері самі відчинилися. Ступив усередину, увімкнув на щитку рубильник — товсті сталеві троси підняли вгору важку покришку.

— Спускайтесь у камеру! — махнув Оксані і Вікторові.— Нехай вам щастить!

І в цей час на поверсі залунала оглушлива сирена тривоги.

Кручек ухопився за груди і дико зареготав:

— Ха-ха-ха!.. Електричний сторож... Ха-ха-ха!.. Вони примчать сюди. Ха-ха-ха!..

— Рибка... Знову рибка... Щоб ти здохла! — лайнулася Оксана, і лице її теж скривилося.

— Я... ха-ха-ха!.. я зараз... ха-ха!.. заспокоюсь...— зціпивши зуби і роблячи нелюдські зусилля перебороти навіжений лоскіт розлюченої риби, що билася під грудьми, простогнав Венслав Кручек.

А сирена не стихала, все вила і вила...

Нарешті Венслав Кручек перестав реготати, знову махнув рукою Оксані і Вікторові, щоб вони негайно спускалися в камеру, і зайшов у будку.

— Дякую,— мовив йому на прощання Віктор і потягнув дівчину до шлюзу.

Уже стоячи на дні камери, Оксана немовби сонними очима подивилася на Віктора й запитала:

— Чого тримаєш мене за руку?.. Що тобі треба?..

— Хіба забула, Оксаночко? Заспокойся і згадай. Ну, згадай! Ти ж обіцяла допомогти мені добратися до берега чи судна. Казала, що твої улюблені тунці приставлять куди треба.

— Значить, ти хочеш, щоб ми з тобою більше ніколи не зустрілися?

— Чому ж ніколи? Якщо все буде гаразд і я повідомлю на землю про вулкан, люди знайдуть його і визволять од путчистів. Потім вилікують усіх, і ми неодмінно зустрінемося з тобою!

На обличчі в Оксани сяйнула радісна усмішка.

— Справді?.. Добре, тоді я допоможу тобі. Але треба на гаятися, бо «гудзик», як навіжений, безперестанку подає якісь страшні сигнали. Він, мабуть, хоче зовсім відібрати у мене розум...

Гранітна плита почала повільно опускатися над камерою.

Віктор проковтнув таблетку, надів на голову шолом, знову взяв дівчину за руку.

Коли покришка щільно прикрила камеру, збоку відчинився люк і через нього вдарив дужий водяний струмінь. Після того, як камера вщерть заповнилася водою, Віктор з Оксаною випливли в море.

Два великі голубі тунці, мовби наперед знали, що їхня улюблениця саме в цей час появиться біля шлюзу, і вже очікували її там. Угледівши дівчину, притьмом кинулися до неї, стали лащитися, ніби домашні звірята.

Оксана ніжно погладила обох, накинула їм на голови шовковисті «вуздечки» з довгим капроновим повідом. Потім, підкликавши Віктора, передала йому повід, притулилася на мить до його щоки, кивнула на прощання і показала щось на мигах риbam.

Тунці, наче по команді, одночасно стрепенулись, махнули хвостами й стрімко помчали разом з Віктором угору, до морської поверхні, звідки крізь водяну товщу соталося мерехтливе сонячне світло.

ЗНОВУ РІДНА ЗЕМЛЯ

На приморському пляжі, де під лагідними променями ранкового серпневого сонця ніжились на золотому піску дорослі й діти, біля самого берега сидів чорночубий юнак у синьому спортивному костюмі. Поруч з ним лежав водолазний костюм, шолом, ласті і фотоапарат, дбайливо загорнутий у прозорий водонепрониклий мішечок.

Юнак був дуже змучений, виснажений, але його бліде, змарніле обличчя світилося радістю. Задержавши голову, він дивився на голубе безхмарне небо, на сонце і щасливо усміхався.

До нього підійшла блакитноока дівчинка з квітчастим відерцем та зеленим пластмасовим совочком і запитала:

— Ти — водолаз?

Юнак навіть не поворухнувся.

Тоді дівчинка підступила до нього ближче, майже впритул, і запитала вдруге:

— Ти — водолаз?

Він ковзнув по ній відсутнім поглядом:

— Що кажеш, Оксано?

— Я не Оксана, а Оля, і питаю: ти — водолаз?

— Угу, водолаз...— кивнув байдуже й знову задивився на небо, на сонце.

Дівчинка образилася, що він не побажав з нею розмовляти, незадоволено надула губи й пішла до води.

— Мамо! Мамо! — пролунав невдовзі її дзвінкий голос.— Іди швиденько сюди! Тут стільки плаває рибок! Стільки рибок!..

Юнак, учувши те, здригнувся, сторожко поглянув довкола. Угледів своє морське спорядження, фотоапарат і спохмурнів, зіщулився. Потім стріпнув головою, мовби хотів одігнати від себе якісь неприємні думки, підвівся, ступив крок, другий... захитався і впав на м'який пісок.

Його відразу ж оточила юрба. Перенесли в затінок, приклали до лоба змочену у воді хустку, заходилися робити штучне дихання. Одначе ніщо не допомагало — він не приходив до пам'яті.

Зателефонували на медпункт. Незабаром примчала машина швидкої допомоги. Уже немолодий лікар оглянув непритомного й наказав двом помічникам-санітарам забрати хворого та його речі до машини. Ті обережно поклали юнака на брезентові носилки й понесли з пляжу.

Юнак опритомнів лише на третій день. Розплющив очі, важко зітхнув, наче після тривалого бентежного сну, й довго дивився в стелю. Потім, поволі повертаючи голову, неквапливо став розглядати лікарняну палату.

Раптом його кволий, пригаслий погляд зустрівся з двома іншими, пильними й тривожними, поглядами. Один з них належав заплаканий, запечаленій жінці, другий — мужньому, стриманому чоловікові, які сиділи поряд його ліжка.

Жінка підхопилася з стільця, взяла юнака за руку:

— Вітю, любий, ти мене впізнаєш?

Він зімкнув докупи брови, намагався щось пригадати, але так і не згадав. Заперечно похитав головою.

— Не знаю...

— А мене, синку, впізнаєш! — нахилився над ними чоловік.

— Не знаю...

Жінка з розпачу зойкнула, впала чоловікові на груди.

Юнак байдуже відвернувся од них і втупився в широке світле вікно, за яким голубіло лагідне небо, променилося яскраве сонце, котило до берега безкрає море.

У супроводі медсестри до палати зайшов лікар-психіатр, жвавий сивовусий дідусь.

— О, бачите! Чи не я говорив, що ваш син очуняє? — сказав він задоволено, поглянувши на хворого. — Вітаю тебе, хлопче! Молодчина! Хвалю!

Але той, ніби й не до нього зверталися, так само непорушно дивився у вікно.

— Прострація... Елементарна прострація... Хвилюватися немає причини. Таке іноді буває після глибокого нервового струсу. Потім психіка поступово стабілізується і хворий видужує.

Лікар звелів сестрі залишитися в палаті біля Віктора, а сам разом з його батьками вийшов у коридор.

— Тепер, шановні, прошу до головлікаря. Він хоче з вами побачитися.

У кабінеті головного лікаря клініки сиділи на дивані, обтягнутому лляним чохлам, двоє літніх чоловіків. Один у білому медичному халаті, другий у звичайному буденному одязі — сірому шерстяному костюмі, салатого кольору сорочці і бордовому з чорними навскісними смужками галстуці. Вони розглядали розкладені на продовгугватому журнальному столику якісь знімки.

— Пробачте,— звернувся до них, увійшовши до кабінету, дідусь-психіатр.— Це батьки Соколюка...

Чоловік у халаті, судячи з усього — головний лікар клініки, підвівся з дивана, привітно кивнув обом, батькові й матері, і показав їм на крісла біля журнального столика:

— Сідайте, будь ласка.

Вони втомлено, наче після довгої ходьби, опустилися в м'які крісла.

— Уже провідали сина? — запитав головний лікар.

— Провідали...— зітхнувши, відповів батько.

— Та ви не розстроюйтесь. Сподіваємось, усе закінчиться благополучно... Проте ви повинні нам допомогти в'яснити дещо.

— Кажіть... В чому зможемо, в тому й допоможемо...

Головний лікар пройшовся по кабінету, зупинився коло письмового столу, заглянув у якісь папери, повернувся назад, знову присів на диван.

— По-перше, скажіть, чим хворів ваш син раніше?

— Крім простуди, грипу, нічим,— мовила засмучена мати.

— І того дня, як вилетів на планері, він теж був здоровий?

— Цілком здоровий, інакше йому не дозволили б політ,— сказав батько.

— Коли це було? Якого числа він вилетів? — запитав чоловік у сірому костюмі.

— Дванадцятого липня. Майже два місяці тому.

— І ні разу після цього не повідомив вам про себе?

— Ні разу...

— А не пам'ятаєте, що він брав з собою у політ?

— Чому ж не пам'ятаю? Узяв фотоапарат.

— І більше нічого?

— Більше нічого.

— Погляньте, будь ласка, на ці фотографії,— показав чоловік у сірому костюмі на знімки, розкладені на журнальному столику.— Може, ви підкажете нам, де він міг таке зняти?

Батько з матір'ю схилилися над столиком, довго й уважно розглядали знімки. На перших двох була знята хмара, схожа на верблюда. Це улюблене заняття сина — фотографувати чудернацькі хмари. Потім — юрба людей, які підстрибували й реготали, наче божевільні, якась вродлива дівчина, літній чоловік зі шрамом через усю ліву щоку. Далі — гидка потвора в гігантському акваріумі, величезна споруда, схожа на морську рапану, гробниця незвичної архітектури, на якій височіла статуя. На інших знімках — дивовижні дерева і рослини, річка, озеро...

Обоє вони, батько й мати, відчували: син побував десь у незвичайному й небезпечному місці. Але де саме, їм невідомо, навіть здогадатися важко.

— Ще у Віктора за пазухою в поліетиленовому пакеті знайшли разом з вашою адресою незрозуміле звернення якихось нещасних поневолених людей до урядів усіх країн, у якому вони благають звільнити їх від поневолювачів, а також застерігають від незрозумілої жадливої загрози, що нібито нависла над людством. Що б це значило? Якась хлоп'яча забавка, гра чи, може, щось серйозне?

І на це запитання вони нічого не могли відповісти.

— Санітари розповідали, що при синові немовбито був і незвичайний водолазний костюм, шолом і ласті. Кажуть: чогось подібного ніколи не бачили. Це правда? — запитав батько.

— Правда,— відповів чоловік у сірому костюмі.— Цим уже зацікавились компетентні люди.

— Але що, що могло з ним трапитись? — схлипнула мати.— Де він був цілісіньких два місяці?..

— Потерпіть, потерпіть! — заспокоював головний лікар.— Про це незабаром розкаже він сам. Отож раджу не переживати, не побиватися, а повертатися додому і спокійно чекати його одужання. Ми щодня будемо повідомляти вам про стан його здоров'я.

Він потиснув їм на прощання руки, побажав щасливої дороги, і вони полетіли, обнадіяні, в рідне місто.

Однак минали день за днем, тиждень за тижнем, а здоров'я Віктора ніскільки не поліпшувалося. Навпаки, йому ще погіршало. Він зовсім перестав відповідати на запитання, забув навіть своє «не знаю». Лише іноді пошепки, чи то кликав, чи просто так називав яесь

загадкове для батьків ім'я — Оксана. До всіх і до всього був байдужий, од ранку до ночі непорушно, мовчки лежав у ліжку або сидів на стільці коло вікна й невідривно дивився на небо, на море...

Скликали консилиум найдосвідченіших спеціалістів. Вони обстежили його, довго радилися й нарешті прийшли до єдиного висновку: хворий Соколюк Віктор з невідомих причин утратив пам'ять, щоб поновити її, потрібні роки, а може, вона й зовсім не поновиться, бо випадок унікальний, який у медичній практиці досі не зустрічався.

Майже через місяць, подзвонивши попередньо, до Соколюків завітав разом з сутулим, підсліпуватим дідком уже знайомий чоловік у сірому костюмі, той, з яким вони бачилися й розмовляли в кабінеті головного лікаря клініки, де лікується Віктор.

— Макс Орен, австрійський учений-археолог, — відрекомендував дідка чоловік у сірому костюмі й сказав далі: — Мушу вас, дорогі, трохи засмутити: історію вашого сина розгадати до кінця поки що не вдалося. Але дещо, завдяки нашому шановному гостеві, з'ясувалося. Будь ласка, розкажіть їм про все, — звернувся він до вченого.

Макс Орен зняв окуляри, протер носовиком запітнілі випуклі скельця, знову осіддав ними свого горбатого носа й мовив спроквола:

— Історія вашого сина пов'язана з подією двадцятирічної давності, про яку вже майже забули...

Він розповів про те, як експедиція Міжнародного інституту морських ресурсів під керівництвом Луї Жака Луп'є потрапила в океані до згаслого вулкана, що колись невідомі майстри-винахідники чи, може, навіть інопланетяни пристосували собі для плавучого підводного житла, про те, які дива експедиція там побачила, а ще як науковці знайшли у кам'яній споруді з статуєю три безцінні фоліанти, два з яких Макс Орен розшифрував, перебуваючи у вулкані, третього забрав для прочитання з собою, коли, захворівши, поплив на кораблі додому полікуватися. Коли ж він повернувся з розшифрованим і третім фоліантом, ні вулкана, ні експедиції в тому місці вже не було. Довго провадили пошуки, але вулкан зник безслідно. Врешті-решт вирішили, що і дивовижний плавучий вулкан, і експедиція Луї Жака Луп'є загинули в океані внаслідок стихійного лиха.

— Проте несподівана історія з вашим сином посвідчила: ні, вулкан не загинув! Що ж стосується експедиції, то тут ще не все ясно... — закінчив свою розповідь Макс Орен.

— Отже, ви гадаєте, що Віктор був у цьому вулкані? — запитав батько.

— Безперечно. Це підтверджують насамперед його знімки. Я упізнав на них заступника Луї Жака Луп'є — Венслава Кручека, а також споруду, в якій ми знайшли фоліанти, незвичайні дерева та рослини, що він сфотографував, бо таких більше немає ніде в усьому світі. А ще те звернення... Одно лише дивує мене. У третьому фоліанті написано: «Той, хто побуває тривалий час під дією променів сонячної фарби, вже не зможе жити вище рівня моря». А ваш син — живе!

— Хіба це життя?.. — зітхнула мати.

— Так, загубити пам'ять і мову — страшно! — погодився учений. —

Але не падайте духом. Ще є надія вилікувати його. Адже в цьому ж, третьому, фоліанті сказано, що мешканці вулкана, хоч і запізно, та все-таки винайшли засіб боротися з хворобою. В екваторіальній частині океану цвіте, як там мовлено, «улюблена квітка дельфіна», сік якої знімає згубний вплив променів сонячної фарби. Я з своїм другом-ботаніком довго шукав цю квітку і нарешті знайшов біля берегів острова Суматра. Отже, сподіваюсь, медики невдовзі повернуть вашому синові пам'ять, і він сам про все розповість. І ця його розповідь, безсумнівно, допоможе нам відшукати оте диво серед див — плавучий мандрівний вулкан, визволити поневолених людей і по заслугі покарати їхніх жорстоких поневолювачів...

ЗМІСТ

Моренець Володимир. Світ у зав'язі

5

ДИВАКИ.

Повість

І яке їм діло?

15

Поїздка на станцію

21

Миколині винаходи

27

Новенька

34

Змова

42

Де взялася шура-бура...

48

Рибальський секрет

53

Сам винен

56

Камінець

65

Щоденник

70

Ой хмелю ж, мій хмелю!..

78

284

Пригода в саду

82

Хто переможець?

90

Дідусеві та батькові спогади

102

Злий жарт

112

Гроші на транзистор і батарейки

116

Солов'ї

120

Злива

128

Не наробився

132

Ключі

135

ВЕКША.

Історична повість

Гість

143

Київ

149

На торжищі

152

Несподіванка

158

Проводи

162

У поході

166

285

Дніпрові пороги

173

Полон

181

Замість пут — кайдани

183

Царград

188

На службі в царя

193

Втеча

204

На Дніпро по рибу

211

По Отчині й кості плачуть

215

Рідна земля

219

Висока могила

222

Стрічі

228

МАНДРІВНИЙ ВУЛКАН.

Фантастична повість

Володіння Роберта Конрада

237

Таємниці мандрівного вулкану

245

Хуанос Глобаліус погрожує

258

Глухий карцер

264

286

Загадкові таблетки

270

Електронний лабіринт

274

Знову рідна земля

279

Комар Б. П.

К63 Вибрані твори: В 2-х т.: Для серед. та ст. шк. віку / Передм. В. П. Моренця; Худож. Г. А. Палатников.— К.: Веселка, 1988.— Т. 1: Диваки. Векша. Мандрівний вулкан: Повісті.—286 с.: іл.
ISBN 5-301-00136-1 (т. 1)
ISBN 5-301-00138-8

До першого тому вибраних творів відомого українського радянського письменника, лауреата Республіканської літературної премії ім. Лесі Українки вміщено три повісті.

«Диваки» — про моральне й трудове виховання школярів, про взаємини між учнями й учителями, про дружбу, веселі й незвичайні пригоди.

Історична повість «Векша» та пригодницько-фантастична повість «Мандрівний вулкан» — гостросюжетні твори про мужність, відвагу, стійкість, патріотизм наших співвітчизників.

К $\frac{4803010200-151}{M206(04)-88}$ КУ—№ 9—193—1988 ББК 84Ук7—44

Литературно-художественное издание

КОМАР БОРИС АФАНАСЬЕВИЧ

**ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ**

Том первый

ЧУДАКИ

ВЕКША

СТРАНСТВУЮЩИЙ ВУЛКАН

Повести

(На украинском языке)

Для среднего
и старшего школьного
возраста

Художник
Палатников Григорий Аркадьевич

Киев «Веселка»

Редакторы *М. С. Шевченко, Я. М. Орос*
Художній редактор *В. Ю. Тернааський*
Технічний редактор *Ф. Н. Резник*
Коректори *Л. О. Юван, В. В. Богаєвський*

ИБ № 4429

Здано на виробництво 29.08.87. Підписано до друку 14.03.88.
Формат 60×90/16. Папір № 1. Гарнітура таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 18. Умовн. фарб.-відб. 18. Обл.-вид. арк. 21,22.
Тираж 65 000 пр. Зам. 7-263. Ціна 1 крб. 30 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка».
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Харківська книжкова фабрика «Комуніст».
310012, Харків-12, Енгельса, 11.

III

BRANDON
WINDY
HILL
ROAD
12

III

1

III

THE END